1575,– Ft

„Az irodalomtudomány nem vallató szoba.”

„Ó, uralkodó Zeus leánya, […] miért
heversz a sápadt irigység porában?
S hogyan tapodhatják hírnevedet a hitványak?
Ó, személyeket nehezen válogató Moira,
nagyon nem tudod, kinek jár
a jutalom, hiszen ajándékodat gonoszoknak adod,
míg nehéz gyötrelmek között hagyod a derék embereket.
Ha azonban mindent, amit akarsz, véghez vihetnél,
az erényért akkor sem kaphatnál elismerést,
azt ugyanis sokszor az öregség elhanyagolja,
a jó szerencse barátaival együtt.
A hírnév nem jár együtt az érte végzett fáradozással.”

„Végre odáig fajultak a dolgok az országunkban az újítók pártja miatt, hogy már semmi sincs az akadémián, ami ne küzdene vele, sőt az olyan is ritka, ami ne hódolt volna be neki szinte teljesen. Bizony – mint már egy ideje tapasztaltuk, és tapasztaljuk nap mint nap – ahogyan az egyházak veszedelmére egyre jobban elburjánzik mind a cocceiánusok, mind a karteziánusok vetése, úgy fájlalják velem együtt egyre gyakrabban a jó emberek, hogy milyen mohón kapkodnak mindenfelé ezeknek a magvai után az ifjak, akiket ti küldtetek hozzánk. Meddig fognak jutni ezeknek az új filozofálgatásoknak a dogmái? Ha maga Isten nem visel ránk gondot mennyei úton, akkor tiszta ateizmusba fognak torkollni. Bőséges tapasztalatból mondhatom, hogy nem alaptalan a félelmünk; de ez nem levélbe való téma. […] Mármost mit fognak onnan visszahozni a mi ifjaink, akiket a patrónusok jelentős pénzügyi támogatásával küldtünk a külhoni akadémiákra? Nagyrészt ilyesfajta ragályt és véleményt, melyek semmivel sem járulnak hozzá az építkezéshez, hanem sokkal inkább a romboláshoz és a lelkek meghasonlásához. A vészjósló madárhoz hasonlóak, amelyről azt mondják, hogy a tűzáldozatból szenet elhozva bármikor veszélyes tüzet képes kelteni.”

„De ne siess, kérlek, tőled hadd izenjek
neki rövid beszéddel,
Vagy ha az nem lehet, csak írjam nevemet
mellyedre fel véremmel,
Kin megesmérhesse, hogy csak őérette
tűrök mindent jó kedvvel.”

UNIVERSITAS KIADÓ
BUDAPEST

Irodalomtörténeti Közlemények

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2023/3

Bibliafordítás

Karteziánus viták

Ungvárnémeti Tóth László

ItK 2023 3

Publications on the History of Literature
Volume 127. Nr. 3. 2023

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
editor-in-chief

Eszter Draskóczy
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene
Ferenc Bíró
István Bitskey
Tünde Császztvay
Rumen István Csörsz
Péter Dávidházi
Péter Kőszeghy
László Szörényi
György Tverdota
András Vizkelety

*

Zoltán Szénási
editor of the Book Review column

*

Gábor Mészáros
Áron Szatmári
technical editor

ADDRESS
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
http://itk.iti.mta.hu
itk@abtk.hu

Contents

Koós, Balázs: "…I began to translate the true Bible…". Which *Bible* was translated by Káldi György in 1605–1607? 267
Simon, József: Incendiary birds. Pósaházi János and the Dutch debates around Cartesianism in the second half of the 17th century 279

Textology
Keisz, Ágoston: From ancient Greek juvenalia to imitations of Pindaros. The genesis of the Greek poems of Ungvárnémeti Tóth László 296

Workshop
Dóbék, Ágnes: Eszterházy Károly, Bishop of Eger in the literary life of the late 18th century – in the light of his relationship with Kazinczy Ferenc and Péczeli József 332

Documents
Bíró-Balogh, Tamás: Two more books from József Attila's library 343

Discussion
Horváth, Csaba Péter: Varga Benjámin: Agendarius Strigoniensis 1583, 1596 (debate-generating review) 351
Földváry, Miklós István: In defense of semantic editions. Response to the review by Horváth Csaba Péter 361
Lovas, Borbála: "Beloved brother, we know that we are all sinners…". Response to the review by Horváth Csaba Péter 367

Book reviews
Bene, Sándor: A harmadik szirén. Zrínyi Miklós költészete (The third siren. The poetry of Zrínyi Miklós) (*Balázs, Mihály*) 376
Verseghy, Ferenc: Összes költeményei (Complete poems) (*Rédey-Keresztény, János)* 388
Földes, Györgyi: Avantgárd anziksz. Transznacionális elvek és gyakorlatok az avantgárd és neoavantgárd művészetben (Avant-garde postcard. Transnational principles and practices in avant-garde and neo-avant-garde art) (*Balázs, Imre József*) 394

Irodalomtörténeti Közlemények
2023. CXXVII. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor
főszerkesztő

Draskóczy Eszter
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bene Sándor
Bíró Ferenc
Bitskey István
Császtvay Tünde
Csörsz Rumen István
Dávidházi Péter
Kőszeghy Péter
Szörényi László
Tverdota György
Vizkelety András

*

Szénási Zoltán
a Szemle rovat szerkesztője

*

Mészáros Gábor
Szatmári Áron
technikai szerkesztők

SZERKESZTŐSÉG
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Internet címünk: http://itk.iti.mta.hu
Elektronikus levélcímünk: itk@abtk.hu

Tartalom

Koós Balázs: „…az igaz Bibliának fordításához kezdettem…”. Melyik *Bibliát* fordította le Káldi György 1605–1607-ben? 267
Simon József: Vészmadarak. Pósaházi János és a németalföldi karteziánus viták a 17. század második felében 279

Textológia
Keisz Ágoston: A zsengéktől Pindarosig. Ungvárnémeti Tóth László görög verseinek keletkezéstörténete 296

Műhely
Dóbék Ágnes: Eszterházy Károly egri püspök a 18. század végének irodalmi életében – Kazinczy Ferenccel és Péczeli Józseffel való kapcsolatának tükrében 332

Adattár
Bíró-Balogh Tamás: Még két újabb kötet József Attila könyvtárából 343

Párbeszéd
Horváth Csaba Péter: Varga Benjámin: Agendarius Strigoniensis 1583, 1596 (vitaindító recenzió) 351
Földváry Miklós István: A szemantikus szövegközlés védelmében (Válasz Horváth Csaba Péter *Varga Benjámin: Agendarius Strigoniensis 1583, 1596* című recenziójára) 361
Lovas Borbála: „Szerelmes atyámfia, tudjuk azt, hogy mindnyájan bűnösök vagyunk…” (Válasz Horváth Csaba Péter recenziójára) 367

Szemle
Bene Sándor: A harmadik szirén. Zrínyi Miklós költészete *(Balázs Mihály)* 376
Verseghy Ferenc: Összes költeményei *(Rédey-Keresztény János)* 388
Földes Györgyi: Avantgárd anziksz. Transznacionális elvek és gyakorlatok az avantgárd és neoavantgárd művészetben *(Balázs Imre József)* 394

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 127 (2023) 3
DOI: 10.56232/ItK.2023.3.01

„…az igaz Bibliának fordításához kezdettem…”

Melyik *Bibliá*t fordította le Káldi György 1605–1607-ben?

KOÓS Balázs

Országos Széchényi Könyvtár, könyvtáros
ORCID: 0009-0006-6093-4771

“…I began to translate the true Bible…”. Which *Bible* was translated by Káldi György in 1605–1607?

Abstract | The Bible translation by Káldi György published in 1626, the so-called *Káldi Bible,* was considered the official Catholic translation until the middle of the 20th century. The text, which played an important role in the history of Hungarian culture, has a wide range of multi-layer antecedent manuscripts, which have not yet been explored in sufficient detail. Until now, the exploration has been hindered by the fact that both the original manuscript and the manuscript fragments have been extensively corrected, that is, crossed out or rewritten. By transcribing the corpora – i. e. making them researchable – we can hope to get definitive answers to hitherto unsolved questions (authorship, genetic relationships). The Latin source text, which is the subject of my thesis, was identified during the separation and transcription of the manuscript text versions. When Káldi created his original manuscript, the texts of the various *Vulgate* versions used in the Catholic Church and available for Káldi were not completely the same. The Latin source text was identified based on the conclusions from sporadic biographical data and the historical evidence of the Jesuits as well as a comparative study of the texts based on the data of a hand-corrected specimen copy sent from Rome to the Officina Plantiniana in 1598. The list of correspondence between the original manuscript and the *Vulgate* editions conclusively proves that it is the text of the first Plantin edition of the so-called *Sixto-Clementine Vulgate* (Antwerp, 1599) that Káldi György translated in 1605–1607.

Keywords | *Káldi Bible,* manuscript text versions, 16th-century editions of the *Vulgate,* source text, text corpora

2026-ban lesz négyszáz éve annak, hogy az első magyar nyelvű, teljes, katolikus szentírásfordítás nyomtatott kiadása megjelent.[1] Káldi György *Bibliá*jának jelentőségét aligha lehet túlbecsülni. Többször megújított szövegét évszázadokon át, egészen a 20. század közepéig mintegy hivatalos fordításként használták a katolikusok Magyarországon, hatása a magyar nyelv fejlődésére a református Károlyi-féle fordításhoz mérhető.

Ha az évfordulóhoz közeledve számba vesszük az elmúlt mintegy kétszáz év Káldi-kutatásának eredményeit, sajátos helyzettel szembesülünk.[2] Bár egyedülállóan bőséges kéziratos forrásanyag maradt fenn, illetve került elő szerencsés módon az elmúlt évtizedekben, még sincs a mai napig megnyugtatóan lezárt válasz néhány lényeges kérdésre. A legvitatottabb és voltaképp máig megoldatlan dilemmát a szerzőség megállapítása jelenti. Időről időre a kutatás megkérdőjelezi Káldi fordítói szerepének kizárólagosságát, és feltételezi, hogy munkájához ő vagy az ellenőrzést végző cenzorok más fordítás(oka)t is felhasználhattak.[3] Nehezíti a tisztánlátást, hogy a történeti forrásokban ellentmondások vannak, a kéziratok szisztematikus feltárása pedig még nem történt meg. A szakirodalom újraolvasása után arra a következtetésre jutottam, hogy az apró betűs, áthúzásokkal, átírásokkal, betoldásokkal többször átjavított kéziratok szövegváltozatainak időrendi szétválogatása és betűhű átírása – azaz kutathatóvá tétele – érdemi, talán végleges válaszokat eredményezhet a felmerült kérdésekre. Természetesen a teljes *Szentírás*t tartalmazó eredeti kéziratnak csak az előkerült nyomdai kézirattöredékekkel párhuzamos, azaz a szövegfejlődés végigkövetése szempontjából releváns részeit célszerű ily módon feldolgozni (egyelőre). Szerencsére a töredékek elegendő szövegterületet fednek le a *Szentírás* különböző könyveiből ahhoz, hogy általános érvényű megállapításokat tehessünk.

---

1 Káldi György, ford., *Szent Biblia, az egész keresztyénségben bé-vött régi deák bötűből* (Bécs, 1626), RMNy 1352. Káldi kézirata 19 évvel az első kiadás megjelenése előtt (1607) már készen volt.

2 A kutatástörténet áttekintéséhez lásd: Koós Balázs, „»*Szent Biblia*, az egész keresztyénségben bé-vött régi deák bötűből. Magyarra fordította. a' Jésus-alatt Vitézkedő Társaság-béli Nagy-Szombati Káldi György pap«", in *A reformáció könyvespolca: Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, A *Magyar Könyvszemle* és a MOKKA–R Egyesület füzetei 9, 85–96 (Budapest: Argumentum Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2017), 86–89.

3 A kérdést tárgyaló legfontosabb tanulmányok: Holl Béla, „Adalékok a *Káldi Biblia* történetéhez", *Magyar Könyvszemle* 72 (1956): 52–58; Holl Béla, „Ki fordította a *Káldi-Bibliát*?", *Vigilia* 21 (1956): 558–560; Lukács László, „Újabb adatok Káldi bibliafordításának történetéhez", *Káldi György Társaság Civitas Dei Évkönyve* 1 (1956): 7–24; Holovics Flórián, „Ki fordította a Káldi-féle bibliát?", *Irodalomtörténeti Közlemények* 66 (1962): 223–231; Erdő Péter, „Káldi György bibliafordításának kézirata", *Vigilia* 48 (1983): 378–379; Erdő Péter, „Hostiensis *Lecturá*jának és Káldi György bibliafordításának kézirattöredékei", *Magyar Sion*, új folyam, 2 (2008): 104–110; Molnár Antal, „A horvát és magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció", *Magyar Könyvszemle* 118 (2002): 24–37; Szilágyi Csaba, „A »két jezsuita« bibliafordító: Káldi György és Szántó (Arator) István", in *Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. Maczák Ibolya, Pázmány irodalmi műhely: Tanulmányok 7, 300–304 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007); Koós, „»*Szent Biblia…*«".

1. *A Káldi-Biblia eredeti kézirata, 1605–1607.* Káldi György autográf kézirata hiánytalanul és kiváló állapotban maradt ránk. Őrzési helye: ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattár, jelzete: A1. Tartalmazza a *Szentírás* teljes szövegét a tridenti kánon szerint, a kereszthivatkozásokat a margón, Káldi latin nyelvű datáló, időnként a helyszínt is megjelölő hálaadó bejegyzéseit az egyes lefordított egységek után, függelékben az apokrif *Manassze imáját*, *Ezdrás 3. és 4. könyvét*, valamint a *Biblianac Laistroma (Index Biblicus)* címmel ellátott név- és tárgymutatót. Terjedelem: 1186 oldal. Az apró betűs kézirat egészét Káldi sajátkezűleg sűrűn átjavította.

2. *A Káldi-Biblia nyomdai kézirata: Váci töredék.* Az úgynevezett *Váci töredék*et Holl Béla irodalomtörténész fedezte fel a Váci Egyházmegyei Könyvtár egy régi kötetének kötéstáblájában 1956-ban.[4] Őrzési helye: Váci Egyházmegyei Könyvtár Védett Muzeális Gyűjtemény, jelzete: 707004. A *Káldi-Biblia* nyomdai kézirattöredékeit tartalmazza a következő szentírási könyvekből: *Mózes 3. (Leviták) könyve, Józsue könyve, Bírák könyve, Királyok (Sámuel) második könyve, Királyok harmadik (első) könyve.*[5] Terjedelem: összesítve mintegy 15–20 oldalnyi töredékes szöveg. A töredékek szövege végig sűrűn átjavított.

3. *A Káldi-Biblia nyomdai kézirata: Esztergomi töredék.* Az úgynevezett *Esztergomi töredék*et Erdő Péter kánonjogász, esztergom–budapesti érsek találta meg szintén egy kötéstáblában az Esztergomi Szemináriumi Könyvtárában 1983-ban.[6] Őrzési helye: Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtára.[7] A *Káldi-Biblia* ugyanazon nyomdai kéziratának további töredékeit tartalmazza a következő szentírási könyvekből: *Királyok (Sámuel) első könyve, Példabeszédek könyve, Prédikátor könyve, Énekek éneke, Bölcsesség könyve.*[8] Terjedelem: 30 teljesen teleírt oldal. A töredékek szövege végig sűrűn átjavított.

A két nyomdai kézirattöredék összterjedelme tehát közel ötven oldal, ezek együttesen tíz szentírási könyvből tartalmaznak szövegeket. A feldolgozást mostanáig (paradox módon) a kéziratos források nagy mennyisége hátráltathatta, másrészt az, hogy mind az

4 Holl, „Adalékok a *Káldi Biblia…*".

5 3Móz (Lev) 1,1.2.9.10.17; 2,1.2.11–14; 3,4–17; 4,1–32; 9,10–20.23.24; 10,1–13.15–20; 11,4–15.19–47; 12,1–8. Józs (Jos) 12,8–17; 13,5–8.16–21.30–33; 14,12–15; 15,7–9.18–20.44–53; 16,5.6; 17,3.4.12–13; 18,8–10.18–19; 19,8.9; 19,23–26; 21,14–27.29–43; 22,1–20.22–34; 23,1–16. Bír (Jud) 2,9–15.18–23; 3,1.4–12.15–21.25–31; 4,3–8.12–18.21–24; 5,1.2; 8,11–15.17–27.31–35; 9,1.2.5–12.17–24.27–34.37–45.47–53. 2Sám (2Reg) 15,32–35; 16,3–6.11–15.22–23; 17,1.2. 1Kir (3Reg) 10,26–28; 11,5–7.15–18.24–26.

6 Erdő, „Káldi György bibliafordításának…".

7 Jelzet nélkül.

8 1Sám (1Reg) 12,8–25; 13,1–23; 14,1–3.45–52; 15,1–35; 16,1–23; 17,1–58; 18,1–30; 19,1–24; 20,1–43; 21,1–15; 22,1–8. Péld (Prov) 8,8–36; 9,1–18; 10,1–32; 11,1–13; 23,8–35; 24,1–34; 25,1–28; 26,1–3; 31,24–31. Préd (Eccl): a teljes könyv! Én (Cant): a teljes könyv! Bölcs (Sap) 1,1.2.

apró betűs teljes kézirat, mind a nyomdai kézirattöredékek áthúzásokkal, átírásokkal, betoldásokkal alaposan átjavítottak, azaz átírásuk intenzív, időigényes munkát igényel.

A *Káldi-Biblia* szövegének történetében hat, időrendben egymást követő szövegváltozat különíthető el a forrásszövegtől az első kiadásig:

1. forrásszöveg
2. eredeti kézirat szövege
3. eredeti kézirat szövegének átjavított változata (fizikailag egy egység az eredeti kézirattal, valójában azonban a szöveg újnak tekinthető változatát tartalmazza)
4. nyomdai kézirat szövege (váci és esztergomi töredékek)
5. nyomdai kézirat szövegének átjavított változata (fizikailag egy egység a váci és esztergomi töredékekkel, valójában azonban a szöveg újnak tekinthető változatát tartalmazza)
6. első kiadás szövege

Az első szövegkorpusz értelemszerűen maga a latin nyelvű *Biblia*, amelyből a fordítás készült. Az alábbiakban ennek az első korpusznak, azaz a *Káldi-Biblia* latin forrásának azonosítását ismertetem.

Vulgata-*kiadások*

Az első magyar nyelvű, teljes, katolikus szentírásfordítás forrásszövegének meghatározása a kora újkori protestáns fordításokéval összehasonlítva egyszerűnek látszik. Először is nagy segítség, hogy az eredeti kézirat hiánytalanul, kiváló állapotban rendelkezésre áll. Könnyebbséget és biztonságot jelent továbbá, hogy míg a hitújítás a több forrás egyidejű használatát és összevetését preferáló fordítói gyakorlatot követte, addig hiteles katolikus fordítás a tridenti zsinat határozata után csak a *Vulgata* szövegéből készülhetett.[9] Természetesen ezzel még nem tettünk eleget a korrekt azonosítás követelményének. A 17. század első éveiben ugyanis sokféle *Vulgata* forgott közkézen némileg eltérő szövegváltozatokkal, nekünk azonban a *Káldi-Biblia* pontos forrásszövegére van szükségünk.[10] Minthogy nem ismert a példány, amelyből Káldi fordított, történeti adatok segítségével és a kézirat szövegéből kell megkísérelni a kiadás azonosítását. Mindenekelőtt hasznosnak látszik a katolikus egyházban elismert és bevett *Vulgata*-kiadásokat áttekinteni, különösen azokat, amelyek a magyarországi jezsuita kollégiumok könyvtáraiban is megvoltak, tehát elképzelhető és kézenfekvő lehetőség volt Káldi számára a használatuk.

9 Az eltérő filológiai, valójában teológiai álláspontok kifejtését lásd a Heltai-féle bibliafordítások és a *Vizsolyi Biblia* elöljáró beszédeiben, valamint Káldi György *Oktató intés*ében: Zvara Edina, *„Az keresztyén olvasóknak": Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*, Régi magyar könyvtár: Források 14 (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 71–102, 171–188, 209–284.

10 Itt most kizárólag az 1605–1607-ben készült eredeti *Káldi-kézirat* forrásának meghatározását tűztem ki célul, az átjavítások, nyomdai kézirattöredékek és az első kiadás esetleges egyéb forrásaival nem foglalkoztam.

Amikor a tridenti zsinat határozata (1546) hitelesnek nyilvánította az egyházban ősidők óta használt és általánosan elterjedt *Vulgata* szövegét, egyúttal egy hivatalos, javított szövegváltozat közreadását is elrendelte.[11] Az előírt kiadásra azonban több mint négy évtizedet kellett várni. Ez idő alatt a katolikus egyházban Johannes Hentenius szövegét, az úgynevezett *Leuveni Biblia* különféle kiadásait használták.[12] A *Leuveni Biblia* először a tridenti határozatot követő évben (1547) jelent meg,[13] kiadásával a Leuveni Egyetem ki nem mondott célja egy, a zsinati határozatnak megfelelő szöveg közreadása volt. Évtizedekkel később jelentették meg a Lucas Brugensis által készített revideált változatot (1574),[14] majd egy kiegészített kiadást (1583),[15] amely később alapul szolgált az első hivatalos római kiadás, az úgynevezett *Vulgata Sixtina* (1590) szövegéhez. Ezek a tekintélyes szövegváltozatok számtalan kiadást megérve széles körben elterjedtek, és mintegy félhivatalos katolikus *Bibliá*nak számítottak.[16] Népszerűségüket mutatja, hogy kiadásuk a hivatalos *Vulgata* megjelenése után is folytatódott.

A tridenti zsinat végzése nyomán közreadott és hivatalosan autentikusnak nyilvánított *Vulgata*-szöveg megjelenését hosszas előkészületek, egymást követő pápai bizottságok és befolyásos teológusok küzdelmei előzték meg.[17] Az egyházi belharcok hatékony befolyásolói a jezsuiták voltak.[18] Az első hivatalos római kiadás, az úgynevezett *Vulgata Sixtina* V. Sixtus pápa nevével és jóváhagyásával jelent meg 1590-ben,[19] de valószínűleg jezsuita nyomásra a pápa halála után kilenc nappal kivonták a példányokat a forgalomból, és 1592-ben, már VIII. Kelemen hivatali idejében egy új, javított kiadás látott napvilágot.[20] Ezt a hivatalossá nyilvánított szöveget később a két pápa tiszteletére *Vulgata Sixto-Clementin*ának nevezték.[21] A javított szövegnek további két revideált kiadása jelent

11 „Határozat a szentírási könyvek »Vulgata« kiadásáról és a *Szentírás* magyarázatának módjáról", in Heinrich Denzinger és Peter Hünermann, *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, ford. Fila Béla és Jug László, szerk. Burger Ferenc, Romhányi Beatrix és Sarbak Gábor, Szent István kézikönyvek 9, 373–374 (Bátonyterenye–Budapest: Örökmécs Kiadó–Szent István Társulat, 2004).

12 A *Leuveni Biblia* történetéről lásd: Henri Quentin, *Mémoire sur l'établissement du texte de la « Vulgate »*, Collectanea Biblica Latina 6 (Paris: J. Gabalda, 1922), 128–146.

13 *Biblia ad vetustissima exemplaria nunc recens castigata […]* (Leuven: Bartholomaeus Gravius, 1547).

14 *Biblia Sacra. quid, in hac editione, a theologis louaniensibus, praestitum sit, paulo post indicatur* (Antwerpen: Christophorus Plantin, 1574).

15 *Biblia Sacra. quid, in hac editione, a theologis louaniensibus, praestitum sit, paulo post indicatur* (Antwerpen: Christophorus Plantin, 1583).

16 Frederick Henry Ambrose Scrivener, *A Plain Introduction to the Criticism of the "New Testament"*, 4. kiad., 2 köt. (London: G. Bell & Sons, 1894), 2: 63, https://ia800201.us.archive.org/20/items/cu31924092355118/cu31924092355118.pdf.

17 A hivatalos római *Vulgata* megszületésének körülményeiről lásd: Quentin, *Mémoire…*, 147–208; H. J. White, „Vulgate", in *A Dictionary of the Bible*, szerk. James Hastings, 5 köt. (Honolulu, Hawaii: University Press of the Pacific, 2004 [1898–1904]), 4:873–890, 880–882.

18 Scrivener, *A Plain Introduction…*, 63–65.

19 *Biblia sacra vulgatae editionis ad concilii Tridentini praescriptum emendata et a Sixto V P. M. recognita et approbata* (Roma: Typographia Apostolica Vaticana, 1590).

20 *Biblia sacra vulgatae editionis, Sixti Quinti pont. max. iussu recognita atque edita* (Roma: Typographia Apostolica Vaticana, 1592).

21 A standarddá nyilvánított szövegkiadás általánosan elfogadott neve *Vulgata Sixto-Clementina*, illetve *Vulgata Clementina*. VIII. Kelemen pápa neve legkorábban egy 1604-es kiadás címlapján olvasható, ké-

meg 1593-ban és 1598-ban,[22] az 1598-as szöveg azután évszázadokra – egészen az úgynevezett *Neovulgata* megjelenéséig (1979) – a katolikus egyház hivatalos *Bibliá*ja lett. Az egymást követően autentikussá nyilvánított, ám némileg különböző szövegek ellentmondása olyan támadási felületet kínált a protestáns propaganda számára, amit nem is hagyott kiaknázatlanul.[23] Noha a revideált szöveghelyek száma és jelentősége kezdettől fogva vitatott volt, azokat a modern szövegkritika is ezrével regisztrálta.[24]

Káldi György Rómában

Az ifjú szerzetes, Káldi György 1598 májusában érkezett az Örök Városba, hogy megkezdje a noviciátust,[25] éppen abban az évben, amikor ugyanott a hivatalos *Vulgata* harmadik – utóbb végső változatnak bizonyuló – javítását közreadták. Ennek előszava ismételten figyelmeztet a szöveg normatív és kötelező jellegére.[26]

Bizonyára nem kerülte el Káldi figyelmét a következő évben (1599) kiadott úgynevezett *Wujek-Biblia* hányatott sorsa.[27] Káldi rendtársa, Jakub Wujek jezsuita atya – aki az erdélyi rendtartomány megszervezője és a kolozsvári jezsuita akadémia első rektora volt – 1584-ben hivatalos megbízást kapott a *Szentírás* lengyel nyelvre fordítására. Az *Újszövetség* 1593-ban jelent meg, majd hamarosan a teljes *Biblia* is elkészült. Csakhogy a fordítás a *Leuveni Biblia* és az úgynevezett *Antwerpeni Poliglott*[28] *Vulgata*-kiadásának szövegén alapult, ezért azt az 1592-ben hivatalossá nyilvánított VIII. Kelemen-féle *Vulgatá*hoz kellett igazítani. Az *Újszövetség* 1594-ben – immár átjavítva – ismét megjelent, a teljes bibliafordítást azonban csak Wujek halála után, 1599-ben adhatták ki, miután egy bizottság többéves munkával összevetette az időközben revideált latin szöveggel.[29]

---

sőbb állandósul a címlap ily módon: *Biblia sacra vulgatae editionis Sixti V pont. max iussu recognita et Clementis VIII auctoritate edita. Vö.* Scrivener, *A Plain Introduction…*, 65.

22 *Biblia sacra vulgatae editionis, Sixti Quinti pont. max. iussu recognita atque edita* (Roma: Typographia Apostolica Vaticana, 1593); *Biblia sacra vulgatae editionis, Sixti V. P. M. iussu recognita atque edita* (Roma: Typographia Apostolica Vaticana, 1598).

23 Lásd például: Thomas James, *Bellum papale siue Concordia discors Sixti Quinti et Clementis Octaui circa Hieronymianam editionem* (London: Georgius Bishop, Radulphus Newberie & Robertus Barker, 1600).

24 A szakirodalom 2000–5000 közé teszi a javított helyek számát, Aland szerint nagyjából 5000 változtatás történt: Kurt Aland és Barbara Aland, *The Text of the "New Testament": An Introduction to the Critical Editions and to the Theory and Practice of Modern Textual Criticism* (Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1995), 190.

25 Lukács László, „Káldi György a bibliafordító", *Katolikus Szemle* 7 (1955): 129–133, 129; Ladislaus Lukács, szerk., *Monumenta Antiquae Hungariae IV (1593–1600)*, Monumenta Historica Societatis Iesu 131 (Roma: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1987), 324. A továbbiakban: MAH IV.

26 Clemens Papa VIII, „Ad perpetuam rei memoriam", in *Biblia sacra…* (1598), [12–13]

27 Jakub Wujek, ford., *Biblia to iest Księgi Starego y Nowego Testamentv: według łacinskiego przekładu starego, w kościele powszechnym przyietego, na polski ięzyk z nowu z pilnością przełożone […]* (Kraków: Drukarnia Lazarzowa, 1599).

28 *Biblia sacra hebraice, chaldaice, græce, & latine. Philippi II. Reg. Cathol. Pietate, et studio ad Sacrosanctae Ecclesiae usum*, 8 köt. (Antwerpen: Christophorus Plantin, 1569–1572).

29 Maria Kossowska, *Biblia w języku polskim*, 1. köt. (Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1968), 313–360; Paulina Nicko-Stępień, „Louvain Edition of the *Vulgate* and the *New Testament* in the Translation by

Káldi a római egyetemi tanulmányok befejezése után három évvel, 1605-ben kezdett fordítani.[30] „…az igaz Bibliának fordításához kezdettem…" – írja *Bibliá*jának első kiadásához csatolt *Oktató intés*ében. Szándéka kezdettől fogva az volt, hogy közreadja az „igaz Bibliát".[31] „Igaz Biblián" akkor már nem egyszerűen a *Vulgatá*t, hanem a hivatalosan autentikusnak nyilvánított és pápai tekintéllyel közreadott *Vulgata*-szöveget értették Rómában. Nagyon valószínű tehát, hogy a római tapasztalatok Káldit aggályosan és kizárólagosan a hivatalossá nyilvánított szöveg használatára kötelezték a fordításában, sőt az is elképzelhető, hogy megismerve a *Vulgata* szövegének autenticitása körüli küzdelmek jelentőségét, már Rómában megszületett benne az elhatározás, hogy ha lehetősége lesz rá, magyar nyelvre fordítja az „igaz Bibliát".[32]

A nagyszombati katalógus és a sellyei bibliák

A nagyszombati jezsuita kollégium legrégibb fennmaradt katalógusa (1632) tanúsítja,[33] hogy a 16. századi jelentős *Vulgata*-kiadások Magyarországra is eljutottak. A magyarországi jezsuiták a Káldi kéziratos fordításának megkezdéséig (1605) megjelent *Vulgatá*k közül azonosíthatóan birtokolták a *Leuveni Biblia* különböző kiadásainak példányait, a Lucas Brugensis által készített revideált kiadást, a nyolckötetes, úgynevezett *Antwerpeni Poliglott Bibliát (Biblia Regia)*,[34] a hivatalos *Vulgata Sixto-Clementina* egy 1592 után kiadott példányát, illetve a már kisebb méretű, első Plantin-kiadásból (Antwerpen, 1599) több példányt.[35] A *Ratio Studiorum* 1586. évi szabályzata előírta, hogy a kollégium alapításakor lehetőleg közkönyvtárat kell létesíteni, de gondoskodni kell a rendtagok munkájához szükséges személyes használatú könyvek beszerzéséről is.[36] Azt, hogy Káldi hol, mikor és melyik *Bibliá*hoz jutott hozzá, nem tudjuk. A fordítás alapjául szolgáló *Bibliá*t az életrajzi adatok alapján beszerezhette római tartózkodása alatt,

---

Jakub Wujek from 1593: Study of Matthew 16:13–20", *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 61, special issue (2017): 147–166, 151, DOI: 10.12775/OiRwP.2017.SI.07.

30 A kéziratos fordítás készítésének ideje Káldi sajátkezű bejegyzései szerint: Gyulafehérvár, 1605. október 11.–Olmüc, 1607. március 25.

31 Káldi György, *Oktató intés* (Bécs, 1626), RMNy 1352, 7 (idézet), 44; Zvara, *„Az keresztyén olvasóknak…"*, 222, 284.

32 Martin Aurél, „Káldi György emlékezete", *Katholikus Szemle* 40 (1926): 584–592, 587. A *Biblia* magyar nyelvre fordításának terve az 1580-as évek elejétől tetten érhető a jezsuiták irodalmi programjában: Lukács, „Újabb adatok…", 9.

33 „Catalogus Bibliothecae Collegii Tyrnaviensis Societatis Jesu 1632", in *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig 2: Nagyszombat 1632–1690*, szerk. Farkas Gábor Farkas, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/2, 41–155 (Szeged: Scriptum, 1997). A továbbiakban: Adattár 17/2.

34 *Biblia sacra hebraice…*(1569–1572); Adattár 17/2, 25, 55. jegyzet; MAH IV, 513.

35 *Biblia sacra vulgatae editionis, Sixti Quinti pont. max. ivssv recognita atque edita* (Antwerpen: Ioannes Moretus, Officina Plantiniana, 1599).

36 Jakó Klára, *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604*, Erdélyi könyvesházak 1: Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/1 (Szeged: Scriptum, 1991), 11, 9. jegyzet; G. M. Pachtler, szerk., *Ratio studiorum et institutiones scholasticae Societatis Iesu […] Tom. I (1541–1599)*, Monumenta Germaniae paedagogica 2 (Berlin: A. Hofmann, 1887), 29.

a brünni, a sellyei vagy akár a kolozsvári kollégiumban is.[37] Van azonban egy érdekes adat, amely szerint Alfonso Carrillo, a sellyei kollégium újjászervezésével megbízott rektora 1600-ban Augsburgból és Velencéből vásárlás útján könyveket szerzett be, mert – ahogy írta – már nehezen bírta a könyvek hiányát.[38] A hivatalos *Vulgata* nyolcadrét méretű, a római kiadásoknál minden bizonnyal olcsóbb Plantin-kiadása a vásárlást megelőző évben jelent meg a könyvpiacon.[39] Feltűnő, hogy a fent idézett 1632-es katalógus szerint éppen ebből a kiadásból a nagyszombati kollégium több példányt is birtokolt. Minthogy a sellyei kollégium pusztulása után a megmentett könyvek Nagyszombatba kerültek, majd később az ott megnyitott kollégium könyvtári állományának alapját képezték,[40] valószínű, hogy a katalógusban regisztrált 1599-es kiadású *Plantin-Bibliá*k eredetileg a sellyei kollégium Carrillo-féle vásárlásából származtak. Káldi közvetlenül a kolozsvári misszió előtt Sellyén tartózkodott (1604),[41] és elképzelhető, hogy az utazáshoz magához vette az egyik *Plantin-Bibliá*t, amely praktikus mérete miatt az úti körülményeknek kiválóan megfelelt:[42] ami azonban ennél is lényegesebb, hogy már a hivatalos római szöveget tartalmazta, azaz alkalmas (autentikus) forrásszövege lehetett a következő évben megkezdett fordításának.

A Káldi-kézirat és a Vulgata*-kiadások*

A szórványos történeti adatok mellett közvetlen bizonyíték is alátámasztja a feltételezést, hogy a fordítás a *Vulgata Sixto-Clementina* szövegéből készült. A kézirat ugyanis olyan kiegészítéseket tartalmaz, amelyek az 1593-as (második) kiadástól kötelező részévé váltak a hivatalos *Vulgata*-kiadásoknak. Ezek a következők: a bibliai kereszthivatkozások feltüntetése a margón és az *Index Biblicus* című név- és tárgymutató csatolva a függelékben.[43] A mutató, illetve a kereszthivatkozások kéziratban elfoglalt helyzete azt bizonyítja,

37 Káldi állomáshelyei a fordítás megkezdéséig: római noviciátus és kollégium (1598–1602), brünni novicius ház (1602–1603), sellyei kollégium (1603–1604), kolozsvári kollégium (1604–1605), gyulafehérvári kollégium (1605). Lásd: Bakó Dorottya, „Káldi György élete és művei", *Magyar Könyvszemle* 103 (1987): 73–87, 77–78; Ladislaus Lukács, szerk., *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I. 2. (1601–1640)*, Monumenta historica Societatis Iesu 125 (Roma, 1982), 32, 41, 55. A továbbiakban: CAT. II.

38 Alfonso Carrillo vágsellyei rektor levele Claudio Acquaviva jezsuita rendfőnökhöz, Vágsellye, 1600. július 13.: Adattár 17/2, 17, 27. jegyzet; MAH IV, 481.

39 Ebben az időben a jezsuiták folyamatosan anyagi gondokkal küzdöttek Magyarországon.

40 A vágsellyei kollégiumot 1605-ben felégették a hajdúk, a nagyszombati kollégiumot 1615-ben sikerült újra megnyitni: Adattár 17/2, 18–19.

41 Káldi rendi megbízatása 1604-ben Sellyén: iskolai prefektus és hitszónok mintegy három hónapig, lásd: CAT. II, 41.

42 A kézirat autográf bejegyzéseiből tudható, hogy Káldi útközben, menekülésük idején is fordított: Holovics, „Ki fordította…?", 230.

43 Az *Index Biblicus* szerzője Joannes Harlemius holland jezsuita. A mutató kiadástörténetét és kapcsolatát a Vizsolyban kiadott (1593) hasonló mutatóval Vásárhelyi Judit tisztázta, lásd: P. Vásárhelyi Judit, „Mantskovit Bálint: *Index Biblicus,* Vizsoly, 1593" (kísérőtanulmány a hasonmás kiadáshoz), in Mantskovit Bálint, *Index biblicus: Azaz az egész Szentírás könyveinek kencsére vezérlő, mutató és indító lajstroma*, melléklet, 4–8 (Sárospatak: Hernád Kiadó–Tiszáninneni Református Egyházkerület, 2016).

hogy azok egyidejűek a lefordított szakaszokkal, nem egy későbbi átjavításkor illesztették a szöveghez.[44] Mindezek alapján biztosan állítható, hogy Káldi a forrásszöveget egy 1593 és 1605 között megjelent *Vulgata Sixto-Clementina* kiadásból vette. De melyikből?

A megállapított időszakban a hivatalos *Vulgatá*nak két római, három antwerpeni és egy velencei kiadása jelent meg:

kiadó	*év*	*hely*	*formátum*	*rövidítés*
Typographia Vaticana	1593	Róma	4°	T–1593
Typographia Vaticana	1598	Róma	4°	T–1598
Officina Plantiniana	1599	Antwerpen	8°	P–1599
Officina Plantiniana	1603	Antwerpen	2°	P–1603
Apud Damianum Zenarum	1603	Velence	2°	Z–1603
Officina Plantiniana	1605	Antwerpen	4°	P–1605

1597-ben az antwerpeni Officina Plantiniana tízéves privilégiumot kapott a Szentszéktől a *Vulgata* kiadására az Alpoktól északra eső területeken. Az engedély előírja, hogy minden új kiadásnak a legapróbb részletekig követnie kell mind szövegében, mind tipográfiai megjelenésében a hivatalos római kiadást (Typographia Vaticana).[45]

Néhány szövegrészen összehasonlítást végeztem, és kiderült, hogy a kiadások – bár jelentéktelen mértékben – különböznek. Feltűnt például, hogy az *Énekek éneke* első fejezetében az „Introduxit me…" kezdetű mondat a Plantin-kiadásokban (P–1599, P–1603, P–1605) az 1,3, a harmadik római kiadásban (T–1598) viszont az 1,4 versszámhoz tartozik, ezért az utóbbi számozása a továbbiakban eggyel előbbre tart, és a fejezetnek 16 helyett 17 verse van. A kiadások eltéréseire van magyarázat. Az antwerpeni Plantin kiadó a privilégium megszerzése után – 1598 áprilisában – egy kötelezően követendő mintapéldányt kapott Rómából. Minthogy a készülő harmadik revideált kiadásból (T–1598) még nem állt rendelkezésre kinyomtatott példány, egy olyan második kiadású (T–1593) példányt küldtek Antwerpenbe, aminek a szövegébe, illetve margójára kézírással bejegyezték a szükséges javításokat.[46] Az *Énekek éneke* első fejezetének korrigált versszámait ezek szerint vagy elfelejtették feltüntetni, vagy csak később javították. A mintapéldány eltérő számozása azután átkerült a Plantin-kiadásokba, onnan pedig – amint az alábbiakból kiderül – Káldi kéziratába. A kiadások felfedezett különbözősége adta az ötletet, hogy az eltérő pontokon összevessem a kéziratot az összes forrásként szóba jöhető – 1593 és 1605 között kiadott – hivatalos *Vulgata*-kiadással.

44 A margóra írt javítások kényszerűen „kikerülik" a már ott levő kereszthivatkozásokat.

45 Clemens PP. VIII, „Dilecto filio Ioanni Moreto Typographo Antverpiensi, Roma, 1597", in *Biblia sacra…* (1599), 7–8.

46 Dirk Imhof, *Jan Moretus and the Continuation of the Plantin Press: A Bibliography of the Works Published and Printed by Jan Moretus I in Antwerp (1589-1610)*, 2 köt. (Leiden: Brill–Hes & De Graaf, 2014), 1:91. A mintapéldány őrzési helye: Plantin–Moretus Múzeum, Antwerpen, az R 28.5 jelzeten. Ezúton is köszönöm a Plantin–Moretus Múzeum munkatársainak a rendelkezésemre bocsátott digitális másolatokat.

Az összevetés eredményei[47]

Az alábbi táblázatban Káldi György kéziratának a forrásként szóba jöhető *Vulgata*-kiadásokkal való egyezései láthatók. A vizsgálat a nyomdai kézirattöredékekkel párhuzamos szentírási helyeken (lásd fent) azokat a pontokat ellenőrizte, ahol a római 1598-as Typographia Vaticana és az antwerpeni 1599-es Plantin-kiadás eltérő. A százalékok és arányszámok az egyezések előfordulásának arányát mutatják meg az egyes kiadásokban az összes előfordulásukhoz képest.

***Vulgata*-kiadások**[48]	**T–1593**	**T–1598**	**P–1599**	**P–1603**	**P–1605**	**Z–1603**
központozás egyezése (pont/vessző/ kettőspont kitétele, hiánya, felcserélése)	29% (7/24)	13% (3/24)	88% (21/24)	71% (17/24)	58% (14/24)	38% (9/24)
helyesírás egyezése (kis- vagy nagybetű a mondat vagy tagmondat kezdetén, nevek írásmódja)	20% (2/10)	0% (0/10)	100% (10/10)	50% (5/10)	40% (4/10)	20% (2/10)
kereszthivatkozás egyezése	100% (1/1)	0% (0/1)	100% (1/1)	100% (1/1)	100% (1/1)	100% (1/1)
elírás/félreolvasás egyezése	0% (0/7)	0% (0/7)	100% (7/7)	0% (0/7)	0% (0/7)	0% (0/7)
versszámozás egyezése	6% (1/17)	0% (0/17)	94% (16/17)	88% (15/17)	88% (15/17)	0% (0/17)
összes egyezés	19% (11/59)	5% (3/59)	93% (55/59)	64% (38/59)	58% (34/59)	20% (12/59)
kizárólagos egyezés	0% (0/18)	0% (0/18)	100% (18/18)	0% (0/18)	0% (0/18)	0% (0/18)

Az adatok egyértelműek. Különösen sokatmondó és döntő jelentőségű, hogy az összes elírásból, illetve félreolvasásból származó, valamint minden kizárólagos egyezés a Plantin első kiadásánál (P–1599) jelentkezik.[49]

Konklúzió

A fordítás forrásszövegének meghatározását az előkerült kézirattöredékek készülő feldolgozása tette szükségessé. Bár egyértelmű volt, hogy a fordítás csakis a *Vulgatá*ból

47 Az összevetés jegyzetei: Koós Balázs, „A *Káldi-Biblia* szövegének története (1–10.)" (kézirat).
48 A rövidítések feloldását lásd fent.
49 A vizsgálat – amint a kimutatásból látható – csekély számú, jobbára sajtóhiba jellegű eltéréseket regisztrált.

készülhetett, ám az, hogy milyen *Vulgata*-kiadás állt Káldi rendelkezésére a kézirat elkészítésének idején, nem magától értetődő. Noha a hivatalosan is autentikusnak nyilvánított szöveg erre az időre már megszületett Rómában, az csak lassan és ellentmondásos kiadások után rögzült, és csak viszonylag rövid idővel Káldi fordításának megkezdése előtt kezdett általánosan elterjedni. Minthogy Káldi eredetileg nem felkérésre készítette a fordítását, és nem is gondolt a kinyomtatására,[50] elvileg aggály nélkül használhatta az egyházban szokásosan bevett és számára elérhető *Vulgata*-kiadások valamelyikét. Káldi római éveinek valószínűsíthető tapasztalatai azonban már előrevetítik az eredményt, amit végül is a kézirat szövegéből sikerült kellő bizonyossággal kimutatni.

A szövegegyezések vizsgálata a történeti és életrajzi adatokból levont következtetéseket megerősíti, és bizonyítja, hogy Káldi György 1605–1607-ben készített kéziratos szentírásfordításának forrása az úgynevezett *Vulgata Sixto-Clementina* első Plantin-kiadása (Antwerpen, 1599) volt.

A *Káldi-Biblia* szövegtörténeti korpuszai ezek után a következők:

Forrásszöveg *(Biblia sacra vulgatae editionis, Sixti Quinti pont. max. ivssv recognita atque edita, Antverpiae, ex Officina Plantiniana, apud Ioannem Moretum, 1599.)*	1599
Káldi György kéziratának első változata (ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattár)	1605–1607
Káldi György kéziratának átjavított változata	
Nyomdai kézirat első változata (*Váci töredék* – Váci Egyházmegyei Könyvtár) (*Esztergomi töredék* – Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtára)	
Nyomdai kézirat átjavított változata	
A *Káldi-Biblia* első kiadása *(Szent Biblia, Az egesz keresztyénségben bé-vött régi deák bötűből magyarra forditotta a' Jésus-alatt Vitézkedö Társaság-béli Nagy-Szombati Káldi György pap. Nyomtatta Béchben A' Kolóniai Udvarban, Formika Máte, M. DC. XXVI. Esztendöben.)*	1626

Kitekintés

A magyar irodalom- és nyelvtörténet kutatóinak régi ambíciója, hogy feltárja a középkori és kora újkori – *Bibliá*ból fordított – szövegek irodalomtörténeti, nyelvészeti, genetikus összefüggéseit. Az eredetileg Tarnai Andortól származó elmélet szerint a középkor folyamán különböző időben és térben keletkezett szövegek nagyfokú hasonlósága, de nem teljes azonossága olyan egységes szöveghagyomány meglétét feltétele-

50 Káldi, *Oktató intés*, 7; Zvara, *„Az keresztyén olvasóknak…"*, 222.

zi, amely a középkori vallásgyakorlat szóbeliségében létezett. Ennek leírt, ám némileg eltérő (talán helyi változatokat is felmutató) változatai lennének a kódexek bibliafordításaiban fennmaradt és azonos vagy szinte azonos nyelvi formulákat őrző szövegek.[51] Heltai János perikópakutatásaiban kimutatta, hogy ez a szöveghagyomány változatokban tovább élt a 16. századi, Bibliából fordított szövegekben egészen a 17. század elejéig, amikor a *Vizsolyi Biblia* és a *Káldi-Biblia* kiadásaiban mintegy kanonizálódva rögzült.[52] Heltai ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy az elméletek igazolásához, pontosításához egzakt összehasonlító vizsgálatok szükségesek, ezért olyan számítógépes adatbázis létrehozására tett javaslatot, amely lehetőség szerint a teljes középkori és kora újkori bibliai korpuszt tartalmazza.[53] Az adatbázisba természetesen csak pontosan azonosított és átírt, azaz összehasonlításra alkalmas szövegek kerülhetnek.[54]

A tárgyalt fordítások közül különösen érdekesek lehetnek azok, amelyeknek rendelkezésre áll a kézirata, és ismert a pontos forrásszövege: vizsgálatuk során ugyanis a kutatás azonosítani tudja a fordítás szövegének fejlődését, az átjavítások stilisztikai és helyesírási szempontjait, megállapítható a forrásszöveghez való igazodás, az attól való eltérés, valamint feltárulhatnak genetikus összefüggések, cenzorális beavatkozások és így tovább.

A *Káldi-Bibliá*nak immár azonosított a latin forrásszövege (1057 oldal), hiánytalanul rendelkezésre áll a kézirata (1186 oldal), annak átjavított változata (1186 oldal), a nyomdai kézirat egy új szövegváltozatot tartalmazó töredéke (kb. 45-50 oldal), valamint annak ismét átjavított változata (kb. 45-50 oldal).[55] A korpuszok átírása folyamatban van.

---

51 Bővebben: Tarnai Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik": Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 244–251; Lásd még: Lázs Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei* (Budapest: Balassi Kiadó, 2016), 189–227; Bartók Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei: A „Pray-kódex"-től az „*Érdy-kódex*"-ig*, Műhelytanulmányok 7 (Budapest: Argumentum Kiadó–ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiatörténeti Kutatócsoport, 2021), 90–97.

52 Heltai János, „A perikópák 16. századi szöveghagyománya", in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. Kecskeméti Gábor és Tasi Réka, 199–237 (Miskolc: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012), 208. Lásd még Kőrösi Ferenc hasonló kutatását: Kőrösi Ferenc, „A 15–17. századi magyar nyelvű Biblia-fordítások formularendszere: A kora-újkori Bibla-fordítók fordítási gyakorlatának módszertani megfigyelése", in *Kulturális transzferek, irodalmi diskurzusok*, szerk. Kőrösi Ferenc és Ludmán Katalin, 63–74 (Miskolc: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2022), 73–74.

53 Heltai János, „A perikópakutatás lehetséges kontextusai és módszere", *Publicationes Universitatis Miskolcinensis, Sectio Philosophica* 17, 1. sz. (2012): 45–50, 47.

54 Nagy mennyiségű szövegek átírásához ma már egyre jobb teljesítményre képes, mesterséges intelligenciát is alkalmazó automatikus szövegfelismerő szoftverek állnak rendelkezésre, lásd erről a *DigiPhil (A magyar irodalomtudomány filológiai portálja)* honlapját, különösen a portál bemutatkozását: https://digiphil.hu/bemutatkozas/ (hozzáférés: 2023.08.10.).

55 A *Vizsolyi Bibliá*nak hasonló fordítási fázisokat tartalmazó kéziratos előzményei kerültek elő: 1982-ben kétlapnyi nyomdai kézirattöredéke vált ismertté, 2006-ban pedig sikerült azonosítani egyik latin forrását, benne a fordítás magyar nyelvű kéziratos előzményével. A nyomdai kézirattöredékek terjedelme 4 oldal, a forrásszöveg margójára írt kéziratos fordítás *Sámuel első könyvé*ből 451 verset tartalmaz. Lásd: Szabó András, „A *Vizsolyi Biblia* nyomdai kéziratának töredéke", *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 523–527; Imre Mihály, *A* Vizsolyi Biblia *egyik forrása, Petrus Martyr* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2006).

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 127 (2023) 3
DOI: 10.56232/ItK.2023.3.02

Vészmadarak

Pósaházi János és a németalföldi karteziánus viták a 17. század második felében

SIMON József

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Tanszék, habilitált egyetemi docens;
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet, tudományos munkatárs
ORCID: 0000-0002-7478-2776

Incendiary birds. Pósaházi János and the Dutch debates around Cartesianism in the second half of the 17th century

Abstract | The paper investigates Pósaházi János' (?–1686) *Dedicatory Epistle* in his *Syllabus* (Cluj 1685). Pósaházi's denunciation of thirty-two Cartesian propositions in this work, along with an anonymous Hungarian author's response to it in the form of an apology for Descartes, mark the closing episode of the quarrel around Descartes' philosophy in Transylvania from 1673 to 1685. In his *Dedicatory Epistle*, Pósaházi quotes two letters that he had received from celebrated Dutch Professors whose names he conceals. One of the letters identifies Christoph Wittich (1625–1687) as the representative of the most extreme position of subversive Cartesianism. Given this data and other philological evidence, the paper suggests that Pósaházi might have developed his anti-Cartesian cultural identity following the scrupulous personality of Samuel Maresius (1599–1673). Both Maresius and Pósaházi accommodate Pliny's account of the never seen incendiary bird in order to denounce their confessional adversaries. Beyond the *verbatim* correspondence between their paraphrase on *Naturalis Historia* 10,17, Pósaházi's *Dedicatory Epistle* strictly follows the rhetoric of Maresius's 1972 publication concerning the afflicted state of theological studies (*Tractatus brevis de afflicto statu studii theologici*) in the Netherlands. According to the thesis of the paper, the Hungarian debates around Cartesian philosophy followed the cultural patterns of the Low Countries *on both sides*: Pósaházi's criticism of Cartesian philosophy in his *Syllabus* and its refutation by an anonymous Hungarian author seem to reiterate the famous Dutch controversy between Samuel Maresius and Christoph Wittich.

Keywords | Cartesianism, Reformed orthodoxy, Pósaházi János, Samuel Maresius, Christoph Wittich

* A tanulmány elkészítését „A magyar filozófia története a korai újkorban (1570–1710)" című OTKA-projekt (NKFIH-OTKA 137963) támogatta.

Valószínűleg nem áll rendelkezésünkre minden forrás arról az 1673 és 1685 között Erdélyben lezajló vitáról, melynek tárgya René Descartes[1] (1596–1650) filozófiájának és Johannes Cocceius (Hans Koch, 1603–1669) teológiájának a kálvinista ortodoxiához való viszonya volt. Tudjuk, hogy I. Apafi Mihály 1673 márciusában maga elé idézi a nagyenyedi és a kolozsvári kollégiumok vezető filozófiai és teológiai oktatóit, majd állítólagos felfordító tanaik megítélését az ugyanezen év júniusában esedékes radnóti zsinatra bízza.[2] A professzorok ügyét Erdély legmagasabb szintű politikusai karolják fel, a vádlottakat csekély intés mellett felmentik a vádpontok alól.[3] Vonatkozó egyéb források híján meglehetősen furcsa a radnóti végzések 1680-ban történt fejedelmi megerősítése:[4] nem tudjuk, hogy az 1673-as események milyen folytatása miatt válhatott szükségessé az utólagos aktus. Első pillantásra úgy tűnik, hogy a karteziánus-cocceiánus viták ezen erdélyi fejleményeiben nem játszik dicső szerepet e tanulmány főhőse, azaz Pósaházi János (?–1686). A sárospataki kollégiumból 1671 őszén erőszakkal elűzött, majd Apafi gyulafehérvári kollégiumában éppen csak berendezkedő Pósaházi a vád képviselője a radnóti zsinat eseményein 1673 júniusában. Nevét azonban mindenekelőtt azzal a *Syllabus* című 1685-ben Kolozsvárt publikált latin nyelvű nyomtatványával[5] írta be a magyar eszmetörténet Descartes-ellenes és a modernitás kialakulását gátló személyeinek sorába, mely 44 cocceiánus teológiai és 32 karteziánus filozófiai kijelentést ítél el. A *Syllabus*ra *Vindiciae* címmel íródik válasz, valószínű-

1 Descartes műveire a 17. századi kiadások mellett a klasszikus Adam–Tannery-féle edíció alapján is hivatkozom: René Descartes, *Œuvres*, publ. par Charles Adam et Paul Tannery, 13 vols. (Paris: Cerf, 1896–1913), a továbbiakban AT.

2 Az események klasszikus összefoglalását Zoványi Jenő Dézsi-biográfiája nyújtja: Zoványi Jenő, „Dézsi Márton", *Protestáns Szemle* 2 (1898): 79–90. Zoványi és nyomában a későbbi szakirodalom sem használja a radnóti zsinat hivatalos jegyzőkönyvét, pedig ennek szövege jelentősen eltér a végzések 1680-as fejedelmi megerősítésétől (lásd 4. jegyzet); az előbbi modern kiadása: „A Dési Márton, Csernátoni Pál és Pataki István elleni vádpontok", in *Erdélyi református zsinatok iratai I: 1591–1714,* szerk. Buzogány Dezső et al., Erdélyi református egyháztörténeti adatok 1/1, 285–294 (Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület, 2016). A vitára vonatkozó rendkívül érdekes 18. századi beszámolók kiértékelésétől ezúttal eltekintek.

3 Locus classicus: „Az Isten, az igaz ügy, az én apám, Bánffi Dienes és Kapi György authoritasa és Kovásznai Péter püspök moderatiója tarták meg, hogy a professzorságból ki nem veték őket, Csernátonit az atyám, Dézsit Kapi, Patakit Bánffi Dienes protegálta, kiki alumnusát. Tudja Isten, mennyit fáradtam ekkor ebben." Bethlen Miklós, „Élete leírása magától", in Kemény János és Bethlen Miklós, *Művei*, kiad., jegyz. V. Windisch Éva, Magyar remekírók, 399–981 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 665. Bár az 1673-as események pontos rekonstrukciója nem tárgya dolgozatomnak, annyit meg kell jegyeznem hogy Bethlen számos releváns tényezőről hallgat az *Önéletírás* lapjain.

4 A fejedelmi *approbatio* kéziratát a nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár levéltára őrzi (Ms. 32). Modern, félreolvasásoktól sem mentes kiadása: Zoványi Jenő, „A radnóthi zsinat végzései", *Protestáns Közlöny* 19 (1889): 344–345, 362–364.

5 Pósaházi János, *Syllabus Assertionum Thesium, & Hypothesium illarum (e multis) quibus Noetorici quidam Theologi & Philosophi hoc tempore in Belgio, Hungaria & Transylvania, scholas & Ecclesias turbant, ex propriis ipsorum scriptis collectus, cum succincta ad illas Animadversione* ([Kolozsvár], 1685), RMK II 1567.

leg még 1685-ben.[6] A *Vindiciae* kéziratos formában maradt ránk, valószínűleg soha nem nyomtatták ki, szerzőjére ismeretlenként tekint a szakirodalom.[7] Jelen tanulmány tézisei a *Vindiciae* Descartes-apológiájának elemzései során nyerték el kontúrjaikat az erdélyi karteziánus vita negatív főszereplőjével, Pósaházi Jánossal kapcsolatban.

Pósaházi középfokú tanulmányait Sárospatakon végzi többek között Comenius oktatói tevékenysége alatt. 1653-ban kezdi meg németalföldi egyetemi tanulmányait Utrechtben. Sokoldalú disputációs tevékenységet folytat, amely némileg, de nem teljes mértékben magyarázza az 1660-as évek sárospataki publikációit. Paulus Voetiusnál (1619–1667),[8] az ortodox természetes teológia legjelentősebb megfogalmazójánál az okok metafizikai témájában védi meg téziseit.[9] Egy-egy erkölcs-, illetve politikai filozófiai vita fűződik nevéhez Daniel Berckinger (1598–1667) elnökletével,[10] aki Gisbertus Voetius (Gijsbert Voet, 1589–1676) elkötelezett híve és egyfajta arisztoteliánus természetjog képviselője.[11] Az ízig-vérig karteziánus Johannes de Bruyn (1620–1675)[12] vezetésével a folyékony testek problémáját tárgyalja,[13] majd magiszteri fokozatát egy elnök nélküli disputáció alkalmával szerzi meg.[14] Végül a Franekerben 1656-ban folytatott tanulmányok után Pósaházi 1657-ben tér haza: a sárospataki kollégiumban filozófiát kezd oktatni. E korszakhoz köthetőek filozófiai főművei, a pataki Rosnyai-nyomdában publikált *Metaphysica* (1662),[15] *Pneumatologia* (1662)[16] és *Philosophia Naturalis* (1667).[17] Miután 1671-ben a sárospataki kollégium tanári és hallgatói közösségének el kell hagynia a vá-

6 *Vindiciae Assertionum Cartesianarum adversus Animadversiones Clarissimi Domini Johannis Pósaházi Rectoris Scholae Albeniensis,* MTAK, Egyház és Bölcselet, 8°, Ms. 16 és 46. Mindkét fennmaradt kézirat másolat, és jelentős emendációt igényel.

7 További filológiai részletekhez lásd Nagy Levente, „Bethlen Miklós és az erdélyi cocceianizmus a 17. század második felében", in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon 1650–1750*, szerk. Balázs Mihály és Bartók István, 186–205 (Szeged: SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016). Néhány filozófiai téma elemzése: Simon József, „Az elme teljessége: Esettanulmány egy erdélyi kartezianizmus-vitáról (1685)", *Kellék* 65 (2021): 89–105.

8 Erik-Jan Bos, „Voet, Paulus", in *Dictionary of Seventeenth and Eighteenth-Century Dutch Philosophers*, eds. Wiep van Bunge et al., 2 vols. (Bristol: Thoemmes, 2003), 2:1029–1030.

9 Pósaházi János, *Disputatio Metaphysica De Causis Vndecima: Qvam in finito annuente Numine Sub Praesidio D. Pauli Voet* […] *Publicè defendere conabitur* (Utrecht: Waesberge, 1653), RMK III 1853.

10 Pósaházi János, *Disputatio Politica, De Republica: Qvam Favente Deo Praepotente, Sub Praesidio* […] *Danielis Berckringeri* […] *Publicè ventilandam proponit* (Utrecht: Waesberge, 1654), RMK III 1908; Pósaházi János, *Disputatio Ethica: De Actionum Humanarum Libertate Qvam* […] *Sub Praesidio* […] *Danielis Berckringeri* […] *Publicè ventilandam proponit* (Utrecht: Waesberge, 1654), RMK III 1909.

11 Henri Krop, „Berckinger, Daniel", in Van Bunge et al., *Dictionary…*, 1:79–81.

12 Andreas Scheib, „Bruyn, Johannes de", in Van Bunge et al., *Dictionary…*, 1:175–176.

13 Pósaházi János, *Disputatio Physica, De Corpore Fluido: Qvam* […] *Sub Praesidio* […] *Johannis De Bruyn* […] *Publice defendere conabitur* (Utrecht: Zyll & Ackersdijk, 1654), RMK III 1910.

14 Pósaházi János, *Disputatio Philosophica Inauguralis, De Legibus, igne culinari, ac supposito: Quam* […] *Pro Gradu Magisterii in Philosophia consequendo publice sine Praeside defendere conabitur* (Utrecht: Waesberge, 1655), RMK III 1946.

15 Pósaházi János, *Ars Catholica: Vulgo Metaphysica: cui praemittitur Introductorium Philosophicum* (Sárospatak: Rosnyai, 1662), RMNy 3062.

16 Pósaházi János, *Pneumatologia* (Sárospatak: Rosnyai, 1662), RMNy 3063.

17 Pósaházi János, *Philosophia Naturalis: Sive Introductio in theatrum naturae* (Sárospatak: Rosnyai, 1667), RMNy 3387.

rost, Pósaházi 1672-ben Gyulafehérvárt kezdi meg életrajzának utolsó, erdélyi epizódját. Itt válik tevékeny részesévé a fent említett erdélyi kartezianizmusvitának 1673 és 1685 között; nem áll rendelkezésünkre olyan forrás, melyben az 1685-ös eseményekre 1686 május 3-án bekövetkezett haláláig reagálna.

Pósaházi értelmiségi profiljának felvázolásakor jól érezhető zavarban vannak az értelmezések.[18] Az egyik oldalon kálvinista polemikus szerzőként lép elénk, aki számára éppoly magától értetődő egy modern teológiai és filozófiai nézeteket elítélő nyomtatvány publikációja, mint az ellenreformációval szembeni konfesszionális röpiratok megfogalmazása a politikai közérthetőség által megkövetelt retorikai elemekkel.[19] Ez az a Pósaházi János, aki az 1673-as perben a vádat képviseli a karteziánus filozófusok és cocceiánus teológusok ellen a radnóti zsinaton.[20] Ő ítél el 44 cocceiánus teológiai, valamint 32 karteziánus tézist a Kolozsvárt 1685-ben nyomtatott *Syllabus* című művében. A másik oldalon az a gondolkodó áll, aki a karteziánus de Bruyn elnöklete alatt a folyékony testekről tart filozófiai disputációt 1654-ben,[21] és naprakész információkkal rendelkezik az állatok lelkével kapcsolatos vitáról, mely ugyanezen évben lángol fel.[22] Ő az a Pósaházi János, aki sárospataki publikációiban Descartes-nak az égitestek mozgását magyarázó örvényelméletét[23] a kortárs atomista filozófia[24] kontextusába helyezi; aki részlete-

18 Pósaházi filozófiai teljesítményének és antikartezianizmusának klasszikus elemzései: Turóczi-Trostler József, „Magyar cartesianusok", *Minerva* 12 (1933): 20–68; újraközölve: Turóczi-Trostler József, *Magyar irodalom – világirodalom,* 2 köt., 1:173–216 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961); Makkai Ernő, *Pósaházi János élete és filozófiája* (Kolozsvár: Minerva, 1942); Tordai Zádor, „A magyar kartezianizmus történetének vázlata", *Magyar Filozófiai Szemle* 6 (1962): 54–79; Köpeczi Béla, „Karteziánus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején", *Irodalomtörténeti Közlemények* 79 (1975): 417–432; Mester Béla, „A magyar kartezianizmus történetírási hagyományaink tükrében", *Kellék* 32 (2007): 95–109. Külön ki kell emelnünk, hogy e bizonytalanság hatványozottan jelentkezik Pósaházi intellektuális profiljának Zemplén Jolán által nyújtott talán legjobb elemzésében: M. Zemplén Jolán, *A magyarországi fizika története 1711-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 275–287.

19 A felekezeti polemikus művekkel kapcsolatban lásd a következőket: Csorba Dávid, „Kálvinista Kalauzok", in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére,* szerk. Ajkay Alinka és Bajáki Rita, 103–111 (Vác: Mondat, 2013); Garadnai Erika, „Metatextualitás a felső-magyarországi hitvitában", in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.,* szerk. Kecskeméti Gábor és Tasi Réka, 315–322 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012); Oláh Róbert, „»*Kalau*znak *calumnia* minden dolga«: Pósaházi János válasza Pázmány Péternek a reformáció kezdetéről", in *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században,* főszerk. Száraz Orsolya, 293–305 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018); Oláh Róbert, „Pósaházi János forrása: Kálvin", in *Határtalanul a határok között: Egyháztörténeti tanulmányok,* szerk. Kolumbán Vilmos József, Erdélyi református egyháztörténeti füzetek 28, 68–77 (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2020). A további szakirodalmat lásd a hivatkozott művekben.

20 Zoványi, „Dézsi Márton"; illetve Zoványi, „A radnóthi zsinat…".

21 Pósaházi, *Disputatio Physica…*

22 Pósaházi, *Pneumatologia,* 189. A vitához lásd Erik-Jan Bos, „Cartesian and Anti-Cartesian Disputations and Corollaries at Utrecht University, 1650–1670", in *Descartes in the Classroom: Teaching Cartesian Philosophy in Early Modern Age,* eds. Davide Cellamare and Mattia Mantovani, 146–173 (Leiden: Brill, 2023). DOI: 10.1163/9789004524897.

23 Pósaházi, *Philosophia Naturalis,* 98–102.

24 Uo., 69–85, majd 102–107.

sen, Galileire is hivatkozva ismerteti a kopernikuszi világképet,[25] annak különbségét az égitestek mozgására vonatkozó Tycho Brahe-féle koncepciótól.[26] Ő az, aki a kopernikanizmus és a bibliai világkép kettősségének vagy konfliktusának megítélését nem valamely – akár elutasító, akár megengedő – teológiai hivatkozással, hanem Pierre Gassendi (1592–1655) asztronómiai fejtegetéseire történő utalással bízza olvasójára.[27]

Talán már ez az ambivalens kép is biztosíthatja, hogy Pósaházi János alakja számot tartson a kései értelmező érdeklődésére; ám ezen érdeklődést tovább táplálhatja a jelen tanulmány kiinduló hipotézise, mely szerint nagyon nehéz párhuzamos értelmiségi arcélre lelni ott, ahol mindenekelőtt e párhuzamot keresnénk: a magyar kálvinista peregrináció első számú célpontjában, a kortárs Németalföldön. Jelen tanulmány mégis kísérletet tesz arra, hogy Pósaházinak a *Syllabus*hoz írt, 1685. január 26-án kelt ajánlásában olyan támpontokra leljünk, melyek a kései értelemző segítségére lehetnek a szerző intellektuális horizontjának felvázolásakor.

A Syllabus *ajánlása*

Pósaházi a *Syllabus*hoz írt ajánlólevelében két németalföldi professzor által hozzá írt levelet idéz. Az ajánlás szövege nem nevezi meg a professzorokat, és azt sem adja olvasói tudtára Pósaházi, hogy mikor vette kézhez az idézett leveleket. A levelezőpartnerek személyéről annyit tudunk, hogy egyikük „híres és ünnepelt professzor",[28] míg a másik – az ajánlás szövege szerint az első levél szerzőjétől különböző – levélíró „hírneve, idős kora és műveltsége okán ünnepelt"[29] személy. Vessünk egy pillantást a két idézett levélrészletre!

> Végre odáig fajultak a dolgok az országunkban az újítók pártja miatt, hogy már semmi sincs az akadémián, ami ne küzdene vele, sőt az olyan is ritka, ami ne hódolt volna be neki szinte teljesen. Bizony – mint már egy ideje tapasztaltuk, és tapasztaljuk nap mint nap – ahogyan az egyházak veszedelmére (NB) egyre jobban elburjánzik mind a cocceiánusok, mind a karteziánusok vetése, úgy fájlalják velem együtt egyre gyakrabban a jó emberek, hogy milyen mohón kapkodnak mindenfelé ezeknek a magvai után az ifjak, akiket ti küldtetek hozzánk. Meddig fognak jutni ezeknek az új filozofálgatásoknak a dogmái? Ha maga Isten nem visel ránk gondot mennyei úton, akkor tiszta ateizmusba

25 Uo., 178–179.

26 Uo., 187–189.

27 Vö. Pierre Gassendi, *Institutio Astronomica Iuxta Hypotheseis Tam Veterum, Quam Copernici, et Tychonis* (Paris: Heuqueville, 1647); Pósaházi az *Institutio Astronomica* 3. könyvének 9. fejezetére, azon belül is a negyedik ellenvetésre és cáfolatára utal: Pósaházi, *Philosophia Naturalis,* 186–187; illetve Gassendi, *Institutio…,* 197–199.

28 „[…] verbis magni & Celeberrimi cuiusdam Professoris", Pósaházi, *Syllabus…,* A2v.

29 „Alius vero & nominis, & aetatis, & eruditionis nomine merito celebrandus", uo., A3r.

(NB) fognak torkollni. Bőséges tapasztalatból mondhatom, hogy nem alaptalan a félelmünk; de ez nem levélbe való téma.[30]

Erősen fájlalom Magyarország és Erdély balsorsát az újdonságok miatt, amelyeket ott tanítanak. Sok magyart, aki onnan érkezik, már teljesen átitattak ezek a veszedelmes vélekedések; és meg is erősödnek bennük, mert a régi teológiához ragaszkodó tanárokat elhagyva és elhanyagolva Wittich úrhoz mennek. Mi lesz Magyarországgal és Erdéllyel, amikor az új teológusok létszáma majd felülmúlja a többiekét?[31]

Világos, hogy a két professzor egybehangzó aggályát fejezi ki a németalföldi tanulmányokat folytató magyar (magyarországi és erdélyi) hallgatókkal kapcsolatban, akiket megfertőznek a kor helyi intellektuális újításai; az első levélben a cocceiánus teológia és a karteziánus filozófia jelentik ezen újításokat, míg a második levél nevén nevezi Christoph Wittichet (1625–1687), a hollandiai karteziánus teológia német származású kulcsfiguráját.[32] Az első levél nagyon óvatosan fogalmaz akkor, amikor a részlet végén arra hívja fel Pósaházi figyelmét, hogy a szerző az újítások elterjedéséről szerzett tapasztalatát nem oszthatja meg a levél kommunikációs csatornáján – személyesen nyilván beszámolna ezekről Pósaházinak.

Ezúttal nem térek ki arra, hogy a *Syllabus*ra adott, ismeretlen szerző tollából származó *Vindiciae* című szöveg kifejezetten hivatkozik Wittichre a szabad akarat problémájának tárgyalásakor,[33] és arra sem, hogy a Szentírás szövegében foglalt jelentések exoterikus jellegének elhatárolását az „akroamatikus" filozófiai analízistől is minden-

30 „Tandem […] eo res jam in nostra Patria sunt redactae per factionem novatorum, ut nulla in ea Academia, quae cum illa non luctetur, quam rara, quae non ferme succumbat. Ut vero experti sumus jam aliquandiu, & experimur ad huc quotidie, quantum in Ecclesiarum perniciem (NB) succrescat in dies novitatum tum Cocceanarum, tum Cartesianarum seges, ita indoluerunt mecum boni saepius, etiam earum semina tam avide passim recipisse, qui huc missi erant vestrates juvenes. Quo vero abeant illa novorum Philosophematum dogmata, nisi Deus, coelitus ipse provideat, in merum Atheismus (NB) sunt desitura. Non vanos esse metus nostros, multa nostra exper[i]entia docere possem; atqui non id epistolae argumentum esse potest." Uo., A2^{v}–A3^{r}.

31 „Dolui saepe vices Hungariae & Transylvaniae ob novitates quae ibi docentur; quem multi Hungari illinc venientes, jam imbuti sunt periculosis opinionibus, quibus confirmatur, euntes, relictis & praeteritis antiqua Theologia addictis, ad D. Wittichium. Quid tanedm fiet de Hungaria & Transylvania, quando numerus novorum Theologorum superabit alios?" Uo., A3^{r}. Mindkét levélrészlet fordításakor nagymértékben támaszkodtam Szabó Ádám javaslataira, akinek segítségét ezúton köszönöm meg.

32 Roberto Bordoli, „Wittich, Christoph", in Van Bunge et al., *Dictionary…*, 2:1083–1086. Nemrég megjelent a teljes életmű monografikus feldolgozása: Kai-Ole Eberhardt, *Christoph Wittich (1625–1687): Reformierte Theologie unter dem Einfluss von René Descartes* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018). DOI: 10.13109/9783666552830.

33 Az ismeretlen magyar szerző Wittich *Theologia pacifica* című művének 5. fejezetét parafrazeálja: Christoph Wittich, *Theologia pacifica, in qua varia problemata theologica inter reformatos theologos agitari solita ventilantur, simul usus philosophiae Cartesianae in diversis theologiae partibus demonstratur, & ad dissertationem* […] *Samuelis Maresii, De abusu philosophiae Cartesianae in rebus Theologicis* (Leiden: Doude, 1671).

képpen Wittich 1650-es években írt szövegeiből veszi át a *Vindiciae*.[34] Ha a kartezianizmus és kritikai környezetének elméleti dilemmái helyett ezúttal a Pósaházi-affér kultúrpolitikai orientációjának rekonstrukciójára teszek kísérletet, akkor is világos, hogy Christoph Wittich személye és az általa képviselt karteziánus teológiára vonatkozó németalföldi kritikák kulcsfontosságúak e polémiában.

Az ajánlás filológiai vizsgálata új kiindulópontot kínál számunkra e kérdéskört illetően. Pósaházi a jelentős anyagi támogatásban részesült ifjak peregrinációjával kapcsolatos aggodalmait egyebek mellett így fogalmazza meg:

> Mármost mit fognak onnan visszahozni a mi ifjaink, akiket a patrónusok jelentős pénzügyi támogatásával küldtünk a külhoni akadémiákra? Nagyrészt ilyesfajta ragályt és véleményt, melyek semmivel sem járulnak hozzá az építkezéshez, hanem sokkal inkább a romboláshoz és a lelkek meghasonlásához. *A vészjósló madárhoz hasonlóak, amelyről azt mondják, hogy a tűzáldozatból szenet elhozva bármikor veszélyes tüzet képes kelteni.*[35]

A németalföldi peregrinusokra alkalmazott pliniusi eredetű kép,[36] miszerint az újítások iránt rajongó ifjak voltaképpen forró szenet hordó és így könnyen veszélyes tüzet okozó vészmadarak, nem Pósaházi eredeti parafrázisa a *Naturalis historia* 10,17 szöveghelyére vonatkozóan. Samuel Maresius (1599–1673) a következőképpen fogalmaz 1649-es, *Paradoxus Theologus* című művének[37] Henricus van Heeck jogi professzorhoz, az egyetem egyik kurátorához címzett ajánlásában:

> Nehezemre esik ezen vitákról beszámolni, melyet egy ünnepelt, bizonyos hírnévvel rendelkező és velem egy közösségbe tartozó teológussal folytatok, aki egyébként *a vészjós-*

34 A fő forrás ez ügyben Wittich *Consensus veritatis* című műve, de a peripatetikus megkülönböztetés bevezetése által nagy visszhangot kiváltott gondolat már a *Dissertationes duae*ban megjelenik: Christoph Wittich, *Consensus veritatis in Scriptura divina et infallabili revelatae cum veritate philosophica a R. Descartes detecta* (Nijmegen: Doude, 1659); Christoph Wittich, *Dissertationes duae quarum prior De S. Scripturae in rebus philosophicis abusu* […] *altera sententiam Cartesii de vera quiete et vera motu Terrae defendit* (Amsterdam: Elzevir, 1653).

35 „Quid jam juvenes & adolescentes nostri, magno Patronum aere in Academicas exoticas missi, inde reportant? magna ex parte luem ejusmodi opinionem, quae nihil ad aedificationem faciunt, sed potius ad destructionem, & animorum distractionem: *haud absimiles Spinturnici ominosae illi avi, quae delatis ex altaribus prunis, incendia periculosa quandoque excitare dicebatur.*" Pósaházi, *Syllabus…*, A3^{r-v} (kiemelés – S. J.).

36 „[…] quae sit avis ea, non reperitur nec traditur. quidam ita interpretantur, incendiariam esse, quaecimque apparuerit carbonem ferrens ex aris vel altaribus; alii spinutricem eam vocant; sed haec ipsa, quae essent inter aves, qui se diceret non inveni." Caius Plinius Secundus der Ältere, *Naturkunde – Naturalis historia: Lateinisch–deutsch; Buch X, Zoologie: Vögel,* Übers., Hg. Roderich König, Zusammenarbeit mit Gerhard Winkler (Düsseldorf: Patmos, 2007), 36 (10,17).

37 A mű teljes címe: Samuel Maresius, *Theologus Paradoxus retectus & Refutatus: Sive Samuelis Maresii Excitationes aliquot Academiae, oppositae Duodecim Paradoxis & plus aequo virulentis Disputationibus, ex professo contra ipsum habitis in Lyceo Ultrajectino, Authore & Praeside D. D. Gisberto Voetio ibidem Primario Theologo; Cujus centum Assertiones lubricae, periculosae & plane Paradoxae; bona fide referuntur & confutantur* (Groningen: Nicolai, 1649).

ló madárhoz hasonló, amelyről azt mondják, hogy a tűzáldozatból szenet elhozva bármikor veszélyes tüzet képes kelteni.[38]

A két Plinius-parafrázis a központozást, illetve a *(haud) absimili-absimiles* ragozásbeli különbségétől eltekintve betűhíven egyezik. Nagy valószínűséggel állítható, hogy nincs olyan harmadik közös forrás, melyre a két szöveg egyező alakja visszavezethető volna. Ha e feltevés igaz, akkor kijelenthető, hogy Pósaházi használja Maresius művét a *Syllabus* bevezető lapjainak megfogalmazásakor.

Maresiusszal a kartezianizmus teológiai aspektusait feszegető viták németalföldi világának elevenébe érkezünk.[39] E mikroklíma alapvető pozícióinak felvázolása előtt rögzítenünk kell néhány pontot kérdésfelvetéseink perspektíváját illetően. Először is: ha Pósaházi németalföldi professzorok levelezéséből idéz, és ha másfelől ilyen szoros szövegegyezést találunk a *Syllabus* és Maresius *Paradoxus Theologus*a között, akkor felmerül a kérdés, hogy vajon nem a groningeni teológiaprofesszor Maresius-e az egyik levelezőpartnere Pósaházinak. Másfelől, ha Maresius érintett az idézett leveleket illetően, akkor azokat Pósaházinak legkésőbb 1673-ban kellett kézhez vennie, minthogy ezen év során távozik az élők sorából a groningeni professzor.[40] A szövegkritikai vizsgálat óvatos sejtések megfogalmazására ösztönöz majd e kérdéseket illetően. Eszmetörténeti szempontból azonban a Maresius-szál sokkal fontosabb mindezen életrajzi megfontolásnál. Maresius 1649-es publikációjának negatív főhőse, a *paradox teológus* ugyanis nem más, mint a híres-hírhedt Gisbertus Voetius. A vészjósló madár Pliniusból vett jellemzésének polemikus célja így teljesen eltér a groningeni professzor és a gyulafehérvári rektor esetében. Az a tény azonban, hogy Maresius pontosan Voetius ama személye ellen alkalmazza a pliniusi vészmadár képét, akit Pósaházi kulturális orientációjának legfőbb alakjaként tartottunk eddig számon, meglehetősen bonyolult kontextusba helyezi a Pósaházi-affért alkotó eszmetörténeti mozzanatokat.

---

38 „Mihi quidem grave est his litibus implicari, cum non incelebri & alicujus Nominis ejusdemque mecum communionis Theologo, licet alias *haud absimili Spinturnici, ominosae illi avi, quae delatis ex altaribus prunis, incendia periculosa quandoque excitare dicebatur*", uo., 3 (kiemelés – S. J.). A részlet ugyanígy szerepel a *Theologus Paradoxus* 1660-as, újabb kiadásában is.

39 Alapvonalak és korszakolás: Paul Dibon, „Der Cartesianismus in den Niederlanden", in *Die Philosophie des 17. Jahrhunderts 2: Frankreich und Niederlande*, Hg. Jean-Pierre Schobinger, Grundriss der Geschichte der Philosophie, 349–374 (Basel: Schwabe & Co., 2001). Régebbi, ám kiválóan használható irodalmak: Thomas Arthur McGahagan, „Cartesianism in the Netherlands, 1639–1676: The New Science and the Calvinist Counter-Reformation" (PhD diss., University of Pennsylvania, 1976; authorized facsimile edition, Ann Arbor–London: University Microfilms International, 1982), a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek mikrofilmpéldányát használtam; Ernst Bizer, „Die reformierte Orthodoxie und der Cartesianismus", *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 55 (1958): 306–372; Josef Bohatec, *Die cartesianische Scholastik in der Philosophie und reformierten Dogmatik des 17. Jahrhunderts* (Leipzig: Deichert, 1912; Nachdruck, Hildesheim: Olms, 1966). DOI: 10.1086/479164.

40 Bár a források ingadoznak azt illetően, hogy mikor kerül Pósaházi Gyulafehérvárra, az idézett levelek erősen Erdély-centrikusan fogalmaznak: ha Maresius az egyik levélforrás, akkor 1671 tele (Pósaháziék Erdélybe érkezésének legkorábbi feltehető időpontja a sárospataki kollégium 1671. októberi ostroma után) és 1673 (Maresius halála) között kellett zajlania a levélváltásnak.

Samuel Maresius 1599-ben született Oisemont-ban, a Francia Királyság Picardia régiójában, református családban.[41] Tanulmányait Párizsban, majd Saumurban végzi, utóbbi helyen tanára Franciscus Gomarus (François Gomaer, 1563–1641), aki az Arminiusszal folytatott híres vita következtében hagyja el Leident 1611-ben. A később mindig pozitív színben feltüntetett Gomarus hatása felel Maresiusnak a remonstránsokkal szemben végig elutasító hangvételéért. Doktori fokozatát már a németalföldi Leidenben szerezi Maresius André Rivet (1572–1651) vezetésével 1625-ben. Az életút következő fontos állomása 's-Hertogenbosch, ahol a híres helyi latin iskola oktatója az 1630-as években és az 1640-es évek elején. Ekkorra tehető Maresius első, még egyáltalán nem elméleti jellegű konfliktusa Gisbertus Voetiusszal. A vallási szabadság szellemétől átitatott városban a Confraternitas Mariana nevű, eredetileg katolikus vallási közösség megnyitja kapuit a protestánsok előtt; Maresius az egyik első protestáns, aki belép. Az életút szempontjából talán nem is az a legfontosabb fejlemény, hogy a puritanizmus hatása alatt álló Voetius nyomtatott publikációval[42] fejezi ki tiltakozását egyebek között Maresius e tettével szemben, és nyitja meg a köztük zajló évtizedes polémiát. Ennél is nagyobb hatással van Maresius biográfiájára az a tény, hogy maga Descartes veszi védelmébe Maresiust híres, Voetiusszal szemben írt levelében.[43]

Mindenesetre Maresius elhagyja 's-Hertogenbosch városát, ahonnan Groningenbe vezet útja. Itt 1643-ban a teológiaprofesszorrá nevezik ki Gomarus utódjaként. Groningenben újabb fordulattal gazdagodik Descartes-hoz fűződő viszonya. Martinius Schoock, Maresius groningeni kollégája 1643-ban publikálja híres pamfletjét a descartes-i filozófia ellen,[44] amiről először még Descartes is azt hiszi, hogy Voetiustól származik.[45] Minthogy Descartes válaszában politikai manipulációval vádolja meg Voetiust, Utrecht városi tanácsa és Descartes között elmérgesedik a viszony: a francia gondolkodónak jogi felelősségre vonástól kell tartania. Descartes azonban nem ismeri el Utrecht város jogi illetékességét az ügyben, és Groningen városához fellebbez. A város az ítéletet átadja az egyetemnek, ahol Maresius ekkor már rektori pozíciót tölt be. Az egyetemen Maresius vezetésével meghozott ítélet teljes mértékben Descartes-nak ad igazat, és elmarasztalja Schoockot 1645 áprilisában.[46]

---

41 A következő vázlatos biográfiához lásd Henri Krop, „Maresius, Samuel", in Van Bunge et al., *Dictionary…*, 2:677–682.

42 Gisbert Voetius, *Specimen assertionum, partim ambiguarum aut lubricarum partim periculosarum* […] (Utrecht: Waesberge, 1642). Vö. Doede Nauta, *Samuel Maresius* (Amsterdam: H. J. Paris, 1935), 172–183.

43 René Descartes, *Epistola ad Voetium* (Amsterdam: Elezevir, 1643), a „De Libro Gisberti Voetii adversus Confraternitatem Marianam" című fejezet: AT, VIII-2, 64–107.

44 Martinus Schoock, *De admiranda methodus novae philosophiae Renati Des-Cartes* (Utrecht: Waesberge, 1643). A mű Bethlen Miklós *Önéletírás*ának „Elöljáró beszéd"-ére tett esetleges hatásáról lásd Laczházi Gyula, „A semmi Bethlen Miklós antropológiájában és önéletírásában", *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 336–355, különösen 338, http://itk.iti.mta.hu/megjelent/2015-3/laczhazi.pdf.

45 AT, VIII-2, 14.

46 A Schoock–Descartes-ügyhöz lásd Theo Verbeek, *La Querelle d'Utrecht: René Descartes et Martin Schoock* (Paris: Les impressions nouvelles, 1988).

Bár a Confraternitas Mariana-ügy körül (1642) még nem mutat érdeklődést Descartes tanai iránt, a Schoock-affértól kezdve Maresius magáévá tesz néhány karteziánus tanítást is a Voetiusszal szembeni polémiák közös platformján való gyakorlati részvételen túl. Így például úgy gondolja, hogy nincsenek üres terek *(spacia imaginaria),* ahogy azt Voetius véli; a tér extenzió, ami mérhető: csak egyetlen világ van; meg van győződve arról, hogy Isten ideája velünk született, és tagadja, hogy az akcidensek fennállhatnának szubjektumuk nélkül – mely filozófiai álláspont erős implikációkkal bír a transzszubsztanciáció tanára nézvést.[47] Mindezek ellenére Maresius nem áll be az „újítók" sorába: az 1643-tól 1673-ban bekövetkezett haláláig tartó groningeni korszakában folyamatosan bírálja úgy a saumuri amyraldizmus mérsékelt predestinációtanát, ahogy a cocceiánus teológia modern egzegetikai nézeteit is – miközben tovább tart a végül 1660 körül béküléssel végződő Voetius-polémia is.[48]

Az életrajz számtalan érdekes és magyar vonatkozásokat[49] sem nélkülöző részletének ismertetése helyett forduljunk Maresius élete végén folytatott polémiáihoz! A Voetiusszal való kibékülése[50] után e polémiákat Maresius egykori groningeni tanítványával, Christoph Wittichhel szemben folytatja.[51] 1670 és 1673 között a Maresius–Wittich-kontroverzia már a németalföldi kartezianizmus megújult kontextusában zajlik le.[52] Az ortodox kálvinista teológia és a karteziánus filozófia harmonizációs kísérleteit és a kettő közötti konfliktust hangsúlyozó irányzatot alapvetően befolyásolja Ludowijk Meyer 1666-ban publikált *Philosophia Sanctae Scripturae interpres* című műve.[53] Meyer publikációja, mely a szentírási egzegézis egészére kiterjesztette a *clara et distincta* bizonyosság karteziánus módszertanát, új perspektívát nyitott meg az új filozófia és a református teológia közötti viszony németalföldi történetében. A puritán módon hangolt ortodoxia (Voetius), a mérsékelt vagy éppen filozófiaellenes ortodox teológia (Maresius, Spanheim és mások), valamint a teológiai és filozófiai bizonyosságot élesen szétválasztó, ám épp ezen a módon filozófiai jellegű karteziánus teológia (Wittich és a cocceianus teológusok) mellett megjelent a Spinoza felé orientálódó, később radikális felvilágosultnak nevezett irányzat.

47 Dibon, „Der Cartesianismus…", 363.

48 Krop, „Maresius, Samuel", 679.

49 Ehhez lásd Bozzay Réka, „Magyarországi diákok hollandiai teológiai tanulmányai levéltári források tükrében", *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények* 8, 1. sz. (2017): 166–176, különösen 170–172, valamint az ott hivatkozott irodalmak.

50 Samuel Maresius, *Epistola ad amicum de reconciliatione inter se et celeberrimum D. Voetium* (Groningen: Cöllen, 1661). Vö. Eberhardt, *Christoph Wittich,* 271–274.

51 Wittich 1650-ben még Maresiusnál disputál: Samuel Maresius et Christoph Wittich, *Disputationum exegeticarum ad confessionem Belgicam quinquagesima prima; quae est de excommunicatione, & altera ad ejus articulum 32* (Groningen: Johann Sas, 1650).

52 A vita teljes anyagát részletesen ismerteti Eberhardt, *Christoph Wittich,* 259–318 és 333–343.

53 Vö. Dibon, „Der Cartesianismus…", 368–370; Eberhardt, *Christoph Wittich,* 260–265; Jonathan Israel, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650–1750* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 197–205.

Meyer művére a legfontosabb reflexiót 1668-ban Ludowijk Wolzogen fogalmazza meg *De Scripturarum interprete* címmel,[54] mely voltaképpen az utrechti Collegie der Sçavanten kör[55] állásfoglalását tartalmazza. Wolzogen visszautasítja a *Szentírás* valamely külső – értsd karteziánus – bizonyosság alapján történő értelmezését; ám ezt kifejezetten a filozófia és a teológia szétválasztásának descartes-i szellemében teszi.[56] Az ortodoxok szemében ez természetesen nem elég éles kritika a meyeri módszertannal szemben; így a cocceianus-karteziánusok igen tág köre – egyebek mellett Frans Burman (1628–1679), Johannes Cocceius, Abraham Heidanus (1597–1678) és Balthasar Bekker (1634–1698) – 1669-ben kifejezett állásfoglalást publikál Wolzogen mérsékelt Meyer-kritikája mellett.[57] A Wolzogen melletti aláírók között találjuk Maresiust is;[58] ám amint Eberhardt Wittich-monográfiája megjegyzi, ez volt az utolsó jele annak, hogy Maresius valamilyen kapcsolatba kerül azzal az irányzattal, amelynek egyik fő képviselője egykori tanítványa, Christoph Wittich.[59]

Wittich – a karteziánus hangoltságú teológia összes képviselőjéhez hasonlóan – végigvitatkozza a viharos 1650-es éveket. E viták központjában a kopernikanizmus problémája, azaz a geocentrikus világkép tagadása állt.[60] Wittich felfogása szerint e filozófiai tézis az emberi tudásnak az *accurata sive philosophica* típusába tartozik, míg a *Szentírás* releváns, a geocentrikus világképet alátámasztó szöveghelyei az érzékelhető minőségekre vonatkozó *vulgaris sive communis* tudásra tartoznak.[61] Wittich később a filozófiai és a teológiai tudás megkülönböztetését az Arisztotelész-filológia által felállított két mű-, illetve tárgyalástípus megnevezésével állítja párhuzamba.[62] A filozófia tiszta ismereteket megcélzó *akroamatikus* nyelvét meg kell különböztetnünk a *Szentírás exoterikus* előadásmódjától, mely a befogadók érzéki tapasztalatához alkalmazkodik. Nijmegeni teológiaprofesszorként Wittich előadásait Maresius *Collegium theologicum*á-

54 Ludovicus Wolzogen, *Libri duo de Scripturarum interprete contra exercitatorem paradoxum* (Utrecht: Ribbius, 1668).

55 A hatalmas terjedelmű szakirodalomból emeljük ki a kör filológiailag kiválóan megalapozott újabb bemutatását: Albert Gootjes, „The Collegie der Sçavanten: A Seventeenth-Century Cartesian Scholarly Society in Utrecht", in *Enlightened Religion: From Confessional Churches to Polite Piety in the Dutch Republic,* eds. Joke Spaans and Jetze Touber, 156–182 (Leiden: Brill, 2019). DOI: 10.1163/9789004389397.

56 Az utóbbi mozzanatot kifejezetten hangsúlyozza: Andrea Strazzoni, *Dutch Cartesianism and the Birth of Philosophy of Science: From Regius to Gravesande* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2019), 72–74. DOI: 10.1515/9783110569698.

57 *Jugement de plusieurs professeurs et Docteurs en Théologie, de Nimègue, de Leyde, de Franeker, d'Utrecht, de Groningen et de Deventer, qui prononcent unaniment orthodoxe le livre de Louys de Wolzogue, „De l'interprète de l' Ecriture"* (Utrecht: Ribbius, 1669).

58 Dibon, „Der Cartesianismus…", 369.

59 Eberhardt, *Christoph Wittich,* 265.

60 Wittich, *Dissertationes duae…*

61 Christoph Wittich, *Consideratio theologica de stylo Scripturae* (Leiden: Wijngaerden, 1656).

62 Wittich, *Consensus veritatis…* A mű második, 1682-es kiadását használtam (Leiden: Boutestein & Lever), itt a 318–319. oldalakon vonja be Wittich az akroamatikus-exoterikus megkülönböztetést a *Dissertationes duae*ban és a *Consideratió*ban már kifejtett akkomodációtan keretei közé.

hoz[63] fűzött kommentárokként adta elő. Ezek során elismeri Maresius teológiai tekintélyét, azonban a diákoknak diktált kommentárokban kritikát gyakorol olyan tézisek felett, melyekről úgy vélte, hogy filozófiai szempontból igazolhatatlanok. Egy ilyen jegyzet Maresius kezébe kerül, erre válaszol *A karteziánus filozófiával való visszaélésről…* című művével 1670-ben.[64] Jellemző a németalföldi felfokozott polemikus hangulatra, hogy az időközben leideni professzorrá kinevezett Wittich nem is habozik 1671-ben publikálni kommentárjait *Theologia pacifica* címmel.[65] Újabb vitairatok következnek, melyek ismertetésétől eltekinthetünk akkor, ha hangot adunk két meglátásnak. Egyfelől Maresius még ekkor is – azaz a Voetiusszal történt, kétes megítélésű, ám legalább részleges kibékülése *után is* – hangsúlyozza, hogy nem Descartes ellen ír, hanem azok ellen, akik visszaélnek Descartes filozófiájával: így Meyer ellen, a zsidók által is kitagadott és formális ateista Spinoza ellen, valamint az angol Machiavelli, azaz Hobbes ellen. Másfelől sajátosan a Pósaházi-affér perspektívájában nagyon fontos kiemelnünk, hogy a *Syllabus*ra adott anonim válasz szerzőjét – akit talán a nagyenyedi kollégium oktatói vagy filozófiában tapasztaltabb hallgatói között kell keresnünk – egyértelműen Wittich kartezianizmusa ihleti meg, különösen talán a *Theologia pacifica* Wittichje.

Az 1672-es Rampjaart, azaz XIV. Lajos németalföldi inváziójáját is Groningenben vészeli át Maresius. Amint Óraniai Vilmos sikeres ostroma előzi a megszálló francia seregeket Groningenből – sőt Dibon szerint már az ostrom alatt –, Maresius megkezdi újabb előadásait, melyeket *Tractatus brevis de afflicto statu studii theologici* címmel ad ki még ugyanazon évben.[66] A talán minden eddiginél szenvedélyesebb hangvételű mű voltaképpen két tapasztalatot fűz össze: a háború és a cocceiánus-karteziánusok okozta felfordulás Maresius számára elviselhetetlen élményeit.

A De afflicto statu *és a* Syllabus *ajánlása*

A tanulmány elején arra a szövegegyezésre hívtuk fel a figyelmet, amely az ellenfelek pliniusi vészjósló madárként történő megbélyegzését fejezte ki Maresiusnak a groningeni évek elején (1648) publikált *Theologus paradoxus*ában, illetve Pósaházi *Syllabus*ában. A következő bekezdésekben néhány stilisztikai hasonlóságra próbálok meg rámutatni, melyek talán bizonyos pontokon érzékeltethetik a Pósaházi-féle ajánlás és Maresius kései műve, az 1672-es *De afflicto statu studii theologici* beszédmódjának hasonlóságát.

A két szöveg közötti affinitást talán még túlzó volna pusztán az alapján megállapítani, hogy a maresiusi címben szereplő jelzőt többször is alkalmazza Pósaházi: egy-

63 Első kiadása: Samuel Maresius, *Collegium theologicum: Sive Breve Systema Universae Theologiae* (Groningen: Nicolai, 1645; további kiadások, Groningen: Nicolai, 1649; Groningen: Bronchorst, 1659; Genf: Tournes, 1662).

64 Samuel Maresius, *Vindiciae Dissertationis suae nuperae, De Abusu Philosophiae Cartesianae Surrepente In Rebus Theologicis Et Fidei* (Groningen: Rossingh, 1670).

65 Wittich, *Theologia pacifica…* A mű további kiadásai a Maresius újabb reakcióira adott válaszokat tartalmazó *Appendix*szel, Leiden: Doude, 1676; Leiden: Boutesteyn, 1683.

66 Samuel Maresius, *Tractatus brevis de afflicto statu studii theologici in Foederato Belgico, Et commoda illius restituendi ratione* (Groningen: Lens, 1672).

szer a belharcok sújtotta magyar hazát,[67] máskor a református egyház állapotát[68] jellemzi a *szerencsétlen (afflictus)* jelzővel. Valamivel beszédesebb a „iam proximus ardet Ucalegon" vergiliusi fordulatának párhuzamos használata, még ha igen elterjedt, szólásszerű utalásról is van szó.[69] Maresius a vergiliusi metaforával félti Leident a Wittich által meggyújtott nijmegeni tűz átterjedésétől: „A Velaviában [értsd: a Nijmegent magába foglaló Gelderland tartományban – S. J.] fellángoló pusztító láng könnyen átterjedhet a közeli Ucalegonra,[70] és Leiden […] is lángra kaphat."[71] Vergilius Ucalegonját Pósaházi is felépteti: „Bizonyára a mi Ucalegonunk is féltheti magát az emésztő tűztől, melynek szikrái már megfogantak benne, és az iskolák és az egyházi közösségek zsigerein keresztül annak rejtett tüzei lassan elterjednek."[72] Ami Maresius számára a Wittich által meggyújtott nijmegeni tűz átterjedése a leideni szomszédra, az Pósaházi számára a Németalföldön lángra kapott újítások átterjedése Erdély iskoláira és református egyházára.

A Pósaházi által idézett első levél a cocceianus és karteziánus tanok terjedését *per factionem novatorum,* az újítók pártba tömörülő csoportosulása által magyarázza. Érdemes összevetni ezt azzal, ahogy Maresius egyfajta összeesküvést lát amögött, hogy alapvetően filozófiai orientáltságú értelmiségieket neveznek ki teológiai katedrákra:[73] ez „a Fény fiainak pártja" *(factionis filiorum Lucis)* által folytatott mesterkedések folyománya.[74] Amikor – nem minden szakmai irigységtől mentesen – Wittich leideni professzori kinevezéséről ír, akkor ezt „a karteziánus-leuveni-remonstráns párt *(factionis)* ténykedésének" számlájára írja.[75] Frans Burmannak, a karteziánus-cocceianus teológusok vezető alakjának óvatos jellemzése Burman utrechti múltjának felidézésével ér véget: bármily nagy tehetséggel is rendelkezik a professzori hivatásra, amikor Utrechtben élt, a gonoszok és árulók pártjához *(factioni)* kötődött, akik őt az egyház és kollégái

67 „Flemus & deflemus afflictam patriam Hungariam, jam per tot annos bello intestino laborantem", Pósaházi, *Syllabus…,* A2v.

68 „Sed maxime miseret Ecclesiarum nostrarum plus satis alias afflictarum." Uo., A3v.

69 Az Ucalegon-toposz elterjedtségére jó példa, hogy Zrínyi Miklós is rengeteg helyen használja, vö. Hausner Gábor et al., *A Bibliotheca Zriniana története* és *állománya – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana,* szerk. Klaniczay Tibor (Budapest: Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991), 270.

70 Vö. „iam proxumus ardet / Ucalegon", Publius Vergilius Maro, *Aeneis: Lateinisch–deutsch,* Übers., Hg. Niklas Holzberg (Berlin: De Gruyter, 2015), 108 (2.312–313). Magyar fordításban: „ég Úcalegón is, a szomszéd", Vergilius, *Összes művei,* ford. Lakatos István, A világirodalom klasszikusai (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984), 141.

71 „Flamma corripiente Velaviam, facile proximus arsit Ucalegon, & Betaviam […] invasit incendium." Maresius, *De afflicto statu…,* 3.

72 „Est certe ut a funesto incendio sibi metuat noster Ucalegon; quin & jam scintillas illius in se concepit, & per Scholarum, Ecclesiarumque viscera latentes illius ignes serpunt." Pósaházi, *Syllabus…,* A3^{r}.

73 Vö. Gootjes, „The Collegie der Sçavanten", 172–177.

74 „Hactenus Cartesiana Philosophia ultra septa Philosophica non prorepserat; Sed intereat factionis filiorum Lucis ut ad Cathedram Theologicam promoveretur." Maresius, *De afflictu statu…,* 3. Maresius szerint a „Fény fiai" (filii Lucis) megnevezést Abraham Heidanus alkalmazza először a coccaiánus-karteziánus mozgalom 1650-es, '60-as, '70-es évekbeli képviselőire, lásd uo., 6.

75 „Nec eum liberat quod tamen ad sedem sublimiorem [Leidensem] Neomago traductus fuerit, arte factionis Cartesio-Lovestiniano-Remonstranticae", uo.

ellen kényszerítették a bevett ortodoxiát támadva.[76] Máshol arról ír Maresius, hogy az egyébként sok egymásnak ellentmondó tanítást képviselő újítók „egy pártban *(factio)* egyesülnek azon kevesekkel szemben, akik hűek az ortodoxiához".[77]

Az utrechti akadémiáról szólva Maresius megjegyzi, hogy a Voetiusnak vénségére végig kellett néznie az általa egész életében szolgált Utrecht franciák általi elfoglalását és lerombolását, mely a karteziánus dühtől elragadottak (Cartesiano *oestro perciti*) őrületének és árulásának következménye, akik annyira elmerültek szövetségük *(factionis)* szellemében, hogy nem akarták elfogadni azokat a fegyvereket, melyeket a fejedelem felajánlott a város védelmére, és inkább a franciáknak akartak engedelmeskedni, semmint a fejedelemnek. Amikor Pósaházi az újítások miatt fenyegető vallásszakadásért felelős személyeket keresi, akkor mintha megismételné a karteziánusok lelkiállapotának Maresius által adott jellemzését:

> Kik által? Bizonyos nyughatatlan, a botrányos újítások által nekidühödött ember által [per … scandalosarum novitatum *oestro percitos* homines], akik megvetik mindkét fakultás régi oktatását, és akiknek semmi sem tetszik, amit ne a cocceianus és karteziánus szószékről tanítanak és diktálnak.[78]

Tanulságok

A tanulmányomban sejtetett Maresius–Pósaházi-párhuzam leggyengébb pontja talán az, hogy a Pósaházi által idézett két professzorlevél szövegkörnyezete a *Syllabus* ajánlásában azt sugallja, hogy a magyar szerző olyan levelekre utal, melyeket németalföldi levelezőpartnerei a közelmúltban fogalmaztak meg és küldtek el számára. Azonban figyelembe kell vennünk, hogy az 1680-as évekre (ismét) gyökeresen megváltozik a filozófia kulturális beágyazottsága a németalföldi egyetemeken. A *factio novatorum* kifejezés jelentése a Pósaházi által idézett levelekben még azt a kulturális környezetet tükrözi, mely az Óraniai Vilmos 1672-es hatalomra jutása után 1676-ig tartó „tisztogatásig"[79] tart. Az 1672-es Rampjaar előtt, azaz a de Witt-korszak karteziánus vitáiban a nemzeti identitás féltésének témája közel sem játszik olyan fontos szerepet a karteziánizmus elleni egyébiránt kiterjedt irodalomban, mint Maresius *De afflicto statu*jában és az 1670-es évek más antikarteziánus megnyilvánulásaiban. Másfelől a spinozizmus kultúrpolitikai pozíciójának térnyerésével együtt mérséklődik a karteziánizmus ext-

76 „[…] ille homo, magnus quidem & praeditus magnis dotibus ad professionem, sed qui quamdiu vixit Ultrajecti innexus fuit factioni malignantium & proditorum, qui & eum jugiter contra Ecclesiam illic & suos collegas, Orthodoxiam receptam propugnantes, satis violenter protexerunt." Uo.

77 „[…] novatores, […] coeunt in factionem adversus paucos illos Orthodoxiae tenaces, qui suis obsistunt Novitatibus." Uo., 13.

78 „Per quos vero? per quosdam inquietos, & scandalosarum novitatum oestro percitos homines, quibus antiqua Didactica in utraque Facultate sordet, & nihil illis placet, nisi quod ex tripode Cocceano & Cartesiano docetur & dictatur." Pósaházi, *Syllabus…*, A2v.

79 A „Sauberung" Dibon kifejezése, vö. Dibon, „Der Cartesianismus…", 372.

rém pozíciójáról alkotott kép. Nagyjából 1676–1677-ig mondható el, hogy Spinoza 1670-ben névtelenül publikált *Teológiai-politikai értekezés*ének és Lodewijk Meyer 1666-os *Sacra Scriptura sui interpretes*ének értékelése nem válik el a kartezianizmusról alkotott polemikus víziókról. Bár az intellektuális radikalizmus új koktélját már 1674. július 19-én összeállítja az az Orániai Vilmos által jegyzett ediktum, mely Spinoza és Meyer fent említett művei, illetve Hobbes *Leviathan*ja mellett a *Bibliotheca Fratrum Polonorum* című antitrinitárius gyűjtemény köteteit is tiltólistára teszi,[80] az 1676-os elítélő határozat mégis legfeljebb Meyer tanai ellen irányul. Ugyanígy 1676-ban még minden további nélkül mondanak fel a leideni egyetemen az idős Abraham Heidanusnak,[81] aki következetes képviselője a cocceianus-karteziánus orientációnak – ami azt jelenti, hogy egyáltalán *nem* követője sem Spinozának, sem Hobbesnak vagy akár a szociniánus gondolatkörnek.[82] Heidanus kirúgása után Wittich az új radikálisok ellen fordul, 1676-tól kezdve vitázik az antitrinitárius Christoph Sanddal (1644–1680), majd 1678-tól kezdve érvel Spinoza ellen – valószínűleg egyetemi előadásai során; az ezek alapjául szolgáló terjedelmes Spinoza-kritika kéziratait halála után publikálják 1690-ben.[83] Tehát 1677, azaz Spinoza *Ethica*jának megjelenése után a németalföldi értelmiségiek számára szóba jöhető legszélsőségesebb pozíció a radikális felvilágosodás[84] alakjában jelentkezik. Az idézett levelek egyikének ama félelme, hogy a magyar hallgatók az ortodoxia megtagadásával egészen a Wittich-féle pozícióig merészkedhetnek, még nem erről a kontextusról árulkodik. Még egyszer: Wittich életének utolsó évtizedét – Maresius 1673-as halála után és az 1676-os leideni elítélő határozatok[85] kavarta hullámok elcsendesülésével – kifejezetten a spinozizmus cáfolatának szenteli. Ha Pósaházinak 1683 vagy 1684 körül kellett volna kézhez kapnia az általa idézett leveleket, akkor azok nagy valószínűséggel Spinoza követőiben jelenítették volna meg távoli levelezőpartnerük számára a legszélsőségesebb intellektuális veszély forrását – és nem Wittich személyében.

80 McGahagan, „Cartesianism…", 333; Eberhardt, *Christoph Wittich,* 344–352.

81 Hans van Ruler, „Heidanus, Abraham", in Van Bunge et al., *Dictionary…,* 1:397–402; Eberhardt, *Christoph Wittich,* 343–369; McGahagan, „Cartesianism…", 321–388.

82 Eberhardt, *Christoph Wittich,* 352–369.

83 Christoph Wittich, *Anti-Spinoza Sive Examen Ethices Benedicti de Spinoza, Et Commentarius de Deo et ejus attributis* (Amsterdam: Wolters, 1690).

84 Bár Jonathan Israel kifejezetten érzékelteti a különbséget a cocceio-karteziánus kör és a spinozizmussal fémjelzett radikálisok között a Wolzogen körüli viták értelmezésekor (Israel, *Radical Enlightenment,* 205–208), a Maresius–Wittich-polémia elemzésében hangsúlyosabb nála a két jelenségkör közötti kontinuitás (uo., 25–26). Az 1673-as erdélyi események forrásaiban csak áttételesen jelentkeznek a radikális felvilágosodás mozzanatai, így az 1673–1685 közötti Descartes-vita elemzésének perspektívájában módszertani érdekünk a két kör közötti különbség hangsúlyozásához fűződik. Teljesen más kérdés és nem tárgya jelen dolgozatnak az, hogy a kortárs erdélyi antitrinitarizmus bizonyos intellektuális fejleményei hogyan viszonyulnak e komplex kérdéskörhöz. A németalföldi kontextushoz lásd még Keserű Gizella, „A kötelékek lazítása: Kollegiánsok és barátaik", in *Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás: Tanulmányok és szövegek,* szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa és Kovács András, Kölesériana 3, 54–70 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016).

85 Lásd Tad M. Schmaltz, *Early Modern Cartesianisms: Dutch and French Constructions* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 40–41.

Ha Pósaházi valóban kézhez kapott levelekből idéz – amiben talán nincs okunk kételkedni –, akkor nagyjából egy évtizeddel a *Syllabus* előtt írt szövegekről lehet szó.

Másfelől a *Syllabus* és a *De afflicto statu* fenti összevetése még számomra sem nyújt egyértelmű bizonyítékot arra nézvést, hogy Maresius lett volna az egyik idézett levél szerzője. Zoványi Jenő kitűnő tájékozottságát mutatja, hogy az ifjabb Friedrich Spanheim (1632–1701) és Antonius Hulsius (1615–1685) személyében valószínűsíti Pósaházi levelezőpartnereit.[86] 1676 januárjában ugyanis a leideni egyetem kurátorai Spanheim és Hulsius beadványai alapján fogalmazzák meg fent említett elítélő határozatukat 20 cocceiánus és karteziánus tézis ellen.[87] Az alábbi részlet arról árulkodik, hogy Spanheimnek részletekbe menő információi lehettek Csernátoniék 1673-as erdélyi perével kapcsolatban:

> Ehhez hasonló példa történt nemrég, amikor a heves szél erről a vidékről Erdélyig sodorta a szent háború szikráit, és szerteszét szórta annak a tűzvésznek a lángjait, amiben mi égünk. A Cartesius vagy Cocceius tanítását követő új emberek már mindent összekevertek a törekvéseikkel és a kiabálásukkal, míg végül a vezetők hatalma elfojtotta a tűzvészt. Sok főre tilalmat mondtak ki, megparancsolva nekik, hogy ezekben a dolgokban áldozzanak *Sigalió*nak,[88] engedelmesen tegyenek lakatot a szájukra.[89]

Zoványi sejtése jelen tanulmány ama belátása mellett is fenntartható, hogy a *Syllabus* ajánlásának megfogalmazásakor Pósaházit talán Samuel Maresius szövegei ihlették meg leginkább. Spanheimnél nem annyira hangsúlyos a kartezáinusok és cocceiánusok klikkszerű, szervezett csoportosulása, mint Maresius és Pósaházi esetében. Azonban a Wittich-féle karteziánus teológia olyan beállítása, mint ami a hangsúlyosan *nemzeti* kálvinista egyház szempontjából jelent döntő veszélyt, ugyanúgy jellemzi Spanheimnek és Maresiusnak az 1672 utáni németalföldi helyzetértékelését, mint ahogy Pósaházi 1685-ben megfogalmazott vízióját az erdélyi viszonyokat illetően.

Tanulmányom során annyit szerettem volna érzékeltetni, hogy sokkal bonyolultabb a kartezianizmus (valamint a cocceianizmus) és az ortodoxia közötti viszony a Németalföldön annál, hogy feketén-fehéren szembeállítsuk a haladó eszmék terjesztőit a minden újítást ellenző református teológiával.[90] Ráadásul Pósaházi sárospata-

86 Zoványi, „Dézsi Márton", 85.

87 A lista összeállítására 1675. november 25-én adnak megbízást Spanheim és Hulsius számára a leideni egyetem kurátorai, vö. McGahagan, „Cartesianism…", 341.

88 Értsd: áldozzanak a hallgatás istenének, vö. Benjamin Hederichs, „Sigalion", in Benjamin Hederichs, *Gründliches mythologisches Lexicon,* 2210 (Leipzig: Gleditschens Handlung, 1770).

89 „Nec absimili exemplo, quum haud ita pridem egisset in Transsylvaniam usque scintillas belli sacri ventus his ex oris vehementior, & late distulisset favillas ejus quo nos conflagramus incendii, miscerentque jam omnia studiis & clamoribus recentes quidam seu ex Cartesii, seu ex Coccei disciplina; restincta tandem flamma fuit Procerum imperio, & non paucis Capitibus interdictum, litarique in his *Sigalioni* jussum, ore obligato obsignatoque." Friedrich Spanheim, *De novissimis circa res sacras in Belgio dissidiis, epistola ad amicum resposoria* (Leiden: Gaesbeeck, 1677), 143.

90 Köpeczi Béla jól látja a negyvenes évek Maresius–Voetius-vitáját, a puritanizmus és a kartezianizmus összekapcsolását erőltető, bevett koncepciótól azonban nem tud szabadulni: „Az utrechti P. Voetius

ki publikációi filozófiai szempontból talán még magasabb szinten is állnak, mint amit a holland teológus sorstársai által megfogalmazott szövegek sugallnak. Úgy tűnik, a magyar szerző a Regius és Gassendi iránt félreérthetetlenül tanúsított intellektuális tiszteletét fenntarthatónak vélte a Maresius által biztosított polemikus retorikai keretben is. Azt a kérdést, hogy az 1680-as évek közepén a nagyenyedi kollégiumban milyen választ adnak egy ilyen intellektuális önértelmezésre, jövőbeli kutatásoknak kell tisztáznia.

(Voet) (1619–1667) a konzervatívokhoz tartozott annak ellenére, hogy Maresiusszal szemben megvédte a magyar puritánusokat." Köpeczi, „Karteziánus politikai eszmék…", 421. Ezzel szemben Turóczi-Trostler így fogalmaz: „A Gisbert Voetius és Samuel Maresius vezetése alatt álló ortodox »teológiai liga« mindent elkövetett az új filozófia elnémítására. Descartest és követőit ateizmussal vádolják." Turóczi-Trostler, „Magyar cartesianusok", 60.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 127 (2023) 3
DOI: 10.56232/ItK.2023.3.03

Az ógörög zsengéktől a Pindaros-imitációkig

Ungvárnémeti Tóth László görög verseinek keletkezéstörténete

KEISZ Ágoston

ELTE Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium, vezetőtanár;
ELTE BTK, XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, doktorjelölt
ORCID: 0009-0000-5921-6787

From ancient Greek juvenalia to imitations of Pindaros. The genesis of the Greek poems of Ungvárnémeti Tóth László

Abstract | In the present paper I describe the process that led to the publication of the Ancient Greek-Hungarian bilingual poetry book (*Görög versei. Magyar tolmácsolattal*) by Ungvárnémeti Tóth László in July, 1818. In the first chapter I analyse previously unidentified early versions of Ungvárnémeti Tóth's Ancient Greek poems. I managed to identify ten Ancient Greek poems in a manuscript from March 1814 and in a letter from October 1815, that he later published in a revised form in Hungarian and/or Greek. Through a detailed analysis of the texts, I show how and why Ungvárnémeti Tóth revised his poems as his knowledge of Ancient Greek developed. In the second part of the article, I separate different stages in the long genesis of Ungvárnémeti Tóth's Greek poems, based on the remarks found in his letters, books and manuscripts. The first period lasted until March 1814, when he sent ten Ancient Greek poems to Kazinczy Ferenc, whom he asked to support him in publishing the texts. The second phase of the work took place in late 1815 and early 1816, when as a medical student in Pest he revised the Greek poems and composed new ones, hoping to publish them soon. This did not happen in 1816, and during this period before the publication of the Hungarian–Greek bilingual volume in July 1818, he wrote further Greek poems, including his most important ones, which imitated the poetry of Pindar. I also examine the intellectual influences on the poet, including the presence of a neo-humanist approach. As an appendix to this article, I publish a new transcription and a Hungarian translation of his early Greek poems sent to Kazinczy in 1814.

Keywords | classicism, classical philology, imitation, Ancient Greek poetry, manuscripts

„Harmadik pontomra, hogy görög verseimet ismét le tisztáltam, 's a' t. azt jegyzem meg, hogy azok csak nem egészen újakká születtek" – írja Ungvárnémeti Tóth László 1815. október 21-én Kazinczy Ferencnek.[1] Más megjegyzései is arra utalnak, hogy Ungvárnémeti Tóth – részben tanácsok alapján, részben saját elhatározásából – a klasszicista alkotói módszernek megfelelően folyamatosan csiszolgatta, javítgatta görög és magyar nyelvű költeményeit, mígnem 1816. évi magyar[2] és 1818. évi görög–magyar[3] köteteiben közre nem bocsátotta azokat.

Ungvárnémeti Tóth görög verseinek szövegváltozatairól[4] ezidáig semmit nem tudtunk, a görög versek születésének folyamatát pedig csak elnagyoltan ismertük.[5] A már ismert szövegek alaposabb vizsgálata azonban sok új információval szolgál. Egyrészt sikerült Kazinczy és Ungvárnémeti Tóth 1814. márciusi első levélváltásához[6] kapcsolnom azt a kéziratos görög versesfüzetet, amely nyomtatásban először Ungvárnémeti Tóth műveinek kritikai kiadásában jelent meg.[7] További vizsgálódásaim során kiderült az is, hogy a kéziratos görög szövegek egy része a költő 1816. és 1818. évi köteteiben publikált magyar és görög verseinek első ismert szövegváltozatát tükrözik, így irodalmunkban talán példátlan módon ógörög nyelvű „zsengék" eredeti szövegét hasonlíthatjuk későbbi, „érett" változataikhoz. A Kazinczyhoz írt levelek, a két verseskötet jegyzeteiben, glosszáiban olvasható személyes megjegyzések, valamint a versek szövegének alaposabb vizsgálatával pedig az eddiginél sokkal részletesebben rekonstruálhatjuk Ungvárnémeti Tóth görög verseskötethez vezető alkotói útjának állomásait, személetének formálódását és tudásának gyarapodását.

---

1 Ungvárnémeti Tóth László, *Művei*, kiad. Merényi Annamária és Tóth Sándor Attila, a görög szövegeket gondozta Bolonyai Gábor, Régi magyar költők tára: XVIII. század 9 (Budapest: Universitas Kiadó, 2008), 580. Lásd a kötetről készült recenziót is: Keisz Ágoston, „Ungvárnémeti Tóth László *Művei*", *Irodalomtörténet* 92 (2011): 110–115.

2 Ungvár-Németi Tóth László, *Versei* (Pesten: Trattner János Tamás betűivel, 1816). Modern szövegkiadása: Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 219–344.

3 Ungvárnémeti Tóth László *Görög versei Magyar tolmácsolattal* (Pesten: Trattner János Tamás betűivel, 1818). Modern szövegkiadása: Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 345–459.

4 A szövegek változásainak leírásakor a Debreczeni Attila által kidolgozott fogalmi rendszert követem; különösen a szövegidentitás fogalmának használata gyümölcsöző az eltérő nyelvű szövegek különböző változatainak vizsgálatakor. Debreczeni Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje* (Budapest–Debrecen: Akadémiai Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 17–21.

5 A görög versek nem keltettek nagy érdeklődést a kutatók körében. Thewrewk Árpád 1875-ben megjelent ismertetésén kívül nincsen szakirodalom Ungvárnémeti görög nyelvű verseiről. Thewrewk Árpád, „Egy magyar mint görög veríró", *Nyelvtudományi Közlemények* 12 (1875): 443–480. A görög versek hátteréről lásd még Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 42–48.

6 A versfüzet és a levelek datálását lásd Keisz Ágoston, „Ung*várnémeti* Tóth László 1814 márciusában: Ungvárnémeti Tóth László és Kazinczy Ferenc kapcsolatfelvétele" in *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. Debreczeni Attila és Gönczy Monika (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010), 440–450.

7 A kézirat leírását, a görög versek új átiratát és magyar prózafordításukat lásd jelen tanulmány végén. A kéziratok első szövegkiadását lásd: Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 488–494.

1. Tartalom és forma: a görög szövegek átdolgozási folyamata

a) A görög és magyar szövegek változatai

Az Ungvárnémeti Tóth-szövegek keletkezéstörténetének rekonstruálását igencsak megnehezítette az a körülmény, hogy a költő Bécsben 1820. augusztus 31-én bekövetkezett váratlan halálát követően kéziratos hagyatéka elkallódott, így források híján szövegeinek változatait lehetetlen volt vizsgálni. Merényi Annamária kutatásainak eredményeként[8] azonban a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárából a nyomtatott kötetekből már ismert magyar nyelvű Ungvárnémeti Tóth-szövegek kéziratos szövegváltozatai kerültek napvilágra, így négy magyar nyelvű szöveg esetében tanulmányozhatóvá vált Ungvárnémeti Tóth szövegjavító-alakító módszere.[9]

A magyar nyelvű szövegek mellett Merényi hírt adott egy datálatlan görög nyelvű versesfüzetről[10] is, amely Ungvárnémeti Tóth kézírásával három ódát és hét görög epigrammát, egy német szonettet, valamint vélhetően egy másik kéz írásával további két görög epigrammát tartalmaz. Ezt a kis füzetkét Ungvárnémeti Tóth minden valószínűség szerint első, Kazinczyhoz írt levele mellékleteként küldte el Széphalomra 1814 márciusában.[11]

A görög versfüzet szövegei elsősorban nem költői értékük miatt kelthetnek érdeklődést, hanem azért, mert a tíz szövegből hét átdolgozott és/vagy lefordított változatban a későbbi két nyomtatott verseskötetekben is helyet kapott. A szövegeken Ungvárnémeti Tóth jelentős változtatásokat hajtott végre, így a Merényi Annamária által vizsgált magyar szövegváltozatok mellett a görög szövegek fejlődéstörténetének bizonyos részletei is előttünk állnak.

A kéziratos füzeten kívül Ungvárnémeti Tóth három olyan görög versét ismerjük még, amelynek ránk maradt autográf kézirata és attól több ponton eltérő nyomtatott változata. Kazinczy Ferencnek 1815. október 21-én írt levelében magyar fordítás nélkül a költő három görög epigrammát küldött Széphalomra,[12] amelyek néhány helyen módosított szöveggel az 1818. évi kétnyelvű kötetben is megjelentek. Az epigrammák ké-

8 Merényi Annamária, „Ismeretlen Ungvárnémeti-manuscriptumok az MTA Kézirattárában és a Debreceni Református Kollégiumban", *Irodalomtörténeti Közlemények* 107 (2004): 377–384.

9 Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 26–27, 613–615; Merényi Annamária, „…»s az ifjú kilencz esztendeig gyalulgathat rajtok«: Ungvárnémeti Tóth László korrekciós írói gyakorlata" *Irodalomtörténeti Közlemények* 112 (2008): 477–485.

10 Merényi, „Ismeretlen Ungvárnémeti…", 378.

11 Ungvárnémeti Tóth és Kazinczy kapcsolatfelvételéhez és a görög versek datálásához lásd Keisz, „Ungv*árnémeti* Tóth László 1814 márciusában…"

12 A levelet lásd Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 579–581. Az Ungvárnémeti Tóth-összkiadásban a három epigramma a kétnyelvű kötetben publikálttal teljesen megegyező szöveggel szerepel, noha a versek ezen változata a levél kéziratában több ponton eltér az 1818-ban kötetben kinyomtatott variációtól. A Kazinczynak elküldött epigrammáknak a levél kéziratával pontosan megegyező átiratát lásd Kazinczy Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) Váczy János, (XXII:) Harsányi István, (XXIII:) Berlász Jenő és mások, (XXIV:) Orbán László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 13:227.

sőbb Vályi Nagy Ferenchez is eljutottak,[13] akinek Kazinczy hagyatékában fönnmaradt, a szöveg latin és magyar fordításait tartalmazó, az epigrammákhoz megjegyzéseket fűző levelében is szerepel a versek több másolási hibát tartalmazó szövege.[14]

Az eddig ismert négyről[15] ezzel tizennégyre emelkedik Ungvárnémeti Tóth azon nyomtatott szövegeinek száma, amelynek ismerjük valamilyen korábbi kéziratos szövegállapotát. Ezen felül tanulmányozhatóvá válik a különböző nyelvek közötti átfordítás művelete is, noha sajnos azt egyik vers esetében sem tudjuk megállapítani, melyik nyelven született az első változat.

A különböző szövegváltozatok között nagy különbségek vannak, noha ezek – néhány kivételtől eltekintve – inkább stilisztikai, esetenként metrikai természetűek. A versek között olyan is akad (például az Εις τον Καρλοβσκιον[16]), amelyben Ungvárnémeti Tóth a szöveg szinte minden szavát kicserélte. A nagy különbségek dacára mégis egyazon szövegidentitás szövegváltozatainak tekinthetjük a mégoly nagy változásokon keresztülment szövegeket is, hiszen az alapgondolat, a szöveg jelentése, gondolatmenete, sőt – legtöbbször – nyelvi szerkezete nem különbözik. E szoros tartalmi egyezések segítségével azonosíthatók az 1814. évi görög versek későbbi szövegváltozatai azokban az esetekben is, amikor későbbi görög szövegváltozatot nem, csupán magyar fordítást ismerünk.

A szövegidentitások tartalmi alapon történő meghatározása mellett szól az is, hogy maga Ungvárnémeti Tóth is azonosnak tartja a szövegek különböző változatait, hiszen 1818-ban a görög versekhez készített jegyzeteiben így ír: „Még Kazinczit sem ismerte a' Görög Verskölto, mikor ezen Epigramma íratott."[17] Ezt a megjegyzését egy olyan epigrammára teszi, amelynek hat sorából ötben – egy kivételével – minden szót kicserélt az 1814, tehát Kazinczy megismerése előtti időszaknak a kéziratos versfüzetből ismert szövegéhez képest.

Ungvárnémeti Tóth 1818-ban a magyar és görög szövegében erősen különböző III. ódához írt jegyzetben így ír a görög és a magyar szövegek kapcsolatáról: „Egy kertből való tehát mind a' két virág, 's egyenlő szaga, 's formája első visgálattal; de a' külömbféle színelet, 's árnyékozat által szoros öszvevetés szerint, hol egyik, hol másik kellemesebb."[18] A kert és a virágok metaforájával Ungvárnémeti Tóth lényegében az eltérő nyelvű versek azonos „szövegidentitásának" fogalmát írja körül. A kép igaz lehet arra is, ahogyan a szövegeket javítgatta: a virágok azonosak maradnak akkor is, ha közben megnőnek, és a kertész időnként megmetszi őket. Ezt a párhuzamot erősíti az is,

13 Arra vonatkozó közvetlen adatunk sajnos nincsen, hogyan kerültek Vályi Nagyhoz az epigrammák. A pataki professzor mindenesetre úgy kezelte a szövegeket, mintha ókori epigrammák lennének. Elemzésének központi eleme a latin és a magyar fordítás, ezért feltételezhető, hogy a versek fordítás céljából kerültek hozzá. A küldő minden bizonnyal Kazinczy lehetett, hiszen Ungvárnémeti Tóth neki küldte el a verseket, és Vályi Nagy válasza is az ő iratai között maradt fenn.

14 Kazinczy, *Levelezése,* 13:260–262. (1815. november 4.)

15 „Ungvárnémeti Tóth Lászlónak összesen négy olyan, több változatban is megmaradt költeménye létezik, melyek esetében autográf kézirattal is rendelkezünk." Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 613.

16 Az epigrammákra ebben a fejezetben az 1814-ben Kazinczynak küldött változat címével hivatkozom. A kéziratos görög versek címét a szerző által Kazinczynak elküldött kéziratban használt formában idézem. Ez esetenként ékezetek hiányát, egyéb hibákat is jelenthet.

17 Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 418.

18 Uo., 381.

hogy az 1814. évi görög versek és az 1816. évi magyar nyelvű kötet azonos gondolatmenetű szövegei között sincsen nagyobb különbség, mint az 1818-as kétnyelvű kötet verspárjai esetében.

A görög versek szövegváltozatai magyarul és görögül maradtak ránk. Az összesen tíz, első szövegforrásában görög nyelvű szövegidentitás között három olyan van, amelynek későbbi szövegállapota csak magyar fordításban jelent meg 1816-ban, négy szövegidentitás későbbi szövegállapotai görögül és magyarul csak az 1818. évi görög–magyar kötetből ismertek, három további szövegidentitás különböző szövegállapotai viszont az 1816. évi magyar és az 1818. évi kétnyelvű kötetbe is bekerültek, így ez utóbbiaknak a kéziratos változattal együtt összesen négy ismert szövegváltozatuk van: két magyar és két görög nyelvű. A görög szövegek változásai 1814 és 1818 között a legnagyobb mértékűek, az 1815-ből ránk maradt három epigramma szövege később már csak kisebb mértékben változott.

A szövegidentitásokat és a hozzájuk kapcsolódó szövegállapotokat az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:

1. A Kazinczyhoz írt első levél mellékleteként elküldött kéziratos versfüzet szövegei 1814. március 8.[19]		
	Első szövegforrás[20]	**Későbbi szövegállapotok**
1.	α) Εἰς τὴν Τύχην (A Szerencséhez)	1816. Od. Ep. IX. A' szerencse. (*105*; 232)
2.	β) Εἰς τὴν Ἀρετήν (Az Erényhez)	–
3.	γ) Εἰς τοὺς Παννονίους (A magyarokhoz)	1818. Od. V. Α ΓΛΩΣΣΑ ΤΩΝ ΟΥΓΓΑΡΩΝ (*252A;* 368) 1818. Magyar nyelv. (*252;* 369)
4.	α) Οἱ ἑπτὰ θεοί (A hét isten)	–
5.	β) Ἡ καλοκἀγαθία (A kalogathia)	–
6.	γ) Εἰς τινα τῶν ἐμεῦ φίλων (Az egyik barátomhoz)	1816. XX. Egy ifiúhoz (*116*; 239)
7.	δ) Εἰς τον Καρλοβσκιον (Karlovszkyhoz)	1816. Od. Ep. XVII. Ber'senyhez (*113*; 238) 1818. Ep. XXXII. ΡΟΔΑ ΚΙΣΣΩΝ ΜΙΧΘΕΝΤΑ (*291A*; 402) 1818. Ep. XXXII. Berzsenyihez (*291*; 403)

19 A szövegekre a táblázatban az idézett kritikai kiadás alapján hivatkozom (Ungvárnémeti Tóth, *Művei*). A zárójelben olvasható számok közül a dőlt a szöveg sorszámára, a második a szövegkiadás oldalszámára utal. A Kazinczynak 1815-ben küldött epigrammák helyes szövegét lásd Kazinczy levelezésében, a 12. jegyzetben megadott helyen.

20 Az 1814. évi kéziratos verseknek Ungvárnémeti Tóth nem adott magyar címet, a táblázatban a könnyebb követhetőség kedvéért közlöm a címek magyar fordításait.

8.	ε) Εἰς τὸν Καζίγκιον (Kazinczyhoz)	1816. Od. Ep. XV. Kazinczyhoz Isméretlenűl. (*111*; 237) 1818. Ep. VI. TEKMAIPEI XPHMA EKAΣTON (*265A*; 386) 1818. Ep. VI. Kazinczyhoz (*265B*; 387)
9.	η) Ρήβαϊ, καὶ Κάζιγκι (Révai és Kazinczy)	1816. Od. és Ep. XXI. Révay, és Kazinczy (*117;* 240)
10.	ζ) Εἰς νεώτερόν τινα (Egy ifjúhoz)	1816. Od. és Ep. XVIII. Rhédey Józsefhez. (*114;* 239) 1818. Ep. XXXIX. ΑΝΘΟΣ ΚΑΙ ΚΑΡΠΟΣ (*298A;* 408) 1818. Ep. XXXIX. Rhédeihez. (*298;* 409)
2. A Kazinczyhoz 1815. október 21-én elküldött epigrammák		
1.	KÖLCSEIHEZ, és SZEMERÉHEZ.	1818. Ep. XXX. Η ΤΩΝ ΜΟΥΣΩΝ ΑΗΔΩΝ (*289a*; 402) 1818. Ep. XXX. Szemeréhez és Kölcseihez (*289*; 403)
2.	HELMECZIHEZ.	1818. Ep. XXVI. Η ΘΥΣΙΑ (*285A*; 398) 1818. Ep. XXVI. Helmeczihez (*285*, 399)
3.	A' GIGÁSZOK.	1818. Ep. XLV. Ο ΓΙΓΑΣ (*304A;* 410) 1818. Ep. XLV. A' gigász. (*304;* 411)

b) Tartalmi változások az 1814. évi és 1818. évi változatok között

A kéziratos görög szövegek későbbi szövegváltozatai nem jeleznek a költő gondolkodásmódjában lényeges változást. A változások egyik része a szövegek címét érinti, másik része pedig a megjelenés közegéhez és a kötetkompozícióhoz kapcsolható. Ezen kívül az Εἰς τοὺς Παννονίους című óda esetében néhány kisebb jelentőségű, a szövegek terjedelmének rövidítéséből fakadó változást figyelhetünk meg.

A görög címekből Ungvárnémeti Tóth valamennyi általunk ismert szöveg esetében száműzte a magyar személyneveket. Ennek oka az lehetett, hogy a görög átírásban meglehetősen nehézkesen hatnak a magyar szavak. A magyar nevek elhelyezése a görög szövegben más esetben is problémát jelentett, ahogy erről az 1818. évi kötet IV. ódájához írt jegyzetben beszámol: „Ezen Ódában a' mi négy derék Hőseink magyar neveik bé nem mehettek nagy erőltetés nélkűl a görög mértékbe, mellyért őket csupán érdemeikről, 's tulajdonaikról kellett bélyegezni."[21] A magyar szavak kihagyása azzal az előnnyel is járhatott, hogy így a görög szövegek tisztábban idézték föl az ókori görög epigrammák hangulatát. A kétnyelvű kötet többi szövegében is ezt az utat követte, a görög epigrammák között így mindössze három olyan található, amelynek címében kortárs személynév található (XLII, XLIII, XLIV).

A kéziratos versfüzetben még Εἰς τον Καρλοβσκιον *(Karlovszkyhoz)* című szöveg 1818-ban ΡΟΔΑ ΚΙΣΣΩΝ ΜΙΧΘΕΝΤΑ (magyarul így mondhatjuk: *Borostyánnal kevert rózsák*), ami a szövegben előforduló koszorúra utal. Az Εἰς τὸν Καζίγκιον *(Kazinczyhoz)* terjedelmesebb szövegű változata az 1816. évi kötetben a *Kazinczyhoz. Isméretlenűl* címet viseli, míg az 1818-as kötetben a görög szöveg címe: TEKMAIPEI XPHMA EKAΣTON. A

21 Uo., 382.

cím Ungvárnémeti Tóth kedves Pindarosából való (Ol. VI.73), jelentése pedig (Tanúsítja nyilván / Minden dolguk)[22] ezúttal is a szöveg központi gondolatára utal, amely szerint az embert a tettei, művei jellemzik a leginkább.

Hasonlóan járt el az eredetileg Εἰς νεώτερόν τινα *(Egy ifjúhoz)* címet viselő epigrammánál is: az 1816. évi kiadásban a szöveg a *Rhédey Józsefhez* címet kapta, az 1818. évi kiadásban a görög szöveg címe ΑΝΘΟΣ ΚΑΙ ΚΑΡΠΟΣ, vagyis a szöveg tartalmát pontosan tükröző *Virág és gyümölcs*, a magyar szöveg pedig a lakonikus tömörségű *Rhédeihez* címet viseli. A szöveg az 1814. évi változatban még ismeretlen címzettet konkréttá teszi 1816-ra, 1818-ra viszont a keresztnév elhagyásával megint egy kicsit homályosabbá válik a megszólított személye.[23]

Az epigrammák tartalma egyébként annyira általános, hogy Ungvárnémeti Tóth még azt is megtehette, hogy a görögtanárához szóló, Kazinczynak 1814-ben Εἰς τον Καρλοβσκιον *(Karlovszkyhoz)* címmel elküldött epigrammát változatlan tartalommal, szókincsében átdolgozva 1816-ban és 1818-ban Berzsenyinek címezve közölje.[24] A címzett személyének változása hozta magával a szöveg egyetlen apróbb tartalmi változását: az eredeti szövegben közelebbről meg nem határozott asszonyok (γυναῖκες, 3. sor) fonták a koszorút Karlovszky Zsigmond fejére, a Berzsenyihez címzett versben már Helikónról érkező *stemmá*ról beszél. Ez utóbbi valamivel jobban illik egy költőhöz, mint a közelebbről nem definiált koszorúfonó hölgyek. Ungvárnémeti Tóth természetesen Karlovszkyról sem feledkezett meg: az 1818. évi kétnyelvű kötetben az 1814. évi epigrammánál összetettebb és nehezebb műfajú művel, egy episztolával kedveskedik neki,[25] amely szöveg, mint látni fogjuk, *Onomasticon* című legrégebbi ismert görög szövegének egy részlete.[26]

A kétnyelvű kötetben a görög epigrammák címeiből a költő már csak azért is kihagyhatta a magyar neveket, mert a mellettük álló magyar változat címei sokszor egyértelműen megjelölik, kihez szól az adott szöveg. A magyar címnek azért is kellett pontosabbnak lennie, mert a görög epigrammák általános dicsérő hangvétele és hasonlóan általános címe nem mindig teszi lehetővé a címzett azonosítását. A görög és a ma-

22 *Pindaros*, ford. Csengery János (Budapest: Globus, 1929), 73.

23 Ezzel egyébként azonosítani tudjuk az 1818. évi epigramma címzettjét is. Ungvárnémeti Tóth magántanítói tevékenysége során, még pataki és eperjesi éveiben a két Rhédey-fiú, László és József nevelője volt. Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 25. A kritikai kiadás jegyzete nyitott kérdésnek tekinti a címzett személyét: „Nem egyértelmű, hogy melyikükhöz szól a vers." Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 699. Az 1816. és az 1818. évi szövegek azonosításával azonban világossá válik, hogy ez a szöveg eredendően Rhédey Józsefhez szólt. Elképzelhető az is, hogy a keresztnév elhagyásával mindkét fiúhoz kívánt szólni.

24 Tóth Sándor Attila szerint „hangnem tekintetében személetesnek és sikerültnek mondható a *Berzsenyihez* című vers. A Berzsenyi ódáiban tükröződő, az értékek elvesztésén, a hanyatlás miatt töprengő, de az eszményeit mindig megújító meditatív, nagy nyelvi erővel rendelkező ódaköltőt idézi epigrammájában." Tóth Sándor Attila, *Az istenűlés dicsősége: Ungvárnémeti Tóth László költői portréja,* A magyar irodalom kismesterei (Szeged: Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 2001), 50. Úgy tűnik, ezek a gondolatok Karlovszky Zsigmond megidézésére is kiválóan alkalmasak voltak.

25 Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 444–445.

26 Uo., 446–447.

gyar cím különbözősége arra is rávilágít, hogy a kétnyelvű kötetben a görög és a magyar szövegállapot valójában csak együtt értelmezhető.

Az 1816. évi és az 1818. évi kötetében Ungvárnémeti Tóth 1814. évi kéziratos görög versfüzetének epigrammái közül kizárólag azokat közölte, amelyeknek a célja valamilyen konkrét személy tiszteletteli megszólítása volt.[27] A címek és megszólítottak változtatása azt is jelzi, hogy a dicsőítő epigramma nem kapcsolódik szükségszerűen egy konkrét személy erényeihez, így az általános dicsőítés lényegében bármilyen cím alatt közölhetővé válik, alkalmazkodva a költő éppen aktuális élethelyzetéhez, művészi céljaihoz. A dicsőítendő személyek mintha pusztán az epigrammaköltészet régebbi és újabb hagyományaihoz kapcsolódó alkalmat jelentenének Ungvárnémeti Tóth számára arra, hogy folyamatosan csiszolt, ám gondolatvilágukban érdemben nem változó epigrammái témájává emelkedjenek.

Az Εἰς τοὺς Παννονίους *(A magyarokhoz)* címet viselő, alkaiosi strófákból álló óda az egyetlen szöveg az 1814. évi kéziratos füzetkében, amelynél a változtatások a szöveg tartalmi részét is érintették. A legszembetűnőbb különbség az, hogy Ungvárnémeti Tóth az eredeti óda 80 sor (20 strófa) hosszúságú szövegének több mint felét kihúzva 36 sorra (9 strófára) rövidítette a szöveget.[28] A változtatások nem tömörítést jelentettek, hanem bizonyos részek teljes elhagyását; az új változatba átvett részeket pedig egymáshoz illesztette és átdolgozta, így a szöveg sokkal választékosabb lett, az új változatban néhol még nyelvjárási fordulatok is érezhetők (pl. a 9. sorban: ἄμμας). Az alapgondolat azonban nem változott, pusztán a szöveg hangsúlyai tolódtak el. Ezt jelzi a cím változása is, hiszen 1818-ban a szöveg már Α ΓΛΩΣΣΑ ΤΩΝ ΟΥΓΓΑΡΩΝ *(A magyarok nyelve)* címet viseli. A téma is ennek megfelelően szűkül, mivel az 1818. évi szöveg a magyar nyelv helyzetének, szerepének leírását helyezi a középpontba.

Az 1814. évi szöveg gondolatmenetének kiindulópontja az, hogy a környező népek pontosan tudatában vannak annak, hogy a magyarok csodálattal tekintenek rájuk. Fölhívja a figyelmet, hogy ismerni kell az olasz, német és angol kultúrát, mert anélkül nem lehetséges a műveltség és a költészet (1–3. strófa). A római kultúrát hozza föl példának: ők is a görögöktől tanulták a költészetet és a filozófiát, s ezt saját nyelvük és kultúrájuk gazdagítására használták (4–8. strófa).

Ezt követően tér rá a magyar helyzet bemutatására. Szerinte nálunk másképp van ez, mert a magyarok nem tudnak értően tanulni a külföldi példákból (9–10. strófa). Ezután a Drüasok és Zeus sasának történetével illusztrálja azt, hogy „más klíma" alatt hogyan satnyulnak el az idegenből érkezett gondolatok (11–13. strófa), a vers további részében pedig a magyar nyelv helyzetével, a magyar közgondolkodással foglalkozik, és arra szólít fel, hogy ismerjük meg és értékeljük saját kultúránkat és anyanyelvünket. (14–19. strófa). Az utolsó versszakban pedig retorikai kérdés formájában Kazinczyt és nagyszerű (δεινότατοι) barátait nevezi meg Révai örököseiként.

---

27 Az epigrammák tematikus tagolását lásd Tóth, *Az istenűlés…*, 48.

28 Az 1818. évi költemény egyes versszakai – a hasonlóság eltérő szintjén – a következőképp azonosíthatóak az 1814. évi ódában: az 1. versszak a 4., a 2. a 6., a 3. a 9–10., a 4. a 12., az 5. a 11., a 6. a 14., a 7. a 18., a 8. a 19. strófa szövegéhez kötődik.

Az 1818-ban közölt változatból a költő két fontos témát hagyott el. Egyrészt teljesen hiányzik belőle az eredeti szöveg nyitógondolata (1–3. strófa) a nyugati népek fejlettebb kultúrájáról. Ungvárnémeti Tóth az 1818-ban nyomtatásban közölt szövegben a rómaiak példájával – ez az 1814. évi változatban a 4. strófa – indítja a verset, amivel azt mutatja meg, hogy más nemzetek nyelve hogyan taníthat meg egy népet a kultúrára úgy, hogy az közben megőrzi saját nyelvét is. Fontos eltérés az is, hogy az 1818. évi változatban jóval halványabb a más nyelvek, népek példájának követésének igénye, sokkal inkább az anyanyelv megbecsülésére kerül a hangsúly.

A szöveg megváltoztatásának magyarázata azzal függhet össze, hogy az óda 1818-ban egy egész kötet kompozíciójának részeként jelent meg, így nem volt szükség arra, hogy minden gondolatot egy költeménybe zsúfoljon. A kétnyelvű kötetben a IV., az V. és a VI. óda a magyarok múlt-, jelen- és jövőbeli értékeinek lajstromát állítja össze. A V. ódában a magyar történelem nagy alakjait, köztük kiemelten Árpádot, Attilát és a napóleoni háborúk hadvezéreit halmozza el dicsérettel, a VI. ódában pedig a múlt harcos diadalait és a jövő kulturális felvirágzásának reményét állítja egymással szembe.

Ebbe a dicsőséglajstromba talán nem illett volna bele az a gondolatsor, amely a szöveg eredeti változatában a nyugati népek erényeit és a külső példa követését emeli ki. 1818-ra ezért ez a gondolat megszelídült: meg sem nevezi a nyugati népeket, csupán „nyelvekről" beszél, amelyeket a magyarok teljesen összezavarnak, miközben a magukét elhanyagolják (3. strófa). Az eredeti szöveghez képest a megoldási javaslatra kerül át a hangsúly, az óda szerint kötelességünk őseink nyelvét ápolni, éppen úgy, mint ahogy ezt a költő a IV. ódában tette a magyarok dicső őseinek emlékével.

Ungvárnémeti Tóth számára azonban 1818-ra sem vált ellenszenvessé annak gondolata, hogy más népekkel hasonlítsuk össze saját helyzetünket, esetleg más kultúráktól tanuljunk. Az 1818-as verseskötet élén álló *Előszó* is az Εἰς τοὺς Παννονίους ódához hasonló gondolatmenetet fogalmaz meg:

> Forgatni, olvasni, 's tanulni a' görög Írók könyveiket, mint Horátz a' Romaiaknak tanácslotta, éjjel és nappal; egy ollyan nyereség, melly a' müveltségnek történeti szerint, az újabb időkben is minden nemzetet, (Olaszt, Angolt, Franczot, 's Németet) óriáslépésekkel vitt elő. De eleget kell tenni a' folyó század lelkének is, melly minden érdemes polgárnak kötelességéűl teszi, hogy anyai nyelvének csínosodását, a' mennyire tőle ki telhetik; előmozdítsa.[29]

Az Εἰς τοὺς Παννονίους óda volt a legterjedelmesebb és egyben a legnagyobb ambícióval megírt görög vers a Kazinczynak 1814-ben elküldött szövegek között. Kazinczy az ódában kifejtett gondolatmenethez nagyon hasonló eszméket fogalmazott meg Dayka Gábor-szövegkiadásának élén 1813-ban megjelent Dayka-életrajzában.[30] Bizo-

29 Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 350.

30 „Még eggy nemzet sem vitte-elő literaturáját a' nélkül hogy azon nemzetektől mellyeknél a' tudomány és mesterség már virágzott, ízlést, szóllást ne kölcsönezett volna." Újhelyi Dayka Gábor, *Versei*, kiad. barátja, Kazinczy Ferenc (Pesten: Trattner Mátyásnál, 1813), XXIV–XXV. Goethe kapcsán így ír: „Mint

nyára nem véletlen, hogy a Széphalomra elküldött legterjedelmesebb görög óda éppen a Mester frissen megjelent szövegéhez kísértetiesen hasonló ideákat öntött görög alkaiosi strófákba. A gondolatok természetesen Kazinczynál sem voltak eredetiek: a kulturális minták követésének és a magyar kultúrát lebecsülő vélt vagy valós támadások elleni védekezés témája a 18. század utolsó harmadától folyamatosan jelen volt a különféle kulturális programokban.[31]

A költő a kétnyelvű kötetben máshol is visszatért ehhez a témához, amikor a magasztos ódáknál jóval csipkelődőbb, kritikusabb hangvételű epigrammáinak élére is egy olyan verset helyezett, amelyben a nyugati népekkel hasonlítja össze a magyarokat. Könyvét megszólítva így fohászkodik: „Óh! ha minél hamarabb a' Németföldre mehetnél: / Vendégetszerető nép ez! örömre fogad".[32]

Láthatjuk tehát, hogy az Εἰς τοὺς Παννονίους című óda esetében sem a költő gondolkodásmódjának változása motiválta a szöveg átdolgozását, hanem a kötet kompozíciójához igazítva kerültek a megfelelő helyre az egyes gondolatok: volt, amely az ódákba vagy az epigrammákba, és volt olyan is, amelyet a kötet leghangsúlyosabb részében, az *Előszó*ban fejtett ki. Az egyetlen jelentős tartalmi változtatás az óda végén található: az eredeti, Kazinczynak küldött szövegben Ungvárnémeti Tóth Révai örököseivé Kazinczyt és kiváló barátait tette meg. A nyomtatásban megjelent új változat zárlatában viszont már Attila lelkének újbóli eljövetelében látja a reményt. Ez a lezárás jobban illik a kötet kompozíciójába is, hiszen a vers a magyar múlt nagy alakjait, köztük Attilát dicsőítő IV. óda után következik. Kazinczy pedig máshol kapja meg a tiszteletet: az I. óda például teljes egészében az ő költészetfelfogásáról szól.

Az Εἰς τοὺς Παννονίους óda esetében a változatok jelentős eltérései miatt okkal föltehető az a kérdés, hogy ezek valóban egyazon szövegidentitás szövegállapotainak tekinthetők-e. A nyelvi és tartalmi azonosságok alapján az biztosan kijelenthető, hogy a költő az 1814. évi szöveg számos elemét, fordulatát bedolgozta a kétnyelvű kötet V. ódájába, ugyanakkor nem bővítette azt az első szövegállapotot érdemben fölülíró elemmel. Ennélfogva úgy vélem, hogy az V. óda mindenképpen ugyanabból a virágoskertből való, mint az 1814. évi óda.

gazdagúlt, mint szépűlt őáltala a' nyelv, annak bizonyságait itt felhordani hosszabb volna mint a' hely engedi; de a' ki nyelveket ért, végye elő írásait, 's csudálja, hogy ő a' görög, 'a római, az olasz, a spanyol, az ángol, de leg inkább a' franczia nyelvek' Virágait mint eggyesítette a' német nyelv' Virágaival, és hogy ezek a' sokféle Virágok az ő Írásaiban melly gyönyör játékot tesznek." Uo., XXVI–XXVII. „Nevezetes hely a' Debreczeni Grammatikában lap. 205: Látjuk hogy eleitől fogva eggyik nyelv a' másiknak tulajdonságait tette magájévá, és annál fogva pallérozódott." Uo., XXVIII.

31 DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában (*Budapest: Universitas, 2009), 202–205.

32 Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 385.

c) Stilisztikai változtatások 1814. évi és 1818. évi változatok között

Kazinczynak 1814. március 14-én írt levelében arról panaszkodik a költő a görög versek kapcsán, hogy „nehéz el kapni nekünk az igaz Helleniszmuszt."[33] Az „igaz hellenizmus" megközelítésének vágyát nem engedte el a következő években sem, így 1818-ban megjelent kötetének görög nyelve nagyrészt levetkőzte az 1814. évi kézirat némileg „iskolás" karakterét, javította annak nyelvi hibáit, furcsaságait. A versek stílusa közelebb került az utánzandó görög műfajok stílusához, az imitáció meggyőzőbb lett. Ezt elsősorban a szövegek szókincsének választékosabbá tételével, a görög lírára jellemző nyelvjárási alakok használatával, a nyelvtani struktúrák átalakításával, bonyolultabb formák alkalmazásával, valamint a szöveg szerkezetének átformálásával tudta elérni.

Mindezt jól láthatjuk az Εἰς τὸν Καζίγκιον című epigramma átformálásán. A szöveg összesen hat sor, ebből Ungvárnémeti Tóth az 1818-ban megjelent változatban mindössze egyet, az ötödik sort hagyta meg változatlanul, a másik öt sorban egyedül az ἀνέμοιο (szél) szót tartotta meg, azt is más alakban. Az eredeti szöveg kezdő görögtanulók által is ismert, gyakran előforduló kifejezéseit (μοῦνον, βλέψειν, οὐδὲν, ἀναγκαῖον) cserélte le az epikus költészet és líra nyelvére inkább jellemző választékosabb kifejezésekre, szófordulatokra (οἵης, ἐσέδρακες, ἄλλως οὖν, μεμαώς). Az epikus és a lírai nyelvre jellemző változtatás az ἀνέμοιο βίην epikus körülírás használata is az eredeti szöveg egyszerű accusativusa helyett.

A negyedik sor elején pedig egyetlen participiumos szerkezetbe (δίζεσθαι μεμαώς) tömörítette az eredetileg a pentameter második felének mellékmondatába foglalt tartalmat. A pentameter a sűrítés eredményeként fölszabaduló második felét egy új gondolat megfogalmazására használhatta fel, így a verssor kifejezőbb, tartalmasabb lett.[34] Hasonló módon állított a ὥστε kötőszóval bevezetett mellékmondat helyére egy participiumos szerkezetet a Karlovszkyhoz írt epigramma Berzsenyihez írt verssé alakított görög változatának utolsó két sorában.

Ugyanezen vers első két sorában az ἦν kötőszóval bevezetett mellékmondat (ἦν αἴδῃς) helyére egyszerű jelzős szerkezetet állít (σὴν λιγυρήν οἴμην), a tömörítés mellett kiküszöbölve a görög szövegek sajtó alá rendezője által is „igealakként értelmezhetetlennek" nevezett αἴδῃς igealakot.[35] Ezen változtatásokkal a költő valóban közelebb került az „igaz Helleniszmusz" eszményéhez, hiszen az inkább a magyar nyelvben gyakori mellékmondatok helyére a görög nyelvre igen jellemző, sűrűségükben is sokféle jelentést hordozó, a magyar igenévhez képest bővítményekkel gazdagabban terhelhető igeneves szerkezetek és más bővítmények kerültek.

33 Uo., 573.

34 Az utolsó sor tartalmának megváltoztatását – túl azon, hogy színesebb és érdekesebb lett az epigramma csattanója – az 1816. évi kötetben megjelent szövegváltozat magyarázza, ahol Kazinczy versére utalva a béka és a hattyú hangjának különbözőségéről ír. Lásd a jegyzetet az epigrammához: uo., 672.

35 Uo., 493. A két szövegváltozat összevetése alapján úgy tűnik, mintha Ungvárnémeti Tóth az epigramma első sorában az ἀείδω (énekelek) ige Sg.2 con. alakját kívánta volna létrehozni. A kézirat mellékmondata (Amikor dalolsz, úgy menekülnek a nehéz gondok,) helyére a σὴν λιγυρήν οἴμην kifejezés kerül („a te dallamos éneked elől elmenekülnek a gondok").

Az Εἰς τοὺς Παννονίους című óda új változata is sok hasonló példával szolgál. Az új változat 1. és a 2. strófájának szókincsében megjelent a ritkábban előforduló στείβεθ' (a βῆσε helyett), a leginkább eposzi nyelvben használt ἀμύμων melléknév, valamint a választékosabb, inkább lírai nyelvben előforduló ἐρέφω. Az 1814. évi szöveg tisztán attikai dialektusban született, az 1818. évi változatban viszont megjelennek az irodalmi dór és aiol nyelvjárási alakok is: οἶσα (4. sor), Ἄμμας (9. sor),[36] ῥεοίσας (23. sor).

Elegánsabbá, választékosabbá válnak a költő által használt nyelvtani szerkezetek is. Az 1. strófa 1–2. sorában a θαυμάζω (csodálkozok) igéhez 1814-ben genetivusban álló szavakkal kapcsolja a csodálat tárgyát és okát, míg a későbbi változásban a csodálkozás tárgya acc.-ban, míg az oka gen.-ban áll (csodálok valamit valamiért). A 2. strófa második sorában pedig egyszerűbb formában marad meg a vonatkozói mellékmondat, az öröm (χαίρεν) forrását pedig immáron a görögben inkább megszokott módon part. (λαλῶν) segítségével adja meg.

Feltűnő változás az is, hogy 1818-ban már versszakokra tördelve közölte ezt a szöveget, míg az 1814. évi kéziratban a szöveg nincs strófákra bontva. Hasonló javítást tett egyébként Ungvárnémeti Tóth az egyik magyar nyelvű versén, *A' Tisztválasztás*on[37] is. Fontos változás, hogy az alkaiosi strófa sajátosságainak megfelelően a költő az újraírt változatban gyakrabban él az áthajlás eszközével. Az 1814. évi változatban a strófák végén a mondatok, illetve tagmondatok nagyrészt lezárulnak, az új, rövidebb szövegben viszont többször is átnyúlik a mondat a következő versszakba, a gondolati-nyelvtani egységek pedig kevésbé mereven követik a sorok határait.

Hasonló jellegű, bár sokkal apróbb stiláris változtatásokat vehetünk észre a magyar szövegek variációiban is. A *Bersenyhez* című epigrammában a második sorban az 1816. évi változat „vak árja" kifejezést 1818-ban a szelídebb, a szövegbe jobban illő, kevésbé bombasztikus „patakja" kifejezés váltja fel, az első sorban pedig az „omol" helyére a „rohan" kerül. Ez utóbbi azért furcsa változtatás, mert a második sor végén is szerepel ez a szó, így 1818-ban az „omol" helyére kerülő „rohan" szóismétlést idézett elő, másrészt viszont megerősítette a kapcsolatot az első két sor hasonlatának két oldala között.

A stilisztikai természetű változtatások sorában végül meg kell említenünk, hogy Ungvárnémeti Tóth ugyanannak a gondolatnak a kifejezésére nem csupán különböző nyelveket, hanem különböző versformákat is használt. Az Εἰς νεώτερόν τινα *(Egy ifjúhoz)* című epigramma tartalma az 1814. évi görög hexameter után az 1816. évi magyar változatban négyes jambusokban köszön vissza, hogy aztán 1818-ra ismét mind a magyar, mind a görög változatban az epigramma megkövetelte hexametert használja a változatlanul hagyott alapgondolat megfogalmazására. Az Εἰς τινα τῶν ἐμεῦ φίλων *(Az egyik barátomhoz)* című 1814-es hexameteres epigramma 1816-os kötet lapjain anakreóni sorokban megfogalmazva bukkan föl.

36 A szövegközlés a 9. sor végén egy fölösleges ἄμμιν névmást tartalmaz. Ez az eredeti nyomtatványban nem szerepel és metrikailag sem indokolt. Uo., 368.

37 „A szerző a manuscriptumot még nem osztotta fel versszakokra, miként azt a vers későbbi közléseiben már megtette." Uo., 613.

d) Változtatások 1815 és 1818 között: az 1815. évi három epigramma átdolgozása

Az 1814. évi szövegekhez képest a három 1815-ből ismert epigrammán a költő jóval kisebb mértékben módosított. Ha a többi szöveg 1815 őszi állapota is csupán ennyit változott a következő években, akkor a költő ebben az időszakban már közel járhatott szövegei végleges állapotához. A három epigramma már első ismert változatában is sokkal választékosabb görög szöveg, mint az 1814-es kézirat darabjai. Az 1815-ből ránk maradt három epigramma szövege így egyfajta pillanatfelvétel a költő nyelvtudásának és műveltségének 1814 és 1818 közötti gyarapodásáról.

A változások egyébként hasonló jellegűek, mint az 1814. évi szövegek esetében, leginkább a nyelvtani szerkezeteken és a szóhasználaton változtatott Ungvárnémeti Tóth. Jó példa erre *A' Gígász* (1815-ben a címe: *A' Gigászok*) utolsó sora: a gyermek jelentésű, nagyon gyakran használt παίς szó helyére a 'magzat, hajtás' jelentésű βρέφος került. Ezen kívül összesen két szót változtatott meg a költő ebben a szövegben. A *Kölcseyhez, és Szemeréhez* című epigrammában az első másfél sort teljesen kicserélte, a meglehetősen töredezett eredeti változat helyébe sokkal gördülékenyebb új szerkezet került, noha ezúttal itt a part. szerkezet (ἀνεδύετο… Ἐκκαύσων) helyébe két választékosabb ragozott igét (ἐξέχει, ἀπορύξει) állított. A *Helmeczihez* című epigramma 4. sorában egy igeneves szerkezettel (πῦρ δὲ φέρων) tette tömörebbé, kifejezőbbé a szöveget.

Az 1815. évi változtatások azonban más szempontból is érdekesek. Mint látni fogjuk, Ungvárnémeti Tóth több görög nyelvben és irodalomban jártas szakértőnek megmutatta megjelenés előtt görög versei szövegét, ám egyedül ezen három epigramma esetében ismerünk a görög szövegről alkotott véleményt. Vályi Nagy Ferenc, a korszak másik ógörög verselője[38] ugyanis – nem tudván, hogy a szövegek egy vele kortárs magyar költő szövegei – Kazinczynak 1815. november 4-én küldött levelében latin és magyar fordítást küldött a három epigrammáról, valamint jegyzeteket készített hozzájuk.[39] Vályi Nagy levelében többször is javasolja, hogy nézzék meg az eredeti „auctort", mert az előtte lévő formában nem értelmezhető a szöveg. Vályi Nagynak igaza volt, hiszen az általa használt szöveg az Ungvárnémeti Tóth által Kazinczynak elküldött szövegekhez képest több olyan másolási hibát tartalmaz, amelyet csak görögül nem elég jól tudó személy követhet el.[40]

38 Vályi versfüzetének görög címe betűhű átiratban: ΜΝΗΜΟΣΥΝΗ Τοῦ Σοφωτάτῦ Ἀνδρὸς ΙΩΑΝΝΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΒΙΤΣ Διδασκάλου τῆς Ἕλλενικῆς Γλώσσης ἐν Μισκόλτς. Ἔγραψε ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ ΝΑΓΙ Διδάσκαλος ἐν τῷ κατὰ Πάτακον Γυμνασίῳ. Ἐν Σ. Πατακ, αωια΄ – A cím magyar fordítása: A legbölcsebb férfiú, Apostolovits János, a görög nyelv miskolci tanárának EMLÉKEZETE. Írta Nagy Ferenc, a pataki gimnázium tanára. S. Patakon, 1811.

39 Kazinczy, *Levelezése*, 13:260–262. Vályi Nagy véleményét tudomásom szerint a szakirodalom eddig nem kapcsolata Ungvárnémeti Tóth verseihez.

40 A *Kölcseyhez, és Szemeréhez* epigramma 3. sorában például Vályi Nagy az előtte fekvő szöveg képtelen πανσει alakja helyett a παύσει szót gyanítja. Ungvárnémeti Tóth kéziratában valóban ez a szó áll ott. Uo., 13:260. A *Helmeczihez* epigramma első sorában is jó érzékkel javasolja az értelmetlen ποπ' helyére ποτι alakot, s ezúttal is eltalálja az Ungvárnémeti Tóth eredeti levelében szereplő szót. Uo., 261. Szintén joggal hiányolja ugyanebből a sorból az Ungvárnémeti Tóth levelében még meglévő aposztrófot az ἐκταν szó végéről. Uo. *A' Gigasz* című epigrammában is javítja a másolási hibákat, hiszen két helyen is a

A *Kölcseihez, és Szemeréhez* című epigramma első sorával kapcsolatban Vályi Nagy azt jegyzi meg, hogy „Nem igen szép metrum ez: νομέε ἀνεδύετο: mind azért, hogy nagy benne a' hiatus; mind pedig hogy az ε-t prolongálja minden prosodia ellen."[41] Mint láttuk, a költő teljesen átírja az epigramma első sorát: Χαίρετε, ὦ νομέες, ὁ γὰρ ἅλιος… Ezzel kiküszöbölte a Vályi Nagy által fölvetett problémákat, vagyis eltüntette a két magánhangzó utáni hiátust, és igyekezett megszüntetni azt a szótag pozíciójából kényszerűen következő metrikai képtelenséget is, hogy a νομέε szóban a második ε-t hosszú szótagként kelljen értelmezni („prolongálni"). Ezzel egy másik Vályi Nagy által megkérdőjelezett alakot is kicserélt, amikor a ἄδεσθον helyére[42] a Χαίρετε került. *A' Gigászok* epigramma esetében Vályi Nagy nem fogalmaz meg érdemi észrevételt, így Ungvárnémeti Tóth is csak kicsit változtatott a szövegen. A *Helmeczihez* szóló epigramma első sorában csupán a másolási hiba miatt (ποπ' άλλ ποτι helyett) Vályi Nagy által nem is látott ποτι praepositiót cseréli le a παρά szóra, Vályi Nagy többi észrevételének nem látjuk nyomát Ungvárnémeti Tóthnál.

Nincsen közvetlen adatunk arra, hogy Vályi Nagy észrevételei eljutottak Ungvárnémeti Tóthhoz. A *Kölcseihez, és Szemeréhez* című epigramma javításai azonban pontosan azokat a problémákat oldják meg, amelyekre a pataki professzor is fölhívta a figyelmet. A kapcsolat lehetőségét erősíti a kétnyelvű kötet IV., Vályi Nagyhoz írt epigrammájához írt jegyzete is: „a' görög Versköltőnek három Epigrammáit (XXVI. XXX. XLV.) a' Költő neve nelkűl ugyan annyi szent ereklyéknek tartotta".[43]

A versszövegekben ezúttal is lényeges módosítást jelentett a címek megváltoztatása. A Kazinczynak elküldött görög verseknek magyar személynevet tartalmazó magyar címe van, míg a kétnyelvű kötetben ezeknek az epigrammáknak is a szövegek tartalmára utaló görög címük van. Elképzelhető – bár a három vers alapján nem lehet általánosítani –, hogy Ungvárnémeti Tóth a már elkészült görög verseknek utólag adott görög címet, valamikor 1815–1816 fordulóján. A görög szövegek ezúttal is meglévő általános jellegét jól mutatja, hogy a *Helmeczihez*, illetve a *Kölcseihez, és Szemeréhez* írt epigrammákról – a cím elhagyásával – Vályi Nagy gond nélkül elhitte, hogy az ókorból maradtak ránk; olyannyira nem utalt semmi a szövegben a magyar címben szereplő személyekre.

---

helyes θ helyére δ került a másolatban (τρωθείς, ἀθανάτων). Ha azt feltételezzük, hogy maga Kazinczy másolta le a görög epigrammákat, az nem vet túl jó fényt a széphalmi mester görög nyelvtudására. Hasonló kételyeket fogalmaz meg Borzsák József is: Kazinczy „sokkal nehezebben forgathatta a görög munkákat, mint a latinokat, amelyeknek nyelvét kora szóbeszédében értette, gyakorolta. Dessewffy Józsefnek írja 1817. dec. 15-én: »Más valamely nyelvet empirica tanulás által tudni, más grammatica szerént. Ami keveset görögül tudok, én is úgy tudom.« […] E tisztán a szöveg, a gondolat megértésére irányított tanulás eredményének kell tulajdonítanunk, hogy ha olykor fordul is elő Kazinczy írásaiban görög idézet, vagy csak egy kifejezés is, abban rendesen lelhetünk hibákat, akár a leírásban, akár a nemek egyeztetésében, akár pedig – s ezt legfőképen – a hangjelezésben." Borzsák József, *Az ókori classicusok és Kazinczy* (Budapest: 1906), 97.

41 Kazinczy, *Levelezése,* 13:260.

42 Vályi ebben az esetben is fölveti a másolási hiba lehetőségét: „Az első szó úgy van e az Auctorban, kételkedem." Uo. Ezúttal nincs igaza, Ungvárnémeti Tóth valóban ezt a szót használja.

43 Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 417.

Az aprólékos javítgatásokkal Ungvárnémeti Tóth célja nyilvánvalóan az volt, hogy a szövegek nyelvét úgy alakítsa, hogy az minél kevesebb hibával, minél hitelesebben idézze meg a görög lírát. Az 1814. évi kéziratos szövegek esetében több, az 1815. évi három epigramma esetében ehhez már kevesebb javításra volt szükség. A szövegek születésének állomásai jól mutatják tudásának gyarapodását, aminek eredményeként az egyedül csak a kétnyelvű kötetből ismert görög Pindaros-imitációk is létrejöhettek.

Ungvárnémeti Tóth korrigáló munkája annyiban eredményesnek tekinthető, hogy az 1818. évi kötetben sokkal meggyőzőbben imitálja a görög költészetet, mint a szövegek korábbi változataiban. Különösen annak tükrében igaz ez, hogy nem álltak rendelkezésére sem a metrika modern értelmezései, sem pedig a 19. század második felétől a görög líra vizsgálatát teljesen új alapokra helyező papiruszleletek. A néhol teljesen újraírt szövegek tartalmi változatlansága pedig azt sugallja a mai olvasónak, hogy a költőt valójában az izgatta, hogy az egyszer megtalált gondolatot minél inkább az *igaz hellenizmus* nyelvén fejezze ki.

2. A görög versek keletkezéstörténete

a) Ungvárnémeti Tóth első görög versei (1807–1814)

Más alkotókhoz hasonlóan Ungvárnémeti Tóth is több alkalommal beszámolt Kazinczynak műveinek születéséről, folyamatban lévő munkáiról, és az 1818-ban megjelent kétnyelvű verseskötet jegyzeteiben is gyakoriak az utalások verseinek keletkezési körülményeire. Ezek a személyes hangú megjegyzések jól jelzik azt, hogy a költő számára mennyire fontos volt nem csupán az elkészült mű, hanem a mű elkészültének, ezen keresztül saját költővé érésének folyamata és annak dokumentálása is. Jegyzeteiben, leveleiben büszkén számolt be az őt ért elismerésekről, hatásokról, nyelvtudásának és tájékozottságának fejlődéséről, azok forrásairól is.

Az 1818-as verseskötet III. episztolájához írt jegyzete a leglényegesebb forrásunk görög tanulmányainak és versköltészetének kezdeteihez. Így ír:

> Ezen levélke [a Karlovszkyhoz írt episztola] csak tördeléke azon Onomasticonnak, melly a' görög versköltőnek ez előtt hat évvel legelső próbatétele volt a' görög nyelven. Már öt esztendővel ezen merészség előtt nem csak megkedveltette vele Miskolczon a' T u d ó s V á r a d i (kit a' Philosophiában hallgatott) a' varázsló nyelvnek kellemét, hanem könnyebb titkaiba bé is avatá őtet. A' kedv, a' szorgalom győzhette-meg a' szörnyű akadályokat, mellyek egy holt, 's egy olly dúslakodó nyelvnek minden biztos mester nélkűl tanúlását terhellik. Eperjesen pedig a' N a g y h í r ű K a r l o v s z k y jeles Könyvtára még nagyobb rúgót adott ösztönének, úgy hogy a görög Prosodiát nem csak olvasná, 's tanulgatná azonnal; hanem hogy annál jobban emlékezetébe nyomja azt, latán versekbe is szedte legyen.[44]

44 Uo., 446–447.

A szövegrészlet alapján úgy tűnik, hogy görög tanulmányaiban Váradi[45] nevű tanára hatására már miskolci évei végére,[46] 1807-re túllépett a teljesen kezdő szinten. 1808-ban is buzgón tanulmányozta a görög nyelvet,[47] 1812-ben pedig – öt évvel később és hat évvel a fenti, 1818-ban publikált sorok megjelenése előtt – elkészítette első, vélhetően („csak tördeléke") terjedelmesebb görög nyelvű munkáját, az *Onomasticon*t.

1812-ben már két éve Eperjesen tartózkodott a Rhédey-fiúk nevelőjeként.[48] Görög nyelvtanulása erre az időre már a görög verstan mélyreható tanulmányozására is kiterjedt („a görög Prosodiát nem csak olvasná"), és ekkor kezdődött görög versköltői karrierje, amelyben a már többször említett Karlovszky Zsigmond professzornak, illetve gazdag könyvtárának fontos szerepe volt.

Első görög munkájáról, az *Onomasticon*ról legfeljebb feltételezésekbe bocsátkozhatunk; még a kritikai kiadás sem említi az elveszett Ungvárnémeti Tóth-szövegek körében.[49] A mű címe és az 1818-ban publikált részlet alapján arra következtethetünk, hogy talán különböző személyekről, esetleg emberi tulajdonságokról szóló, disztichonban írt, vélhetően lazán összefüggő szövegeket tartalmazó, esetleg dicsőítő költemény lehetett; az *Onomosticon* pedig inkább tűnik műfaji megjelölésnek, mint valódi címnek. Még abban sem lehetünk biztosak, hogy 1818-ban valóban a hat évvel korábbi szöveg részletét adta közre, hiszen – mint azt a Kazinczyhoz szóló epigramma kapcsán már korábban láttuk – Ungvárnémeti Tóth a mégoly jelentős változásokon átesett szövegek különböző változatait is egyazon versnek tekintette. Ez a szöveg mégis tükrözheti az eredeti állapotot, hiszen stílusa inkább a Kazinczyhoz 1814-ben elküldött szövegekhez áll közelebb.

b) Versküldés Kazinczynak (1814): a kötetterv első és második változata

Az addig csupán magának verselgető Ungvárnémeti Tóth 1814-ben elhatározta, hogy a korábbi években elkészült görög és magyar nyelvű munkáit – köztük ódákat, epigrammákat, tragédiákat – publikálni fogja, ezért Kazinczyhoz fordult segítségért. A költő azt nem tudhatta, hogy görög szempontból nem a legjobb ajtón kopogtat, mert Kazinczy – miként 1818. október 17-én Szabó Jánosnak írt levelében elismeri – nem érezte magát igazán „competensnek" a görög versek megítélésében.[50]

45 Őt talán Várady Gerzsonnal, a miskolci gimnázium filozófiatanárával, 1792 és 1820 közötti igazgatójával azonosíthatjuk. Tóth, *Az istenűlés…*, 19. Vö. Kovács Gábor, *A miskloczi Ev. Ref. Főgymnasium története* (Miskolc: Ev. Ref. Főgymnasium, 1885), 108. – Első görögtanáráról XXV. epigrammájában emlékezik meg. Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 398–399.

46 Uo., 24–25.

47 Így ír Kazinczynak 1814-ben: „hat esztendővel ez előtt a' görög […] annyira el foglalta minden Figyelmemet…" Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 570.

48 Uo., 25–26.

49 Uo., 78–81.

50 „Görög verset írni merni nagy vakmerőség. Ezt mondák régen a' Criticusok. Tóth is kifogást érdemel, mert, valljuk-meg, sokra vitte a' maga ismeretségét a' Görög Nyelvben és Literatúrában. Nem csak magamon tapasztalom, hanem másokon is, a' kik sokkal jobban tudnak görögűl mint én, hogy midőn elikbe tettem valamit, a' min magam el nem tudék menni, ők is elakadtak, noha egy valaki azt mondja,

Ebből az évből – mint föntebb láthattuk – eredeti szövegek is maradtak ránk: a Kazinczyhoz bírálatra elküldött tíz görög nyelvű költemény. Ungvárnémeti Tóth később maga is zsengéknek nevezi verseinek korai változatait a kétnyelvű kötethez 1818-ban írt *Előszó* egyik jegyzetében: „annál hatalmasb ösztöne szivemnek, hogy az öt esztendőkkel ez előtt zsenge próbáimról mondatott".[51] A fentiekben láthattuk néhány vonását annak, hogy Ungvárnémeti Tóth miért tarthatta jobbnak későbbi szövegeit.

A költő 1814-ben ezeket a később „zsengének" nevezett szövegeket már publikálásra érettnek találta. Eredeti kötettervében a görög versek mégis csupán másodlagos szerepet játszottak volna. Kazinczynak írt első levelében azt javasolta, hogy „Szeretném ezen egynehány görög verseket is bé iktatni könyvembe – nem úgy mint textust; hanem mint ugyan annyi magyar darabnak mását (copia) tsupán a' levél alljára, jegyzet formán."[52] Nincs tehát még szó kétnyelvű verseskötetről, a görög szövegek csupán kiegészítések lettek volna az alapvetően magyar nyelvű kötetben. A levélrészlet alapján feltételezhetjük, hogy a görög verseknek lehettek magyar változatai is. Ha voltak is, sajnos nem ismerjük őket, mivel a költő Kazinczynak küldött magyar verskéziratai nem maradtak ránk.

A levelezés alapján azt gondolhatjuk, hogy kevés görög versről lehet szó: az „ezen egynehány görög vers" megfogalmazás alapján arra következtethetünk, hogy csupán arra a tíz versre utal, amelyet Kazinczynak elküldött.[53] Később, ugyanebben a levélben így ír a tervezett kötetről: „Egy részét fogják tenni könyvemnek az Ódák, és az Epigrammák, mellyekhez tartoznak a' görögök is."[54] Ez a megfogalmazás is jelzi a magyar és a görög szövegek arányát az előbbi javára, miként az is a magyar és a görög nyelvű versek közötti mennyiségi különbséget jelzi, hogy Ungvárnémeti Tóth könnyedén elküldi ugyanezeket a görög verseket Karlovszky Zsigmondnak is,[55] míg magyar nyelvű szövegeinek egyetlen példányban történő lemásolása-letisztázása több mint egy hetet vesz igénybe.[56]

Az a szűkös adatok alapján is biztosnak látszik, hogy 1814 elején Ungvárnémeti Tóthnak több görög verse volt készen, mint amennyit publikálni szeretett volna, hiszen Kazinczyhoz írt leveleiben nem tesz említést a két évvel korábban keletkezett *Onomasticon*ról, amelynek egy darabját – mint láthattuk – 1818-ban publikálta a kétnyelvű verseskötetben. 1814. április 20-i levelében Ungvárnémeti Tóth azt is megemlíti Kazinczynak, hogy ismét letisztázta a görög verseket: „A' görög verseket azért írtam le másszor is, hogy együtt legyenek, 's azért tettem többet is hozzájok, hogy leg alább több legyen, a' mit critizálhassanak."[57] A megfogalmazásból úgy tűnik, hogy az újra letisztázott és

hogy Dr. Beregszászi annyit tud görögűl mint én. Igy én nem vagyok competens Bírája a' Tóth László Verseinek." Kazinczy, *Levelezése,* 16:259–260.

51 Ungvárnémeti Tóth itt annak a latin levélnek a részletére utal, amit Karlovszky küldött neki. Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 351.

52 Uo., 571.

53 A görög versesfüzetről lásd Keisz, „Ungvárnémeti Tóth László 1814 márciusában…", 442–443.

54 Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 572.

55 Uo., 571.

56 Keisz, „Ungárnémeti Tóth László 1814…", 444.

57 Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 576.

kiegészített szövegeket elküldte Kazinczynak, bár pontosan nem világos, hogy kitől várt kritikát. Azt pedig végképp nem tudhatjuk, hogy milyen további görög versek szerepeltek a kéziratban. Elképzelhető az is, hogy a Kazinczynak elküldött epigrammák szövege között akadt olyan, amely az *Onomasticon* szövegéből való volt.

A görög versek keletkezéstörténete, sorsuk alakulása a következőkben szorosan összekapcsolódik a tervezett kötet koncepciójának és a költő életkörülményeinek átalakulásával.[58] Széphalomra 1814. április 20-án írt levelében Ungvárnémeti Tóth elfogadja a Kazinczy által javasolt új kötettervet: „Nagyon tetszik az a' rend, mellyet a' Tekintetes Úr javallani méltóztatik, hogy tudni illik első helyen álljanak a' görög Ódák, 's Epigrammák, ezeket kövessék a' magyar Ódák 's Epigrammák, – majd a' két Epistolák, 's leg utol a' két Drámák." [59] A levél szerint Kazinczy javasolja azt is, hogy legyen a kötetnek előszava. A tervezett kötetbe kerülő görög versek pontos számát és címét nem ismerjük.

Az 1814-ben tervezett verseskötet végül ebben a formában nem jelent meg. Ennek oka minden bizonnyal a mecénásként megkeresett Vay Ábrahám tartózkodása volt, akinek Ungvárnémeti Tóth-hoz írt leveléről a költő Kazinczyhoz 1814. május 10-én írt levelében számol be. Vay Ábrahám kételkedik az ismeretlen költő szándékaiban, és a „nonumque prematur in annum" elvére emlékezteti a költőt. Tartózkodására utal az is, hogy Vay arra kéri Ungvárnémeti Tóthot, hogy neve csupán mellékesen, „említőleg jelenjék meg" Kazinczy neve mellett. Nem tudhatjuk, hogy Vay Ábrahám már ekkor véglegesen visszautasította-e Ungvárnémeti Tóthot, mert a levél további részében a görög versköltő Kazinczy pontos titulusairól érdeklődik, ez pedig a kötet küszöbön álló megjelenésére utalhat. Az azonban biztos, hogy Vaynak végül nem lett szerepe Ungvárnémeti Tóth köteteinek publikálásában,[60] hiszen az 1816-os kötetet Máyerfy Xavér Ferencnek,[61] az 1818-as kötetet pedig almási Rudics Józsefnek ajánlotta.[62]

c) A kétnyelvű verseskötet felé (1815–1816): a kötetterv harmadik változata és a görög versek átdolgozása

Ungvárnémeti Tóth 1814 őszén beiratkozik a pesti egyetem orvosi karára. Kazinczynak 1815. március 15-én írt levelében arról számol be, hogy tanulmányai és a várossal való ismerkedés minden energiáját lekötik, így verseinek, „mellyeket már csak nem a' sajtó alá el is készítettem, […] míg leg alább egy kis pihenést vehetek, a' ládám fenekén kelljen állniok."[63] A levélben felsorolt okok mellett a mecenatúra elbizonytalanodása is szerepet játszhatott Ungvárnémeti Tóth lelkesedésének csökkenésében.

58 A tervezett kötet kompozíciójának változataihoz lásd Merényi Annamária, „Műfaji és versszerkesztési kérdések Ungvárnémeti 1816-os *Versei* című kötetében", *Irodalomtörténet* 86 (2003): 92–96.

59 Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 574.

60 Uo., 742.

61 Uo., 221.

62 Uo., 346.

63 Uo., 579. – 1815. március 15.

1815. március 15. és október 21., vagyis a következő ránk maradt, Kazinczyhoz címzett levél[64] között viszont Ungvárnémeti Tóth szorgosan dolgozott versein. Ezt főként életkörülményei változása tette lehetővé: elköltözött Szilassy Józseftől, akinek házában addig nevelőként tevékenykedett. Helyzetével ott igen elégedetlen volt, mivel a lármás szoba, a nevelői munkával járó feladatok, az összpontosítás nehézségei akadályozták a tanulásban.[65] Ennek hatására végül nehéz szívvel elköltözik, s mint arról Szemere Pál informálja Kazinczyt 1816 márciusában,[66] Békény János szabolcsi földbirtokossal osztozik új szállásán. Megélhetési forrásáról nincs információnk.

Inspiráló, nagy élmény lehetett Ungvárnémeti Tóth számára a személyes találkozás Kazinczyval. Erre az eseményre abban az 1815. októberi levelében utal, amelyben életkörülményeinek változásairól számol be „az idő óta, mióta Pesten együtt valánk".[67] A találkozásra vélhetően akkor került sor, amikor Kazinczy Bécsbe tartván 1815. április 17. és 22. között Pesten tartózkodott.[68] Kazinczy barátainak pesti tartózkodásáról írt leveleiben nem számol be Ungvárnémeti Tóthtal történt külön találkozóról, úgyhogy lehetséges, hogy a költő azon a vacsorán találkozott Kazinczyval, ahová Kultsár István április 19-én „öszvegyűjté az írókat".[69]

A kötetek koncepciója újra változott, hiszen 1815 őszén már külön magyar és görög kötet van tervbe véve. Az immáron harmadik általunk ismert változat a másodikhoz hasonlóan Kazinczytól származott, hiszen októberi levelében így ír Ungvárnémeti Tóth: „görög verseimet szép darabokkal meg szaporítva; – a' Tekintetes Úr tanácsa szerént, egyéb munkáimtól külön-választva; magyarázattal, jegyzetekkel, 's egy rövid critizáló Szótárral meg bővítve, újonnan le tisztálhattam, 's mozgásba tehettem."[70] Itt bukkan föl tehát először az a terv, hogy a görög versek külön kötetben jelenjenek meg. A Kazinczynak írt mondat alapján úgy tűnik, ekkor még egy tisztán görög kötetet („egyéb munkáimtól külön-választva") tervezett megjelentetni Ungvárnémeti Tóth. A másik kötet magyar nyelvű munkáit közli, ehhez az 1815. októberi levél szerint Trattner révén Mayerfy Xavér Ferenc (1776–1845), a kor jeles sörfőzője és borásza, Ferihegy névadója személyében már támogatót is szerzett. A könyv a terveknek megfelelően 1816-os évszámmal, 1815 karácsonyára már ki is jött Trattner nyomdájából.[71]

A jobb életkörülmények és a publikálás reménye 1815 márciusa és októbere között új lendületet adott a görög verseken végzett munkának is. 1815 októberi levelében Ung-

64 Uo., 579–581. – 1815. október 21.

65 Uo., 28.

66 Kazinczy, *Levelezése,* 14:25. Idézi: Ungvárnémeti Tóth, *Művei,*12.

67 Uo., 580.

68 „Den 17ten traf ich in Pesth ein, und Blieb bis den 22ten tort." Kazinczy, *Levelezése,* 12:495.

69 Uo., 12:503.

70 Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 580.

71 Így ír Kazinczynak 1815. október 21-én: „A munka Karátson felé egészen ki kerül a sajtó alól." Ungvárnémeti Tóth *Művei,* 580. A kötet megjelenését megerősíti a Kazinczy-levelezés Ungvárnémeti Tóth leveléhez fűzött jegyzete: „Ungvárnémeti Tóth L. versei csakugyan meg is jelentek az 1815. év karácsonyára, Trattnernél. A Hazai és Külföldi Tudósítások 1816. évf. (jan. 17-ki) 5. számához csatolt Toldalékban Horvát István ismerteti e kiadást a következőképen…" Ezt követően teljes egészében idézi az ismertetést. Kazinczy, *Levelezése,* 14:540.

várnémeti Tóth arról számol be többször idézett levelében, hogy „görög verseimet ismét le tisztáltam, […] azok csak nem egészen újakká születtek. Sok darabokkal szaporítottam, mellyek még az elsőbbeknél is inkább tetszenek, millyenek: Óda, a' Nemzeti Múzeum, 's a' Pesti Főiskola; Óda a Charisokhoz Matthison szerént és sok Epigrammák. Vagy hárommal az utóbbiak közűl kedveskednem: mert, hogy mind meg küldjem, nem lehet."[72] 1816 februárjában és áprilisában írt leveleiben is többször említi görög versein végzett munkáját.

A versek tehát előkerültek a láda aljáról. 1814 tavasza, vagyis a Kazinczyval folytatott levelezés kezdete óta ez az első adatunk arra, hogy Ungvárnémeti Tóth görög verseivel foglalkozik. A görög versek születésének így az *Onomasticon* születése (1812) és a Kazinczyval való kapcsolatfelvétel közötti időszakot (1814 tavasza) követően az 1815 márciusa és 1816 nyara között eltelt bő év lehet a második fontos periódusa.

A levélben említett új verseket ma is olvashatjuk. Az elsőként megnevezett szöveg, az *Óda, a' Nemzeti Múzeum, 's a' Pesti Főiskola* minden bizonnyal a kétnyelvű kötet VI. ódájával (ΚΛΕΟΣ ΤΩΝ ΟΥΓΓΑΡΩΝ / MAGYAR DICSŐSÉG) azonosítható,[73] míg az *Óda a Charisokhoz* ugyanezen kötet IX. ódájaként (AI ΧΑΡΙΤΕΣ/ A' KHÁRISZOK)[74] láthatott napvilágot. A „sok epigramma" egyenként nem azonosítható, a három, e levélbe másolt epigrammával viszont már találkozhattunk e tanulmány első részében (XXX., XXVI, XLV).

Az új versek mellett némi újdonságot jelent a versforma is. Ha már 1815-ben a kétnyelvű kötetből ismert versformát alkalmazta a költő az 1818-ban VI. ódaként publikált szövegben, akkor ezt a ritkább versformák felé tett lépésként is értékelhetjük. E versben ugyanis – a magyar és a görög szövegben egyaránt – minden páratlan sor *glyconeus*, míg minden páros sor *asclepiadeus minor*.[75] Ezen sorok használatával még nem mozdul ki a Horatius-szövegekből megismert metrika világából, ám ez a párosítás már messze nem a leggyakrabban előforduló forma.[76]

---

72 Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 580.

73 Uo., 370–371. Az Ungvárnémeti Tóth-kiadás két helyen is *két* elveszett szövegként utal erre az ódára: Uo., 79. és 743. A „Főiskola" szó után álló pontosvessző viszont azt sugallja, hogy az előtte álló szavak egy szövegre utalnak. A VI. ódához írt jegyzetben (Uo., 382.) a költő a vers témájaként egyrészt a Királyi Pesti Magyar Egyetemet, másrészt a Nemzeti Múzeumot emeli ki, az óda második fele (20skk) pedig valóban a magyar tudomány fejlődését és a könyvtár nagyszerűségét állítja a középpontba. Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy a levélben említett óda azonosítható a kétnyelvű kötet VI. ódájával vagy annak egy korábbi változatával.

74 Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 376. Az Ungvárnémeti Tóth-kiadás is így azonosítja a szöveget: Uo., 743. Ez azért is bizonyos, mert a IX. óda magyar és görög szövege egyértelműen Friedrich von Matthison *Die Grazien* című költeményének fordítása.

75 A glyconeus kapcsán lásd Szepessy Tibor, *Bevezetés az ógörög verstanba*, Antiquitas, Byzantium, renascentia 1 (Budapest: ELTE Eötvös József Kiadó, 2013), 155–156; az asclepiadeus minor kapcsán lásd Uo., 160. Berzsenyi is ezeket a sorokat használja *A közelítő tél* című művében, bár más eloszlásban (három asclepiadeus minor, egy glyconeus).

76 Horatius Melpomenéhez szóló ódájának (IV. 3.) például ez a metruma, ami azért is érdekes, mert Ungvárnémeti Tóth a görög kötet II. ódájában a Horatius-ódához hasonló gondolatokkal szintén Melpomenét szólítja meg. Horatius máshol is használja ezt a metrumot, bár nála négysoros strófákban áll, míg Ungvárnémeti Tóth nem bontja versszakokra a szöveget. Vö. Horatius hasonló metrumú ódáit: 1. 3,

Kazinczynak írt levelében az ódákra helyezi a hangsúlyt, ám ezek között még nem említi azokat a pindarosi ódákat, amelyekről 1819-ben legkedvesebb műveiként emlékezik meg,[77] miként 1816-ban írt egyik levelében sem említi ezeket a szövegeket. Okkal feltételezhetjük, hogy 1815–1816 fordulóján még nincsenek készen a thébai költő modorában elkészült ódái. Későbbi keletkezésük mellett szól, hogy 1819. március 13-án így ír Kazinczynak Bécsből: „kár, hogy nem előbb kezdék hozzájok [a pindaroszi ódákhoz]: alkalmasint az egész könyv azon a' hangon szólna."[78]

Az új szövegek és a metrikai elmélyülés mellett a harmadik fontos eredmény a versek átdolgozása. A versek átdolgozásáról leveleiben tett, föntebb idézett megjegyzések alapján feltételezhetjük, hogy – ha még nem is végleges formájukban – ekkor írhatta újra 1814. évi kéziratos szövegeit. Erre utal az 1815. októberi levél azon mondata is, hogy „csak nem egészen újakká születtek" – ez pedig tökéletesen ráillik azokra a különbségekre, amelyeket az 1814-es és az 1818-as változatok között föntebb láthattunk. A Kazinczynak 1815 októberében elküldött három epigramma és azok végleges változata közötti különbség viszont jelzi azt is, hogy még a későbbiekben is keresztülment némi csiszoláson a szöveg, vélhetően azok tanácsára, akiknek Ungvárnémeti Tóth megmutatta azt. Mint láthattuk, a Kazinczynak küldött három epigrammát 1815 őszén Vályi Nagy Ferenc is olvasta, s véleménye eljuthatott a fiatal költőhöz is. Októberi levele alapján Kölcsey Ferencnek is meg akarta mutatni a verseket, ám arról nem tudunk, hogy ez a terve megvalósult volna.

A görög versek olvasói között volt a pesti professzor, Schedius Lajos (1768–1847) is, aki az 1815. októberi levél írásakor éppen a görög verseket tanulmányozta,[79] majd a költő 1816. február 18-án kelt levele szerint a szövegeket „nagy dicsérettel adta vissza".[80] Schedius egyébként Göttingenben tanult, s a göttingeni neohumanista szemlélet meghatározó alakjának, Christian Gottlob Heynének (1729–1812)[81] is tanítványa volt,[82] akinek Pindaros-szövegkiadása komoly hatással volt a Pindaros-értelmezésre.

Ungvárnémeti Tóth leveleiből kiderül, hogy Schedius Lajossal később is kapcsolatban állt: 1816. június 6-án és 1817. február 24-én arról számolt be, hogy a professzor könyvek beszerzésében segített neki.[83] Sajnos ezen kívül nincsen további adatunk

13, 19, 36; 3. 9, 15, 19, 24, 25, 28; 4. 1, 3. Robin G. Nisbet and Margaret Hubbard, *A Commentary on Horace: Odes, Book I* (Oxford: Clarendon Press, 1970), XXXIX.

77 „Leg kedvesebbek azonban nekem is általában az ódák, – különösen a Pindariak…" Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 591.

78 Uo., 591.

79 „Most az egész csomóm nyolcz-ív paproson – Schédiusz Úrnál vagyon." Uo., 581.

80 Uo., 583.

81 Heyne jelentőségéről lásd Borzsák István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 31–33; Diego Lanza and Gherardo Ugolini, eds. *History of Classical Philology: From Bentley to the 20th century*, trans. Antonella Lettieri, Trends in Classics – Scholarship in the Making 2 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2022), 35–52.

82 Heyne és Schedius kapcsolatáról lásd Borzsák, *Budai Ézsaiás…,* 38–39, Balogh Piroska, „Heyne és Schedius Lajos" in *Göttingen dimenziói: A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*, szerk. Gurka Dezső, 127–140 (Budapest: Gondolat, 2010).

83 Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 584, 586.

kettejük kapcsolatára, az azonban feltehető, hogy a professzorral való találkozás jelentősen szélesíthette Ungvárnémeti Tóth látókörét, ráirányíthatta figyelmét Pindarosra, Heyne munkáira és az ókor tanulmányozásának új útjaira, például a tárgyi emlékek bevonására a szövegek értelmezésében.[84] Schedius Lajos a pesti egyetemen a görög nyelv professzoraként tanított, óráira akár az Ungvárnémeti Tóthhoz hasonló medikusok is járhattak.[85] Schedius József nádorral fennálló szoros kapcsolata[86] akár Ungvárnémeti Tóth Hermina nádorné halálára írt ódájának születésében is szerepet játszhatott, noha erről sincs semmilyen adatunk.

Ungvárnémeti Tóth 1816. február 18-án már annyira közelinek érezte a görög versek megjelenését, hogy arról számolt be Kazinczynak, hogy „ma holnap görög verseimre is előrefizetést hirdetek".[87] 1816. április 19-i levele szerint olyannyira intenzíven dolgozott tovább a görög verseken, hogy még Kazinczy két levelére sem válaszolt.[88]

Úgy tűnik tehát, hogy Ungvárnémeti 1816 kora nyarára a görög versek jelentős részével készen állhatott.[89] Az ódák közül az V., a VI. és a IX. darab, valamint „számos epigramma" várta a publikálást, miként az *Onomasticon* részeként az egész kötet legkorábbi darabja, a Karlovszkynak címzett episztola is elkészült már. A többi episztola és az idillek keletkezésének idejéről nem tudunk közelebbit. A kötetét értékelő 1819. március 13-i levelében nem túl lelkesen szól róluk: „Az idyllek 's az Epistolák nem rosz darabok…"[90] Elképzelhető, hogy ezek a szövegek is a költő számára a görög versírás legmagasabb rendű formájának tekintett pindarosi ódák (I–IV. óda) előtt keletkeztek, miként az is feltételezhető, hogy a Matthisson-fordításként készült IX. ódával rokon szemléletű VII., VIII., X. és XI. óda is pindarosi ódákat megelőzően készült.

d) A pindarosi ódák és a kötet megjelenése (1816–1818)

1816. június 6. után a költő 1817. február 24-én jelentkezett ismét Kazinczynál levéllel,[91] ebben azonban nem tesz említést a görög versekről, a következő Széphalomra küldött szöveg pedig 1818. augusztus 23-ról való. A két időpont között a levelezésben hosszabb szünet állt be, hiszen Ungvárnémeti Tóth így ír e levél elején: „Egész év-óta nem kaptam tőled levelet, 's több egy évnél, hogy én sem írtam neked."[92] A levelezésben beálló szünet egybeesik az 1818 nyarán megjelenő kétnyelvű kötet közvetlen előkészületeivel,

84 Balogh Piroska, *Ars scientiae: Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007), 107–111.

85 Uo., 114.

86 Schedius Lajos József nádor első feleségének haláláról versben emlékezett meg. Uo., 71–72. Kapcsolatukról lásd még: uo., 87.

87 Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 583.

88 „…ismét görög verseimbe merültöm annyira el fogott, hogy szinte két böcsös Leveledre kellett adósnak maradnom." Uo., 583.

89 Ezen az állásponton van Tóth Sándor Attila is a kritikai kiadás bevezető fejezetében. „Tehát 1815–1816-ra – néhány később megírt pindaroszi típusú ódáját leszámítva – kötetkészek görög versei…" Uo., 51.

90 Uo., 592.

91 Uo., 585–586.

92 Uo., 587.

így sajnos erről a munkáról nem olvashatjuk Ungvárnémeti Tóth közvetlen beszámolóját. Magukban a szövegekben és Ungvárnémeti Tóth szövegekhez fűzött jegyzeteiben azonban találhatunk olyan támpontokat, amelyek elárulnak valamit a versek keletkezésének körülményeiről.

A kétnyelvű kötet ódái élén álló négy Pindaros-imitáció közül a III. és a IV. szöveg esetén állapíthatjuk meg hozzávetőleges pontossággal a keletkezés időpontját. A III. ódáról (EPMINA / HERMÍNE) a költőtől tudjuk, hogy „a' magyar volt az eredeti, a' görög pedig csak később másoltatott."[93] A szöveg Hermina főhercegnő emlékére jelent meg, így egyértelmű, hogy az óda magyar szövege a főhercegnő 1817. szeptember 14-én bekövetezett halála[94] és a *Hasznos Mulatságok* 1817. szeptember 24-i, a verset a címlapján hozó számának megjelenése közötti tíz napban keletkezett,[95] megnyitva a lapban a főhercegnő emlékére publikált versek sorát.[96] Az óda magyar változata tehát lényegében készen állt 1817 szeptemberében, a görög szöveg pedig ezt követően, ám a görög verseskötet 1818 júliusi megjelenése előtt keletkezett.[97]

A IV. óda (HPΩΕΣ ΤΩΝ ΟΥΓΓΑΡΩΝ / MAGYAR HŐSÖK) esetében ennél kevésbé lehetünk pontosak, ám a szöveg egy utalása itt is megadhatja legalább a legkorábbi időpontot. A görög és a magyar szöveg utolsó soraiban (58–62. sor)[98] és a hozzá kapcsolódó jegyzetben[99] a költő az „Austriai Fő Herczeg" Ferdinándot élteti, lovassági érdemei mellett „a hadaknak isteni Vezérök" (παμβίου ποιμὴν στρατοῖο) kifejezéssel dicsőíti. Ez a személy a Habsburg-ház Este-ágából származó Ferdinánddal (1781–1850) azonosítható, aki a napóleoni háborúk alatt lovassági parancsnokként tűnt ki,[100] és 1816 nyarától Magyarország katonai kormányzójaként tevékenykedett,[101] miután 1816. július 24-én fényes ünnepség közepette Budára érkezett.[102] Ferdinándnak korábban nem volt annyira erős kötődése Magyarországhoz, ami indokolta volna, hogy Attila utódjainak sorában a IV. óda végi előkelő helyre kerüljön. Az óda tehát valószínűleg Ferdinánd kinevezése és budai érkezése, vagyis 1816 nyara után születhetett. Ennél pontosabban sajnos nem határozható meg, bár annyi talán fölvethető, hogy a vers a Ferdinánd érkezése utáni időszakhoz kötődhet, amikor a katonai kormányzó személyét nagy figyelem övezte.

93 Uo., 381.

94 Hermina haláláról lásd a korabeli sajtó beszámolóját: *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 12.2, 23. sz. (1817. szept. 17.): 177.

95 *Hasznos Mulatságok* 1.2, 25. sz. (1817. szept. 24.): 195–198.

96 Rácz István, „Herminéhez: Alcaeus mértékein", *Hasznos Mulatságok* 1.2, 26. sz. (1817. szept. 27.): 203–204; Tóth József, „Tisztelet", *Hasznos Mulatságok* 1.2, 27. sz. (1817. okt. 1.): 211–213; Sipos József, „Sonetto: Hermine halálára", *Hasznos Mulatságok* 1.2, 31. sz. (1817. okt. 15.): 243; „Óda Hermine halálára", *Hasznos Mulatságok* 1.2, 38. sz. (1817. nov. 8.): 299–300.

97 A magyar szövegnek több változata is készült, ezeket lásd Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 623–636.

98 Uo., 369.

99 Uo., 382.

100 Brigitte Hamann, szerk., *Habsburg Lexikon* (Budapest: Új Géniusz, 1990), 106–107.

101 A kinevezésről a korabeli sajtó is beszámolt: *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 11.1, 48. sz. (1816. jún. 15.): 378.

102 Az érkezésről részletes beszámolót közöl: *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 11.2, 8. sz. (1816. júl. 27.): 57. Az ünneplésről szóló tudósítás folytatódott az augusztus 3-i számban is: *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 11.2, 10. sz. (1816. aug. 3.): 69–70.

A kétnyelvű kötet I. és a II. ódája sajnos nem tartalmaz olyan konkrét utalást, amelynek révén közelebbről meghatározható volna keletkezésének időpontja. A két szöveg azonban több ponton is erősen kapcsolódik az 1816 elején megjelent első kötet szövegeihez, jegyzeteihez. Az I. óda (ΤΑ ΕΛΕΥΣΙΝΑ / ELEÜSZISZI TITKOK) az eleusisi misztériumok képéből indul ki, amelybe akkor lehetett beavatást nyerni, ha valaki már az agrai misztérium tagja volt. Ez utóbbi a témája az 1816. évi kötet első versének, *Az agrai felesküvés* című ódának,[103] amelyet Ungvárnémeti Tóth a kétnyelvű kötet I. ódájához írt jegyzetében külön az olvasó figyelmébe ajánl.[104] A két misztérium közötti kapcsolatot a költő 1816. évi kötetének glosszái között az *Agra* címszónál tárgyalja,[105] amelyben a költő megmagyarázza annak az ἐπόπται szónak is a jelentését, amelynek az 1818. évi kötet I. ódájában is fontos szerepe van (11. sor).

A II. óda (ΜΕΛΠΟΜΕΝΑ / MELPOMENA) zárlatához kapcsolódóan a költő jegyzete az olvasó figyelmét az 1816. évi kötet *Romanze* címszavához irányítja,[106] amelyben az óda gondolatmenetével lényegében azonos állításokat fogalmaz meg. Az I. és a II. óda esetében azt láthatjuk tehát, hogy a szövegek erősen kötődnek az 1816-ban megjelent szövegek gondolatmenetéhez, szellemi élményanyagához. Ebből persze nem lehet egyértelmű következtetést levonni, mégis úgy tűnik, hogy a költészetet témájukul választó, több ponton egymáshoz és az 1816. évi kötet szövegeihez kapcsolódó I. és II. óda előbb keletkezhetett, mint a szerkezetükben rokon felépítésű, Pindaros költészetének elmélyültebb ismeretét mutató III. és IV. óda.

A költő 1818 nyarán két jelentős, görögséggel kapcsolatos munkát is publikált. Az egyik a görög–magyar verseskötet, amely 1818. júliusában jött ki Trattner nyomdájából, az *Előszó*t április 20-ra – „Tavasz havának huszadik napján"[107] – datálta a szerző. Megjelenését a szintén Trattner gondozásában megjelenő *Tudományos Gyűjtemény* júliusi kötete harangozta be az új könyvek között,[108] az úgyszintén Trattner-lap *Hazai s' Külföldi Tudósítások* 1818. július 18-i száma pedig rövid cikkben méltatta az új kötetet.[109]

A kötetet Ungvárnémeti Tóth Rudics József (1792–1879) bács-bodrog megyei ifjú földbirtokosnak ajánlotta, aki a kötet nagyvonalú támogatójaként kifizette a nyomtatás költségeit, majd a példányokat Ungvárnémeti Tóthnak ajándékozta.[110] Rudics az

103 Ungvárnémeti Tóth, *Művei*, 222–223.

104 Uo., 381.

105 Uo., 325.

106 Uo., 381.

107 Uo., 351.

108 *Tudományos Gyűjtemény* 2, 7. sz. (1818): 135.

109 *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 13.2, 6. sz. (1818. júl. 18.): 48. Ebben a számban még a címlapon a fejléc alatti mottó is Ungvárnémeti Tóth epigrammája volt.

110 „Tek. Rudics Jósef Úr Ns. Báts Vármegyének Assessora, 's All-Jegyzője avval betsülte meg az ő Hazafiui igyekezetét, hogy ezen munkát saját költségén kinyomtattatta, és a' nyomtatványok példáit neki ajándékozta. Éljenek az illyen Gyámolítók‼" Uo. – Külön kis írásban számol be Rudics József nagylelkűségéről a *Tudományos Gyűjtemény* is *Jutalom tételek* cím alatt: *Tudományos Gyűjtemény* 2, 7. sz. (1818): 114. A cikk külön kiemeli, hogy a nagylelkű támogatás a szerző „régulta kéz-iratban heverő Görög Verseit" támogatta a megjelenésben. Uo.

1820-as években is a magyar irodalom bőkezű támogatója maradt, az *Auróra* évkönyvet például 1000 forinttal támogatta.[111]

Rudics Józsefnek azonban más szerepe is lehetett a görög kötet létrejöttében, hiszen a kétnyelvű kötet élén álló, Rudicsnak szóló ajánlás szerint maga a támogató javasolta Ungvárnémeti Tóthnak, hogy a görög versek mellé a magyar változatokat is felvegye. Így mentegetőzik Rudicshoz írt ajánlásában Ungvárnémeti Tóth: „Ezen szempontból itéljed, kérlek, czélomat, ha eddig csupa görög Verseimmel akartam fel-lépni a' Tudós Világ előtt…"[112] Ez a mondata egybecseng azzal, amit még Kazinczynak írt 1815. októberben: a Széphalomról érkezett tanács hatására „egyéb munkáimtól külön-választva" kívánta megjelentetni görög verseit. Ungvárnémeti Tóth így folytatja Rudicsnak szóló ajánlását: „De engedek még is Hazafiúságod buzgó lelkének, mellynek ereje bár mi bölcs okaidnál mélyebben hatja szívemet. […] Én csak a' Muzáknak köszönöm minden tehetségemet, mellyet hogy ezennel is teljes erejében kelljen, 's lehessen a' Hazának fel áldoznom: a' te példád, segéded, 's ösztönöd müvelte. Vegyed azért magyar Verseimet is a' Görögök mellett, […] vegyed, 's adjad azokat a' Nemzetnek, mint tennen buzdító Lelkednek szüleményit."[113]

Nem tudhatjuk, mennyire a bőkezű támogatónak kijáró tisztelet mondatta a költővel e szavakat. Ungvárnémeti Tóth tisztán görög kötetre irányuló eredeti szándéka azonban jól magyarázza a kötet címét: *Görög versei. Magyar tolmácsolattal.* A cím, amelyben a „Görög versei" kifejezést jóval nagyobb betűkkel szedték, annak ellenére a görög versek elsőbbségét sugallja, hogy a kötetben teljesen egyenrangúan, sőt – mint láttuk – egymást kiegészítően vannak jelen a magyar és a görög szövegek. Arról sajnos nem tudunk jóformán semmit, hogy a görög versek magyar változatai vajon már készen voltak-e, vagy kimondottan Rudics József ismeretlen időpontban elhangzott tanácsának hatására születtek meg.

Ungvárnémeti Tóth másik görög témájú publikációja a *Tudományos Gyűjtemény* 1818. júniusi (VI.) kötetében megjelenő nagy Pindaros-tanulmány volt.[114] Ez a szöveg a görögség tanulmányozásának, ezen belül pedig Pindaros költészetének jelentőségéről szól, több ponton Kölcsey *Nemzeti hagyományok* című tanulmányát és Berzsenyi elméleti munkáját előlegző megközelítéssel.[115] A tanulmány második fele alapos metrikai összegzést ad, amelyben ismerteti a Hermina-óda magyar szövege mögött álló verstani megfontolásokat, és metrikai példaként közli az óda 1817. őszi változatához képest javított magyar szöveget is. A Pindaros-tanulmányban a görög metrika és Pindaros 10.

111 Boldog-Bernád István, „Kisfaludy Károly és a »romantikus triász«" *Irodalomismeret* 3. sz. (2021): 12–13.

112 Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 347.

113 Uo.

114 Ungvárnémeti Tóth László, „A' Költő remekpéldáiról, különösen Pindárról, 's Pindarnak Versmértékiről", *Tudományos Gyűjtemény* 2, 6. sz. (1818): 54–89. Modern szövegkiadása: Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 499–521.

115 S. Varga Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 394–397; Fórizs Gergely, *„Álpeseken Álpesek emelkednek": A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben,* Klasszikusok (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 256–261.

pythói ódájának – amely a Hermina-óda metrikai mintája is volt – hagyományos,[116] a scholionok közvetítésével fennmaradt értelmezését adja. Jelzi azonban azt is, hogy tudomása van már Gottfried Hermann Pindaros metrikai értelmezését megújító nézeteiről is,[117] amelyre a kétnyelvű kötet görög pindarosi ódáinak metruma is épült.[118]

Görög tanulmányainak mintegy összegzése a Pindaros-tanulmány és a kétnyelvű verseskötet, amelyek ráadásul párhuzamosan készültek, még hivatkoznak is egymásra.[119] A Pindaros-tanulmányban a görögség, azon belül a görög költészet tanulmányozásáról vallott nézeteit foglalja össze, noha a 19. századi ógörög versírás értelméről, céljairól itt nem ejt egy szót sem. A kétnyelvű verseskötet legkorábbi darabja 1812-ben keletkezett, a legutolsó 1817 szeptembere után, így tartalmának rétegzettsége jól tükrözi a szerző nyelvtudásának gyarapodását, műfaji tájékozottságának kiszélesedését, az iskolás epigrammáktól Pindarosig vezető utat. A kötet többször újratervezett kompozíciója pedig egy legkésőbb 1814 óta húzódó, többször megakadt folyamat lezárása. Nem csoda, hogy a Bécsbe költözéssel amúgy is nagy változás előtt álló költő megkönnyebbülten sóhajtott föl 1818. augusztus 23-án: „Örvendek az utóbbinak, nem annyira dicsőségemért, mint inkább azért, hogy kedves pályámnak közepette egy olly sullyos terhemtől megmenekedhetném."[120] Olyan ez a mondat, mintha búcsút venne az intenzív görög tanulmányoktól és a görög versírástól.

e) Epilógus: újraolvasás és visszhang (1818–1820)

A versek megjelenését követően sem tudta azonban Ungvárnémeti Tóth nyugodt lélekkel útjára bocsátani az elkészült szövegeket. „Hűlt kebellel" újraolvasva a verseket arról számol be Kazinczynak, hogy – általános elégedettsége mellett – szíve szerint további apró javításokat tenne még a szövegeken. Ezek a javítások egyébként egészen csekélyek, és jellegükben nem, csupán mértékükben térnek el a korábbi javításoktól:

116 „mellyért én, hogy javallatomat könnyebbítsem, csak a' Scholiasták szerint viszem ki czélomat." Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 514.

117 Gottfried Hermann Ch. G. Heyne 1798-ban megjelent Pindaros-kiadásában tette közzé Pindaros ódáinak új metrikai értelmezését: Gottfried Hermann, „Commentatio de Metris Pindari", in Pindaros, *Carmina*, ed. Christian Gottlob Heyne, 3 köt. (Göttingen: 1798), 3 (Pars 1): 177–356. Ungvárnémeti Tóth szó szerint idéz belőle: Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 520.

118 Így ír a kétnyelvű kötet ódáihoz fűzött jegyzeteiben: „A görög Pindari ódák pedig Herrmann méregetése szerint vagynak alkatva! a' mit csak azért kell megjegyezni, ne hogy 'ki Hermannak tudós értekezését nem látta, megbotoljék benne!" Uo., 380. Ez olyannyira igaz, hogy Ungvárnémeti Tóth kétnyelvű kötetében az I. óda görög szövege a VII. olympiai óda (Hermann, „Commentatio…", 245.), a II. óda görög szövege a IV. olympiai óda (uo., 242), a III. óda magyar és görög szövege a X. pythói óda (uo., 296.), míg a IV. óda görög szövege a VIII. nemeai óda (uo., 328.) Hermann által megadott metrikai sémáját követi. Az I., a II. és a IV. óda magyar szövegének metruma nem Pindarost követi, ezek „magának a' Költőnek szabad versalkati". Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 380.

119 Pindaros-tanulmány: „Leszen pedig két három példa is Görög verseim mellett, (mellyek épen most vagynak sajtó alatt) a' magyar tolmátsolatban, hogy a' melly útat másoknak mutatok, meg is törjem előttük." Uo., 520; Kétnyelvű kötet: „A' ki erről többet kiván látni, olvassa meg a' Szerzőnek Pindarról írta értekezését a' Tudományos Gyűjtemény másod évi folyamatjának VI. Kötetében." Uo., 520.

120 Uo., 587.

néhány kötőszót cserélt csupán ki (πρός helyett εἰς), vagy a στιγματοφορέων helyett a στιγματοφόρος szót használná a XX. epigramma „felülírásában".[121]

A szövegek további „csiszolgatása" mellett a költőt nagyon érdekelte Kazinczy és mások véleménye a megjelent kötetekről. Mint láttuk, számára a pindaroszi ódák – köztük is leginkább a IV. – a legkedvesebbek, legkevésbé pedig talán az idillekkel és az episztolákkal volt elégedett. Levelében ezen kívül Somossy professzor véleményéről is érdeklődik.[122] Arról is tudomása van, hogy a bécsi görögök ismertetőt és részleteket közöltek a görög versekről lapjukban.[123]

Bécsben 1820. augusztus 31-én bekövetkezett halála korán lezárta Ungvárnémeti Tóth László életútját. Nem tudhatjuk, hogy görögség iránti érdeklődése orvosi tanulmányai, majd esetleges orvosi működése mellett is olyan erős maradt volna-e, mint az 1810-es évek közepén. Úgy tűnik, hogy bécsi évei alatt fő érdeklődési területe már más volt, hiszen ebből az időszakból mindössze egy új görög költeményről van tudomásunk: elkészítette – feltételezése szerint – a világirodalom első ógörög nyelvű szonettjét.[124]

* * *

A fiatalon elhunyt költő görög verseinek születése végigkísérte rövid alkotói pályáját. 1814-ből ismert első szövegei alapján kiindulópontja az „iskolai klasszicizmushoz"[125] kötődő megközelítés, alkotói módszer volt. Ungvárnémeti Tóth első görög verseiben egyszerűen a latin helyébe a görögöt állította, a szövegek a metrumot és a műfajt illetően az iskolában tanultakat követték. A költő témáit a kor epigrammaköltészetének megszokott elemeiből és Kazinczy eszméiből, valamint az iskolában megismert szövegek világából merítette.

Ungvárnémeti Tóth azonban kilépett az „iskolai klasszicizmus" keretei közül, és egyre inkább arra törekedett, hogy minél tökéletesebben imitálja az ókori görög költészet nyelvi és műfaji jellemzőit. Ennek a szemléletváltásnak az eredménye a kéziratos görög versek vélhetően 1815–1816-ban elvégzett átdolgozása, nyelvi színvonalának javítása, amely közelebb vitte szövegeit a görög líra nyelvezetéhez. Sapphó vagy Alkaios stílusának, jellegzetes témáinak, műfajainak utánzásáról azonban még így sem beszél-

121 A bekezdés idézeteit lásd uo., 590.

122 Uo., 591–592.

123 Uo., 592. A *Ἑρμῆς ὁ λόγιος* 1818. augusztus 15-i (16.) számában rövid, igen elismerő hangú ismertetőt közöl a görög versekről. Tizenkét szöveget oda is illeszt a cikk után a lap szerkesztője. Az ismertető görög szövegét közli: Thewrewk, „Egy magyar…", 454. Magyar fordítását lásd: *Tudományos Gyűjtemény 2*, 12. sz. (1818): 97–99.

124 Uo. – A szonett szövege: uo., 488.

125 Lásd erről Tóth Sándor Attila megállapításait a kritikai kiadás bevezetőjében: „Ungvárnémeti görögsége tehát ebben az időszakban nem más, mint a 18. században virágzó antikizáló, többnyire azonban latin nyelvű irodalom vonulatába beillő verskölтési gyakorlat." Uo., 42. A klasszicizmus változatairól lásd Szauder József, „A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a magyar felvilágosodás irodalmában", in Szauder József, *Az Estve és az Álom: Felvilágosodás és klasszicizmus* 92–122 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970), 99–105.

hetünk, hiszen a sapphói és az alkaiosi metrumban írt versei inkább különböző ókori és újkori hagyományok izgalmas egyesítését jelzik, mint egy-egy szerző imitálását.

Görögben jártas ismerőseinek tanácsai mellett ebben a munkában az is segítette, hogy gazdagította ismereteit a görög szókincs, nyelvtan és metrika területén, másrészt pedig a szakirodalom tanulmányozásával új ismereteket szerzett a görög irodalomról és az ókori élet mindennapjairól. Erről tanúskodnak 1816. és 1818. évi görög köteteinek glosszái, jegyzetei, és ezt az olvasottságot mutatják az 1818-ban megjelent Pindaros-tanulmány idézetei, hivatkozásai is.[126] Ezen önművelési folyamat eredménye volt az is, hogy 1816 után képessé vált megírni Pindarost valóban sok szempontból imitáló görög ódáit.

A szövegek átdolgozása, a tudományos tájékozódás és a Pindaros-imitációk együttesen, Tóth Sándor Attila megállapításait megerősítve azt jelzik,[127] hogy talán már 1815 őszétől – ekkor már biztosan kapcsolatban állt Schedius Lajossal – a winckelmanni ihletésű neohumanizmus hatása alatt tanulmányozta a görögség világát, célja pedig az „igaz Hellenizmus" megismerése, feltárása és utánzása volt. Ennél már talán csak az jelentett fontosabb célt számára, hogy a 19. század első évtizedeiben is szokatlan módon úgy szólaljon meg a klasszikus ókor görög nyelvén, hogy az saját kora számára is érvényes mondanivalót fogalmazzon meg. Ungvárnémeti Tóth elmélyült ókortudományi tanulmányait abban az időszakban, 1814 és 1818 között vitte véghez, amikor Pesten kiváló eredménnyel elvégezte az orvostudományi egyetemet.

Ungvárnémeti Tóth László ógörög „zsengéi"

Ungvárnémeti Tóth László 1814. március 8-án írt először levelet Kazinczy Ferencnek, azonban mind a Kazinczy-levelezés, mind Ungvárnémeti Tóth műveinek kritikai kiadása ezt a szöveget a második Kazinczynak írt levélként tünteti fel,[128] elébe helyezve egy dátum nélküli levelet. A levelek tüzetes vizsgálata alapján azonban egyértelmű, hogy a március 8-i levél volt Ungvárnémeti Tóth első Kazinczynak írt levele, a datálatlan levél pedig nagyjából két héttel később keletkezett. Ungvárnémeti Tóth és Kazinczy leveleinek tanulmányozásával az is világossá vált, hogy a március 8-i levélhez kapcsolódik mellékletként az az MTA kézirattárában M. Ir. Lev. 4-r. 30. jelzet alatt őrzött ógörög nyelvű versfüzet, amelyet először az Ungvárnémeti Tóth-összkiadásban publikáltak.[129]

A középen összefűzött versfüzet 12 számozatlan oldalból áll, az első oldalon nincs szöveg. A 2–11. oldal ógörög nyelvű költeményeket tartalmaz, műfajok szerinti elrendezésben. Ungvárnémeti Tóth először három ódát közöl, majd hét epigramma követ-

126 Csak néhányat említhetünk itt: Barthélemy abbé *Anacharsis utazása* című munkája, Heyne Pindaros-kiadása, Potter görög régiségekről szóló műve, vagy éppen Batteux-Ramler Pindaroshoz is fontos adalékokkal szolgáló összegzése.

127 Tóth, *Az istenűlés…*, 95–97.

128 A levél szövegét lásd Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 570–572.

129 A levelek datálásáról és a versfüzet azonosításáról lásd már idézett cikkemet: Keisz, „Ungv*árnémeti* Tóth László 1814 márciusában…"

kezik. Az autográf kézirat összesen 169 sornyi, folyamatosan sorszámozott ógörög szöveget tartalmaz. Az oldalak jobb alsó sarkában a következő oldal első betűi, szavai állnak őrszóként, míg a 11. oldalon, a 7. epigrammát követően a *tantum* szó jelzi a kézirat lezárását. Ugyanezen oldal alsó részére, a *tantum* szó mellé balra valaki még két ógörög epigrammát másolt le, amelyek a 350. és a 351. szám alatt jelentek meg a kritikai kiadásban. E szövegek a többitől eltérően nincsenek megszámozva. A kézírás sietős jellege eltér a kézirat többi részétől: nem tartalmaz ékezeteket és hehezeteket, a kéz ligatúrákat sem használ (például az ἔστι szóban), míg a betűket a szöveg többi részéhez képest gyakrabban köti össze. Mindez arra utal, hogy talán egy másik kéz írta ide ezeket az epigrammákat, így abban sem lehetünk bizonyosak, hogy e szövegeket Ungvárnémeti Tóth írta. A kézirat 12. oldalán egy német epigramma szerepel, rövid magyar bevezetéssel.[130]

Az alábbiakban Ungvárnémeti Tóth verseinek ógörög szövegét és magyar nyersfordítását közlöm. Az ógörög szöveg a kézirat új átirata, amely fölhasználja a kritikai kiadás olvasatait is. Ez az átirat néhány pontosításon túl abban különbözik a kritikai kiadásban közölttől, hogy betűhíven közli Ungvárnémeti Tóth szövegét, vagyis nem vettem át a szöveg a kritikai kiadásban jelzett javításait, valamint megtartottam az ékezés kritikai kiadásban jelöletlenül javított hiányait és hibáit, valamint a központozást sem korrigáltam. Ez az átirat így hű tükre annak, mennyire tudott görögül Ungvárnémeti Tóth László 1814 tavaszán.

A magyar szöveg mindenfajta költői igény nélkül az ógörög szöveg értelmét kívánja visszaadni. Ez több helyen nagyon nehéz, hiszen a szöveg nyelvi szempontból homályos, helyenként hibás. Ezúton is szeretném megköszönni Bolonyai Gábornak (ELTE BTK Görög Tanszék) a szöveg értelmezéséhez nyújtott segítségét.

130 A német epigramma szövegét lásd uo., 463. A felvezető szöveget lásd uo., 710–711.

p. 2.[131]	Ὠιδαί	Ódák
	[340] α.,	[340] 1.
	Εἰς τὴν Τύχην[132]	Tychéhez / A Szerencséhez[135]
	Οὐ τῶν βροτῶν προσευχῆς	Nem hallja az emberek
	δεήσεως τ’ ἀκούει	imáit és kéréseit,
	Τύχη μὲν οὖσα κωφή,	mivel Tyché süket,
	Τύχη δ’ ἐοῦσα τυφλή,	mivel Tyché vak,
5	μὴ τοὺς σέβοντας εἰδει·	nem látja a könyörgőket.
	Διὰ τοῦτο μὴ βέβαια,	Ezért nem tartós,
	μητ’ ἀσφαλῆ ’στι δῶρα	nem biztos az ajándék,
	τα τῆς Τύχης πάροντα.	amely Tychétől való.
	Ἡ γὰρ Τύχη ἀθυρεῖ	Tyché ugyanis játszik,
10	φθείρουσα μὲν τὸ πραχθὲν,	elpusztítva azt, ami elkészült,
	λύουσα δ’ ὁττι δῆσε,	eloldja, amit megkötött,
	φθίνουσα δ’ ὁττι τάξε,	tönkreteszi, amit elrendezett,
	ῥίπτουσα δ’ ὁττι ᾖρε.	elejti, amit fölemelt.
	Παλάμαις τινας φέρουσα,	Van, akiket tenyerében hordoz,
15	αἴρουσα δ’ ἄκρ’ Ὀλύμπου,	és az Olympos csúcsára emel,
	τοὺς μὲν χαμᾶζ’ ἀπωθεῖ,	másokat a földre taszít,
	τοὺς δ’ εἰς χάος καθῆκε.	a szakadékba lök.
	Ἐπὶ δ’ αὐ τισιν τοσοῦτο	Van, akire akkora
	τῶν φορτίων τίθησιν,	terheket rak,
20	ὡς τῶν ὁδοιπορούντων	hogy az úton haladók közül
p. 3.	ὁ μὲν κατὰ πρόσωπον,	az egyik arcra,
	κεῖνος δ’ ἐπ’ ὦτα πίπτῃ,	a másik pedig a fülére esik,
	οἱ δ’ οὐχ ὅλον πέσοντες	akik viszont nem esnek el teljesen,
	παρὰ τοὺς πόδας φέρωνται.	lábaknál (?) vonszolják magukat.
25	Εἰ δὴ τὰ τοιάδ’ ἐστίν,	Ha mindez így van,
	ἔγω μὲν οὐδὲν ἔξω	én semmi mást nem
	παρὰ τῆς τύχης δέεσθαι	kérhetek majd a szerencsétől,
	πλὴν τ’ ἀμελεῖν ἔμοιο,	mint hogy hagyjon békén engem,
	ἤν γὰρ θέλῃ ἀθυρεῖν,	ha pedig játszani volna kedve,
30	δίσκον, σόλον τε βάλλοι,	diszkoszt vagy hajítókorongot dobhat,
	φοιτᾷν δὲ, κἀποδημεῖν	ha pedig kóborolni vagy elutazni
	μέλλουσ’, – ἔχοι κάμηλον.[133]	akarna – legyen tevéje.

131 A görög szöveg mellett álló betűvel az Ungvárnémeti Tóth által megadott sorszámozást közlöm, dőlt betűvel pedig a kéziratban nem szereplő, ám a tájékozódást segítő oldalszámozást adom meg, így: *p. 5.* Kapcsos zárójelben az Ungvárnémeti Tóth-kiadás szövegközlésének sorszámát adom meg, így: [340]. A tájékozódást segíti a szövegváltozatokról jelen tanulmány elején közölt táblázat is.

132 A kézirat 1–32. sorát alkotó óda magyar nyelvű átdolgozott változatát lásd az 1816. évi kötet ódái és epigrammái között: IX. A’ SZERENCSE. Modern kiadása: Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 232.

133 A vers görög címében a Szerencse (Tyché) megszemélyesítve, nagybetűvel szerepel.

[341] β.

Εἰς τὴν Ἀρετήν

Ὑφίζῃ κορυφῇ ὄρους Ὀλύμπου
γεννηθεῖσα θεὸς, τέκος Μεγίστου,
ἀνθρώποις, Ἀρετή, μόρος κρατίστος,
ἡ καὶ πρωτοτόκου κρατεῖς Ἀθήνης
τῆς σοὶ τὰς μὲν ὁδοὺς ὁδηγεούσης,
βλαψούσης δε βροτοὺς, θεοὺς δε μούνης.
Ὅσση σοὶ δύναμις, μάλ' ἐστὶ δῆλον,
ὅσσον κάλλος ἔχεις, ὁρῶσι πάντες
p. 4. εἰ μὲν γὰρ σὺ τεὸν φάος πρὸς ἡμᾶς
χρύσουν, καὶ κρατερὸν φάος προβάλλεις,
ἐξαῦθις γένεται, σκότους φυγόντος,
ἀὼς νεκτάρεον πνέουσ' ἄρωμα,
ἐμβάλλουσ' ἀνέμοις βροτοῖσι θυμὸν.
Οὕτω ταῦτα πέλειν ἰδοῦσιν ἐσθλοὶ,
μήδ' αἰνοὶ φανερῶς ἀπαρνέονται.
Τίπτ' οὖν ὦ θύγατερ Διὸς κρατοῦντος
κείσαι ἐν κόνεσι φθόνου πελιδνοῦ;
Καὶ πῶς κύδεά σου πατοῦσι φαῦλοι;
Ὦ Μοῖρα χαλεπὴ προσωπολήπτα,
ἀγνοίεις μάλα μέν, τινι προσηκει
μισθὸς, δῶρα δέ σου δίδως πονηροῖς,
λείπουσ' ἐν χαλεποῖς πόνοισιν ἐσθλοὺς.
Ἀλλ', εἰ πᾶν ὁ θέλεις, δύναιο πράττειν,
οὔπως ἐξ ἀρετῆς λαβεῖν θρίαμβον,
τὴν γὰρ πολλάκι μὲν λιπεῖ τὸ γῆρας,
σὺν τοῖς τῆς ἀγαθῆς τύχης φίλοισι.
Κῦδος δ' οὔποθ' ἑοῖς προσῆκον ἄθλοις.

[341] 2.

Aretéhez / Az Erényhez[137]

Ülj le az Olympos csúcsán
született isten, a Legnagyobb sarja,
az emberek között, Areté; a legnagyobb sorshatalom,
aki hatalmasabb vagy a korábban született Athénénél is,
aki neked kalauzként utat mutat,
és aki ártani képes halandóknak, és egyedüliként az isteneknek.
Hogy mennyi hatalmad van, igen világos,
hogy mennyi szépséged van, mindenki látja.
Ha ugyanis a te fényedet, ezt a ragyogó
és erős fényt nekünk odadobod,
a sötét elmúlván, azonnal isteni fűszerillatot
árasztó hajnal támad,
amely fuvallataival lelket önt a halandókba.
Hogy ez így van, a derék emberek tudják,
és még az elvetemültek sem tagadják nyíltan.
Ó, uralkodó Zeus leánya, akkor miért
heversz a sápadt irigység porában?
S hogyan tapodhatják hírnevedet a hitványak?
Ó, személyeket nehezen válogató Moira,
nagyon nem tudod, kinek jár
a jutalom, hiszen ajándékodat gonoszoknak adod,
míg nehéz gyötrelmek között hagyod a derék embereket.
Ha azonban mindent, amit akarsz, véghez vihetnél,
az erényért akkor sem kaphatnál elismerést,
azt ugyanis sokszor az öregség elhanyagolja,
a jó szerencse barátaival együtt.
A hírnév nem jár együtt az érte végzett fáradozással.

p. 5. [342] γ.,

Εἰς τοὺς Παννονίους[134]

Οὐκ ἔστιν οὐδεὶς τῶν παραχωρίων
ὁ μη δοκήσας ἀσφαλέως ἰδεῖν,
καὶ καυχάεσθαι, ὥς ἄγανται
Παννονίοι τα ἐκείνου ἤθη·[135]

[342] 3.

A magyarokhoz

1. Senki nincs a szomszédaink közül,
aki ne vélné úgy, hogy biztosan tudja,
és dicsekszik is vele, hogy mennyire csodálják
a magyarok az ő szokásaikat.

134 A kézirat 60–139. sorát alkotó óda átdolgozott magyar és görög változatát lásd az 1818. évi kötet ódái között: V. A ΓΛΩΣΣΑ ΤΩΝ ΟΥΓΓΑΡΩΝ / V. MAGYAR NYELV. Modern kiadása: Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 368–371. A magyar fordításban az egyes strófák után kurzívval tüntettem föl, hogy az 1818. évi változat melyik strófája feleltethető meg az adott szövegrésznek. Ungvárnémeti Tóth eredeti szövege nem tartalmazza a strófák számozását.

135 A vers címében és szövegében az Erény (Areté) megszemélyesítve, nagybetűvel szerepel.

Καλῶς ὁ μὲν νῦν φθέγγεται Ἰταλός,
μήδ' ἔστι καλὴ Παιονίας κόρη,
ἥ οὐκ ἐπίστασθαι τυχοῦσα
Ἰταλίης ἐν ἄγωνι γλώττην,
Σοφὴ δε ἡ μὲν τῶν πάνυ Βριτόνων,
Τῶν Τευτόνων δ' αὖ γλώττα νομίζεται,
καὶ Οὔννος, ὧν ταύταιν ἄπειρος
οὐ δύναται ξύνετος γενέσθαι.
Θαύμασσε Ῥώμη τῆς πάλαι Ἑλλάδος
τῆς δεινότητος τοῦ κρατερῶς λέγειν,
καὶ βῆσε κείνης οὐκ ἄπιστος
ἡ θυγάτηρ κατα μητρὸς ἴχνη.

Τίμησε δεινοὺς Τούλλιος ἄνερας
τοὺς τῶν Ἀθηνῶν τῶν καλοκἀγαθῶν,
p. 6. τίμησ' ὁ ἐκ Ῥώμης Ὅμηρος,
Βιργιλίος, τὸν Ἴων' Ὅμήρον·
Ἥσκει δ' ὁμοίως ὅντινά τις λόγον
ἐκ τῆς ἑαυτοῦ μητέρος ἥκοεν,
ἐκ δ' ἀνθέων τῶν ἀλλοφύλων
τῇ πατριᾷ στεφάνους ἔδησε.

Οἱ τόνγ' Ὅμηρον, τόν τε Θεόκριτον
καὶ τὸν Μένανδρον, τόν τε σοφὸν Φρύγα
δεινῶς ἀναγνόντες ποιηταὶ
τοῦ καλοῦ, ἐς κραδίην Κυρίνου
του μέχρι πολλοῦ πάντα νεωτέρου,
βάλλουσι τιμὴν, καὶ ἐπιθυμίαν,
ὁ Πλίνιος δ' αὐτὸν φρονῆσαι,
φιλοσοφεῖν Σενεκᾶς διδαξεν.
Ἄλλως παρ' ἡμῶν πάντα τα γίνεται,
ὁ μὲν γὰρ Οὔννος τας φρενας ἥδεται,
ἐσθλὸς, πολύγλωττος τ' ἀκούων,
πολλάκι καὶ ἰδίης ἄπειρος

Γλώττης, μάθων γαρ καδδύναμιν, μόνην
τῶν ἀλλοφώνων Γραμματικὴν τυχεῖ
p. 7. συμμιγνύων, ἡν ἀγνοῆσαι
βέλτερὸν ἐστ' ἰδίης ἀπείροις·

2. Szépen cseng az olasz,
nincs olyan szép paioniai[138] leány,
aki ne lenne tisztában azzal,
milyen előnyt ad Itália nyelve.
3. Bölcsnek tartják a kiváló angolok
és a németek nyelvét is,
És az a magyar, aki e kettőben járatlan,
nem válhat művelt emberré.
4. Csodálta Róma a régi Hellas
különös érzékét a hatásos beszédre,
és leghűbb leányaként
lépett az anya nyomdokába.
(1818: 1. strófa)
5. Tullius becsülte a derék és bölcs
Athén remekül szónokló férfiait,
Róma Homérosa, Vergilius
becsülte az ión Homérost.
6. De ki-ki ugyanúgy használja azt a nyelvet,
amelyet saját édesanyjától hallott,
és az idegen virágokból koszorúkat
kötött a hazájának.
(1818: 2. strófa)
7. Azok a költők, akik Homérost és Theokritost,
Menandrost és a bölcs phrygiait
értőn olvasták,
a szép iránt Quirinus szívében,
8. aki mindenben sokkal fiatalabb,
megbecsülést és vágyat keltenek,
a tudós gondolkodásra pedig Plinius,
a filozófiára Seneca tanította őt.
9. Nálunk mindez másképp történik.
Az a magyar ugyanis, akinek a tudás okoz örömöt,
és derék, sok nyelven tudó ember hírében áll,
gyakran járatlan a saját
(1818: 3. strófa)
10. nyelvében. Ereje szerint tanul ugyanis, s csak
az idegen nyelvűek nyelvtanával foglalkozik,
amit jobb nem ismerni annak,
aki sajátjában járatlan.
(1818: 3. strófa)

136 A kéziratban egyértelműen a Paionia alak szerepel, amelyet Ungvárnémeti Tóth Pannoniával azonosít. A két, egymástól távoli terület Appianusig visszanyúló, a humanista történetírásban is jelen lévő azonosításáról lásd Ifj. Horváth János, „P. mester és műve (Első közlemény)", *Irodalomtörténeti Közlemények* 70 (1966): 1–53, 18–19.

Οὕτως ὑπ' Ἀρκτῳ αἱ Δρύαδες θεαὶ
βλάπτουσι καλὸν τῆς Ἀσίης φυτὸν,
οὕτω διαφθείρει γεωργὸς
κέδρινον ἐξ Ἀσίης κλάδισκον·

Οὕτω τὸ δένδρον τὸν Διὸς ἄετον,
τὸν τοῦ κεραυνοῦ πιστὸν ὑπηρέτην
Τρινακρίης ἔλθοντ' ἀπ' Αἴτνης
δεξόμενὸν γ' ἀγαψύξον οἶκοι

Νανῶδες ἔσται ὧδε κατ' ἄερα·
ἔστιν δε δένδρων πόλλ' ἀπὸ τῶν τράγων,
μικρῶν τε σκωληκών ὑπ' ἄρκτῳ
Κύπριδί θ' ἑσπερίᾳ βλαβέντα.
Γλώσση μὲν ἴση Παννονίων πέλει,
ὡς ἴσα κείνων καὶ τα βαδίσματα,
Πειθὼ δὲ τῆς φθογγῆς γλυκεῖα
στρογγύλου εκ στόματος ῥεουσης.

Γραφθέντα δ' αὐτῶν γράμματα μηδενὶ
μείζω τοῦ ὄντος προσβαλεῖ ἐλπιδα,
p. 8. Οὔννοις γὰρ οὐ πλείω δέδεικται
γράμματα τῶν μάλα συμφερόντων.
Ἔχουσιν αὐτοὶ καὶ φρένα, καὶ λόγον
καὶ νοῦν ἐπ' ἐσθλοῖς, εὐπορίαν τ' ἐπὶ
τέχναισι, – τόσσῳ μᾶλλον, ὅσσῳ
πλείον' ἔχουσι γένη διῶξαι·
Πέτανται ἤδη Τεύτονες, οἱ πάρος
φαῦλοι, πέτανται ὕψι κατ' αἴθερα,
εἰ γὰρ τι εὑρήκασιν ἄλλοι,
εἰς ἰδίην προφέρουσι γλώττην.
Οὐκ ἄλλη Οὔννοις ἐστὶν ἁμαρτία,
πλὴν τωγνοῆσαι τῶν Προγόνων τρόπους,
ἑῆς τε γλώττης δεινότητα,
καὶ τὸν ἀλήθε'ἐπαῖνον ἔθνων·

χαίρουσι πολλοὶ τοὐνομα μὲν καλὸν
ἔχοντες αὐτῶν, πράγματ' ἀπίστατοι,
οἵ τ' ἄλλα μεν σκώψαντες ἔθνη,
οἱ δ' ἴδιον καθορῶντες ἔθνος.

11. A Dryas istennők északon
így teszik tönkre Ázsia szép növényét,
így pusztítja a földműves
az ázsiai cédrusfa hajtását.
(1818: 5. strófa)
12. Így az a fa, amely Zeus sasát,
a villám hűséges szolgáját,
aki megjárta a trinakriai Aitnát,
befogadja és felfrissíti otthon,
(1818: 4. strófa)
13. törpévé lesz az itteni levegőben.
A fák közül sokat ér kár
a kecskéktől és a kis férgektől,
az (északi) medve és a nyugati Kypris (csillagképe) alatt.
14. A nyelve egyenes a magyaroknak,
miként egyenes a járása módja is,
a meggyőző ereje pedig édes,
amint kerek szájról folyik.
(1818: 6. strófa)
15. Megírt műveik[139] viszont senkinek
a meglévőnél nagyobb reményt nem fognak adni.
A magyaroknak ugyanis nem jelenik meg több / más
művük, mint ami jelentős haszonnal kecsegtet.
16. Van nekik tudásuk és kifejező készségük
és eszük a derék dolgokra, lehetőségük a
mesterségekre – annyival inkább,
amennyivel több nemzedékük van, akit követnek.
17. Szárnyalnak már a németek is, akik
korábban hitványak voltak, szárnyalnak föntaz égen át,
ha ugyanis mások kitaláltak valamit,
azt a saját nyelvükre átteszik.
18. Nincs más vétkük a magyaroknak,
mint hogy nem ismerik az elődeik szokásait,
saját nyelvük nagyszerűségét,
és a népek igaz dicséretét.
(1818: 7. strófa)
19. Sokan örvendenek, milyen szép
nevet viselnek, tetteikben viszont gyalázatosak,
ócsárolják a más népeket,
lenézik a saját népüket.
(1818: 8. strófa)

137 A görög szövegben szereplő γράμματα szó *betűt* és írásművet, *művek*et is jelenthet. Itt az utóbbira utal, hiszen Ungvárnémeti Tóth a kétnyelvű kötet VI. ódájának 23. sorában saját magyar fordítása szerint inkább ebben az értelemben használja a kifejezést.

Τίς οὖν τὸ ἔλκος τοῦ πάνυ Ῥηβαϊ,
p. 9. ἴρον τὸ ἔλκος τῆς κραδίης λαβεῖ,
εἰ μὴ ὁ μὲν Κάζιγκι καλός,
δεινότατοι δε φίλοι ἐκείνου;

Ἐπιγράμματα
[343] α.,
Οἱ ἑπτὰ θεοί
Ἑπτὰ θεοὺς ὁ πάλαι Φοίβην, Δία, Κύπριν, Ἄρηα,
Ἄλιον, Ἑρμείαν καὶ Κρόνον εἶχε νομος·
ἑπτα θεοὺς ἔχομεν καὶ νῦν κρατέοντας ἁπάντων,
χαλκὸν μὲν Κύπριδος, κασσίτερον δὲ Διὸς
τὸν τε Κρόνου μόλιβον, τὸν ἔπειτα σίδηρον Ἄρηος,
χρυσόν τ' Ἀελίου παντας ἔχοντα βροτοὺς,
Ἄργυρον ὑδατόχρουν Ἕρμου, τοῦ παγκρατιάστου,
καὶ τὸν τῆς Φοίβης δεύτερον ὄντα θεῶν.

[344] β.,
Ἡ καλοκαγαθία
Τῆς καλοκαγαθίης ὀλίγοι κρατέουσι Σοφιστῶν
τοὺς δ' αὖ φιλοκάλους πάντας ἔοικε φρονεῖν,
p. 10. Πολλὰ γὰρ ἐστι νοητὰ, τιν' οὐδέποτ' αἰσθάνεταί τις,
τῶν περι δ' αἰσθητῶν πᾶσιν ἔνεστι νοος.

[345] γ.
Εἰς τινα τῶν ἐμεῦ φίλων[138]
Ἥβην, τὴν ἄνθει, καὶ νοῦν, τον ἐοικότα κήπῳ
καὶ ψυχρὰ σκοτίη καὶ μέγα καῦμα βλαβεῖ

20. Ki fogja hát a nagyszerű Révai sebét,
a szív szent sebét magára venni,
ha nem a jó Kazinczy,
és az ő igen kiváló társai?

Epigrammák
[343] 1.
A hét isten[139]
Hét istent tartottak régen számon: Phoibé, Zeus, Kypris, Arés,
Hélios, Hermés és Kronos.
Hét istenünk van nekünk most is, akik mindenek felett uralkodnak.
A bronz Kyprisé, az ón Zeusé,
az ólom Kronosé, aztán a vas Arésé,
az embereket rabul ejtő arany Héliosé,
a vízhez hasonlóan csillogó ezüst Hermésé,
a birkózóé (pankration),
Phoibéé pedig az, ami második az istenek közül.

[344] 2.
A kalogathia
A szofisták közül kevesen rendelkeznek az erkölcsi kiválósággal,
A szépség barátai viszont láthatóan mind józanul gondolkodnak.
Sok ugyanis az (olyan) ésszel fölfogható dolog, amelyet nem lehet érzékelni,
Az érzékelhető dolgokhoz viszont mindenkinek van esze.

[345] 3.
Az egyik barátomhoz
Az ifjúságot, amely virághoz hasonlít, és az észt, amely kerthez fogható,
a hideg sötétség és a nagy hőség is tönkreteszi.

138 A kézirat 152–153. sorát alkotó epigramma átdolgozott magyar nyelvű változatát lásd az 1816. évi kötet ódái és epigrammái között: XX. EGY IFIÚHOZ. Ungvárnémeti Tóth, *Művei*, 239.

139 A vers az ókorban ismert hét fémet kapcsolja istenekhez: bronz (Aphrodité), ón (Zeus), ólom (Kronos), vas (Arés), arany (Hélios), higany (Hermés), ezüst (Phoibé).

[346] δ.,

Εἰς τὸν Καρλοβσκιον[140]

Οὕτως, ἢν αἴδῃς, χαλεπαὶ φεύγοντι μέριμναι,
ὡς παρὰ τῶν κρημνῶν εἰς ἅλα ῥεῦμα πεσεῖ.
Ἄξιος εἶ τοίνυν μέγας Ἀνηρ, ὥστε γυναικὲς
μίξαιεν κισσῷ καὶ βρόδα καλὰ τεῷ.

[347] ε.,

Εἰς τον Καζίγκιον[141]

Τοὺς ἀνέμους χθονίοις ἀοράτους μοῦνον ἀπ᾽ ἤθων
Διακρινεῖν Κρονίδης ἄμμιν ἔδωκε θεὸς.

Οὐδεν ἀναγκαῖον τοίνυν τινι ἐς τὸ πρόσωπον
βλέψειν, τοῦ γνῶναι, ποῖος ἐκεῖνος ἔῃ·
p. 11. Πράξεις τὴν ἀρετὴν, ἀρεταὶ δηλοῦσι τὸν ἄνδρα,
φίλον τῆς ἀρετῆς καὶ τὸν ἄποντα φιλῶ.

[348] η.

Ῥήβαϊ, καὶ Κάζιγκι[142]

Ῥηβαΐου ἀναγνῶθι βίβλους, ὡς μὴ κακὸν εἴπῃς,
ὡς δὲ καλῶς λεξῃς, Καζίγκιον ἴσθι διῶξαι.

[346] 4.

Karlovszkyhoz

Amikor dalolsz, úgy menekülnek a nehéz gondok,
ahogy a szikláról a tengerbe esik a hullám.
Méltó vagy hát, nagy férfiú, hogy asszonyok
vegyítsenek borostyánnal rózsát neked.

[347] 5.

Kazinczyhoz

A láthatatlan szeleket nekünk, földlakók számára egyedül
a viselkedésük alapján tette megkülönböztethetővé Kronidés isten.
Nem szükséges tehát valakinek az arcába nézni, hogy tudjuk, milyen is ő;
a tettek az erényt, az erények a férfit világítják meg,
az erény barátját akkor is kedvelem, ha távol van.

[348] 6.

Révai és Kazinczy

Révai könyvét olvasd, hogy ne beszélj rosszul.
hogy szépen szólj, Kazinczyt tanuld meg követni.

140 A kézirat 154–157. sorát alkotó epigramma átdolgozott magyar nyelvű változatát lásd az 1816. évi kötet ódái és epigrammái között: XVII. BER'SENYHEZ. Modern kiadása: Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 238. Ugyanezen szöveg átdolgozott magyar és görög változatát lásd az 1818. évi kötet epigrammái között: XXXII. ΡΟΔΑ ΚΙΣΣΩΝ ΜΙΧΘΕΝΤΑ /XXXII. BERZSENYIHEZ. Modern kiadása: Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 402–403.

141 A kézirat 158–163. sorát alkotó epigramma átdolgozott magyar nyelvű változatát lásd az 1816. évi kötet ódái és epigrammái között: XV. KAZINCZYHOZ. ISMÉRETLENŰL. Modern kiadása: Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 237–238. Ugyanezen szöveg átdolgozott magyar és görög változatát lásd az 1818. évi kötet epigrammái között: VI. ΤΕΚΜΑΙΡΕΙ ΧΡΉΜΑ ΕΚΑΣΤΟΝ / VI. KAZINCZYHOZ. Modern kiadása: Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 386–387.

142 A kézirat 164–165. sorát alkotó epigramma átdolgozott magyar nyelvű változatát lásd az 1816. évi kötet ódái és epigrammái között: XXI. RÉVAY, ÉS KAZINCZY. Modern kiadása: Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 240.

[349] ζ.

Εἰς νεώτερὸν τινα[143]

Ἄνθεὰ σου μεγάλην ἐμβάλλοντ'ἐλπίδα πᾶσιν,
οἴσειν σοὶ καρποὺς, τοὺς κατὰ πάντα βίον·
Πάντα δέ σον βίοτον, τῷ δένδρῳ ὅμοιον ἔσεσθαι,
τῷ μετὰ τῶν καρπῶν κᾶνθος ἔχοντι καλὸν.

[350] Εις τὴν Μοιραν

Μοιρας, της σφαλερης ουκ εστι βεβαια τα δωρα
Τοις μεν γαρ τι βαλει, τοις δ'ανα παντα λαβει.

[351] Ολιγομυθια, πολυλογια.

Παν ὁτιουν λεξεις, προνοειν, ευδαιμονος εστι.

Παν δ'αυ οττι δοκεις, ἄφρονος εστι λεγειν.

[349] 7.

Egy ifjúhoz

Virágaid nagy reményt adnak mindenkinek arra,
hogy egész életeden át gyümölcsöt hoznak majd.
Egész életed fához lesz hasonlatos,
amely a gyümölcsérés után is szép virágot hoz.

[350] A sorshoz

A sorsnak, aki ingatag, nem tartós az ajándéka.
Van ugyanis, akiknek odadob valamit, másoktól
mindent visszavesz.

[350] Szűkszavúság, bőbeszédűség

Mindent, amit csak mondani fogsz, a boldog ember
előre megfontolja.
Mindent, amit gondolsz, esztelenség kimondani.

143 A kézirat 166–169. sorát alkotó epigramma átdolgozott magyar nyelvű változatát lásd az 1816. évi kötet ódái és epigrammái között: XVIII. RHÉDEY JÓSEFHEZ. Modern kiadása: Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 239. Ugyanezen szöveg átdolgozott magyar és görög változatát lásd az 1818. évi kötet epigrammái között: XXXIX. ΑΝΘΟΣ ΚΑΙ ΚΑΡΠΟΣ / XXXIX. RHÉDEIHEZ. Modern kiadása: Ungvárnémeti Tóth, *Művei,* 408–409.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 127 (2023) 3
DOI: 10.56232/ItK.2023.3.04

Eszterházy Károly egri püspök a 18. század végének irodalmi életében – Kazinczy Ferenccel és Péczeli Józseffel való kapcsolatának tükrében

DÓBÉK Ágnes

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, tudományos segédmunkatárs
ORCID: 0000-0001-8402-8374

Eszterházy Károly, Bishop of Eger in the literary life of the late 18th century – in the light of his relationship with Kazinczy Ferenc and Péczeli József

Abstract | Bishop Eszterházy Károly (1725–1799) is considered a generous patron of the arts: the results of his patronage in Eger (1762–1799) were significant in the fields of literature, art history and book collecting.

Based on the correspondence of Eszterházy Károly and the communications of the Hungarian-language journals of the period, the study shows how the Bishop of Eger was involved in the Hungarian language initiatives at the national level outside the diocese of Eger, and how he came into contact with two of the most important literary figures of the period, Kazinczy Ferenc and Péczeli József the Elder.

The sources presented show that Eszterházy Károly was considered a patron of cultural life in several important forums of the country and was in contact with key figures of the literary life of his time. He was a devoted supporter of Hungarian-language literature, which enabled his connections to cut across religious and social divides. His involvement in the literary world was defined by his advocacy of the Hungarian language and his work to improve education, activities that linked him to secular writers.

The study of the Eszterházy correspondence is part of a larger project that focuses on the literary patronage and scholarly patronage of the Rome-educated prelates. The sources collected and processed in the course of the research will reveal the specificities of the patronage habits of each of the prelates, how to characterize the common Italian roots of their patronage and the literary production and cultural milieu that emerged in their environment in the second half of the 18th century.

Keywords | Eszterházy Károly, eighteenth century, patronage, correspondence, periodicals

* A tanulmány elkészítését az NKFIH PD 139076 számú projektje tette lehetővé. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Doncsecz Etelkának lektori véleményéért és tanácsaiért.

Eszterházy Károly egri püspök levelezésének nagy része egyházi vonatkozású, az egyházmegyei papsággal, a magyarországi és európai, főként itáliai főpapsággal történt levélváltás. Világi személyekkel való levelezése többnyire a helyi hatóságokkal, külföldi ágensekkel, magyarországi főurakkal zajlott. A kutatók ezen tematikai irányvonalak mentén vizsgálták ezt a forrásanyagot,[1] az ágensi levelezés és az egyházmegye ügyeinek feldolgozása került a kutatások középpontjába.[2] A levelezés további, irodalom- és művelődéstörténeti szempontú vizsgálatára Kelényi B. Ottó hívta fel a figyelmet, aki Eszterházy magyar nyelvet és szokásokat megbecsülő gondolatait mutatta be a főurakkal váltott levelein keresztül.[3]

Az utóbbi évtizedek kutatásai Eszterházy mecenatúráját tekintve elsősorban a könyvgyűjtés, könyvtáralapítás, az oktatás, a művészetek, valamint az egri püspöki nyomda kiadványai szempontjából vizsgálták tevékenységét.[4] Az egri levéltárakban található Eszterházy-levelezés most folyó feldolgozása egy nagyobb projekt része, amely az itáliai kötődésű, Rómában tanult főpapok irodalmi mecenatúrájára, tudománypártolására koncentrál. A vizsgált időszak az 1750–1800 közötti éveket öleli fel, amikor az egyházi arisztokrácia kulturális befolyása jelentősen megnőtt. A levelek kutatásának eredményei azt mutatják, hogy Eszterházyhoz mind a nagy kiterjedésű egri egyházmegyéből, mind az ország távolabbi pontjaiból fordultak írók azzal a céllal, hogy támogatását kérjék műveik kiadásához. Továbbá kapcsolatban volt a korabeli kulturális és irodalmi élet egyéb szereplőivel, nyomdászokkal, könyvkereskedőkkel, alkalmi versszerzőkkel, arisztokrata családok mecénás tagjaival, kultúrapártoló magyarországi és itáliai főpapokkal. A levélváltásokból kiolvasható, hogy a püspök sokat tett a magyar nyelv használatának

1 Eszterházy Károly levelezése az Egri Főegyházmegyei Levéltárban (a továbbiakban: FL, Eger) és a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltárában (a továbbiakban: MNL HML) található.

2 Antal Beatrix, „Giambattista Guerrieri S. J. a Collegium Germanicum et Hungaricum rektorának levelei gróf Eszterházy Károly püspökhöz", *Lymbus* 3 (2005): 129–139; Antal Beatrix, „Eszterházy Károly és Róma", *Archivum: A Heves Megyei Levéltár Közleményei* 18 (2007): 21–54; Antal Beatrix, „Károly Eszterházy, vescovo di Eger e la Curia Romana (1761–1799)", in *Gli archivi della Santa Sede e il Regno d'Ungheria (secc. 15–20): In memoriam di Lajos Pásztor*, a cura di Gaetano Platania, Matteo Sanfilippo e Péter Tusor, Collectanea Vaticana Hungariae 4, 175–190 (Budapest–Roma: Università Cattolica Péter Pázmány, 2008); Hudi József, „Esterházy Károly birtokigazgatása levelezése tükrében (1759–1799)", in *Emlékkönyv galántai és fraknói gróf Eszterházy Károly egri püspök, Pápa város földesura, mecénása és építtetője halálának kétszázadik évfordulója tiszteletére*, szerk. Hermann István és Mezei Zsolt, 77–89 (Pápa: Városi Könyvtár, 2000); Bán Péter, „Eszterházy Károly és az uradalmi prefektus levelezése a püspöki beiktatás előtt", in *A hon ismerete: Tanulmánykötet a 70 éves Misóczki Lajos tiszteletére*, szerk. Gedei Sándor, Acta academiae paedagogicae Agriensis, Nova series, tom. XXXIII, Sectio historiae, 77– 90 (Eger: EKF Líceum Kiadó, 2006).

3 Kelényi B. Ottó, „Esterházy Károly gróf (1725–1799) egri püspök és a magyar nyelv", *Magyar Nyelv* 28, 1–2. sz. (1932): 41–45.

4 Lőkös István, „Konzervativizmus és progresszió között: Irodalom és művelődés Egerben Eszterházy püspöksége idején", *Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Eszterházy Károly emlékezete* 21 (1993): 55–66; Dinnyés Patrik és Nagy Andor, szerk., *Tanulmányok Eszterházy Károly egri püspök szellemi és épített örökségéről* (Eger: Líceum Kiadó, 2020); Bitskey István, *Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban,* Studia Agriensia 16 (Eger: Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 1997); Bitskey István, „Pietas, ars, scientia: Eszterházy Károly egri püspök mecénási elvei és gyakorlata", *Limes* 13, 4. sz. (2000): 81–88.

elősegítéséért, neve összekapcsolódott az anyanyelvű irodalom támogatásával, amelyhez hozzájárult az irodalmárok köreiben terjedő ismertsége mint mecénás.

A tanulmány az Eszterházy Károly-levelezés és a korszak magyar nyelvű folyóiratainak közleményei alapján azt mutatja be, hogyan kapcsolódott az egri püspök a magyar nyelv ügyének az egri egyházmegyén kívül eső, országos szintű kezdeményezéseihez, és került kapcsolatba a korszak két meghatározó irodalmárával, Kazinczy Ferenccel és idősebb Péczeli Józseffel.

Eszterházy és Kazinczy Ferenc

Eszterházy Károly és Kazinczy Ferenc a ma ismert levelezésük tükrében hivatali ügyekben fordultak egymáshoz. Levélváltásuk 1787 és 1789 közé esik, arra az időszakra, amikor Kazinczy – 1786-tól – a kassai tanulmányi kerület tanfelügyelője lett. Az állami iskolaügy megújítása idején, II. József rendeletei szerint az alsóbb iskolákban a különböző vallású tanítóknak vallásra való tekintet nélkül kellett tanítaniuk a világi tárgyakat, igazgatóknak világi személyeket választottak[5] – Kazinczy feladatai közé tartozott ezeknek az új rendszerű iskoláknak a szervezése és kialakítása. Először a püspöki birtokokon fekvő, Abaúj vármegyei Hejce közös iskolájának létrehozása kapcsán keresi fel az egri püspököt, aki bizalmatlan ugyan, de kezdetben együttműködést mutat,[6] Kazinczyra bízza az igazgató kiválasztását és a helyiek tájékoztatását a királyi parancsról.[7] Később a zsérci és a maklári iskolákról is egyeztetnek.[8] Eszterházy utóbb számtalan kifogásolnivalót talál, hamar felmerül problémaként a két tanító fizetése,[9] amely újabb terheket rótt a népre, valamint az, hogy új iskolát, a tanítóknak pedig lakást kellett biztosítani. Kazinczy kéréseit hejcei tisztjének továbbítja, arra kérve, majd fogadja a tanfelügyelőt, jelölje ki az iskola és a tanítói lakások helyét:

> Kazinczy Ferenc uram currentis hozzám botsájtott levelében közölvén velem a Felséges Helytartó tanátsnak az Hejczei közös iskolának tökélletességgel való hajtása erant költ parantsolattyát, jelenti 1. hogy a catholicus Tanitónak adandó fizetés felöl a Katholika felekezettel traktálni akar. 2. Mivel azon hejczei közös iskolában két különböző hiten lévő tanitónak kelletik lenni arra kér hogy helyet mutassak ki az új tanító lakásának és

5 Kazinczy Ferenc gróf Eszterházy Károlynak, Kassa, 1787. április 7., in Kazinczy Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I– XXI:) Váczy János, (XXII:) Harsányi István, (XXIII:) Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára és Fülöp Géza, (XXIV:) Orbán László, (XXV:) Soós István, 25 köt. 1:131–132, 93. sz. (Budapest–Debrecen: 1890–2013). A továbbiakban: *KazLev* + kötetszám.

6 Gróf Eszterházy Károly Kazinczy Ferencnek, Eger, 1787. március 29., in *KazLev* 1:129, 91. sz.

7 Gróf Eszterházy Károly Kazinczy Ferencnek, Eger, 1787. április 11., in *KazLev* 1:132–133, 94. sz.

8 Kazinczy Ferenc Eszterházy Károlynak, Eger, 1787. július 27., in *KazLev* 25:66–67, 6289. sz. Lásd még: Szántó Imre, „Kazinczy Ferenc eddig ismeretlen levele gróf Eszterházy Károly egri püspöknek", *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* 7, (1961):644–647.

9 Gróf Eszterházy Károly Kazinczy Ferencnek, Eger, 1787. október 11., in *KazLev* 1:147–148, 105. sz.; Gróf Eszterházy Károly Kazinczy Ferencnek, Eger, 1788. május 14., in *KazLev* 1:179–180, 128. sz.

> új iskolának, azért ha lent nevezett Kazinczy Uram Hejczére menend, és néked hírt ad jeleny meg személlyedben a tractatuson; sött annak jelenléttiben egyet értvén véle és Hejczei Plébánosomnak nézz ki valamelly helyet azon uj tanitó Lakásának és Oskolának 's nékem arrul mentül elöbb projectumot vegyél.[10]

Az utasítás ellenére Kazinczy erőfeszítése kudarcba fulladt, Eszterházy megtagadta a rendelet teljesítését. Utolsó, 1789. februári levélváltásukban Kazinczy az egri tanárok fizetésének felemelését és egy rajziskola alapítását kezdeményezi, ezt Eszterházy arra hivatkozva nem vállalja, hogy II. Józseffel való ellentétei túlságosan lefoglalják.[11] Hivatali ügyeikben tehát nehezen jutottak egyezségre, a püspök kételkedett a közös iskolák hasznosságában.[12]

Az 1786-tól tartó időszakban Kazinczynak többször volt alkalma találkozni Eszterházyval, beszélgetéseik és a püspök alakja írásaiban is megjelenik. Néhány anekdotikus és tréfás történet szereplője Eszterházy, ezekben a református és a katolikus hívek közötti ellentéteket humorral vagy békével, a tolerancia jegyében oldja fel.[13] Kazinczy első találkozásukat és az iskolaüggyel kapcsolatos közös egyezkedéseiket is történetbe foglalja, ez utóbbi hűen követi leveleik tartalmát.[14] Másutt a legnagyobb mecénások közé sorolja,[15] a *Pályám emlékezeté*ben helyet kap a püspök kassai látogatása,[16] valamint az a jelenet, amikor Eszterházy mint tanügyi inspektort fogadja könyvtárában, és képzőművészeti kérdésekben kéri ki véleményét.[17] Önéletrajzi visszaemlékezéseinek ezen részében utal arra az *Orpheus*ban közölt írására, amelyben egy 1798 októberében tett egri látogatását beszéli el, benne a líceum és a könyvtár bemutatásával, valamint VI. Pius pápa és az egri püspök bécsi találkozásáról szóló anekdotával.[18] Itt számol be

10 FL, Eger 3632 Protocollum consistorii, 1787. október 6.

11 Eger lakossága felszabadítási kérelmet nyújtott be az uralkodóhoz, aki 1789 decemberében kijelentette, hogy Egert a szabad királyi városok sorába kívánja emelni. Lásd: Löffler Erzsébet, „Eszterházy Károly püspök és székhelye, Eger városa", in *Tanulmányok Eszterházy Károly egri püspök szellemi és épített örökségéről*, szerk. Dinnyés Patrik és Nagy Andor, 177–199 (Eger: Líceum Kiadó, 2020), 178.

12 Lásd még: Soós István, „A közös felekezeti iskolák ügye", in *KazLev* 25:466–478, 473–474. Kazinczy tanfelügyelői és szerkesztői munkásságának összekapcsolódását mutatja be a hivatali levelezés megjelent kötete alapján: Debreczeni Attila, „A tanfelügyelő Kazinczy programja", *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 441–476. DOI: 10.56232/itk.2022.4.01

13 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, a továbbiakban MTA KIK Kt., K 604/I, Apróságok I., 81a. *Nevetni való! Tréfás adomák, viccek gyűjteménye. – Gróf Eszterházy Károly, egri püspök. Kisebb bécsi vonatkozású feljegyzések;* Kazinczy Ferenc, „Gróf Eszterházy Károly, Egri Püspök", in Kazinczy Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. Orbán László, Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek: Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 45–46, a továbbiakban *PEml*.

14 Kazinczy Ferenc, „Gróf Eszterházy Károly Egri Püspöknél", in *PEml*, 78–80.

15 „Az Erdélyi Szászok: Gubernátor Báró Bruckenthal Sámuelnek Bibliothecája, Kép-gyűjteménye: Kazinczynak Erdélyi Leveleiből.", *Tudományos Gyűjtemény* 2, 8. sz. (1818): 91–112, 99.

16 Kazinczy Ferenc, „Jegyzések elhányt régi Papirosaimból", in *PEml*, 172–177, 174.

17 *PEml*, 513, 616.

18 Kazinczy Ferenc, „Utazások", in *Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. Debreczeni Attila, Csokonai könyvtár: Források: Régi kortársaink 7, (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), 59–62, 449–450, a továbbiakban: *Orpheus*.

a szélsőségesen konzervatív egri szervita szerzetes, Szaicz Leó felkereséséről és a vele kapcsolatos pozitív benyomásairól. A magyar nyelvű irodalom támogatásának kérdésében bizonyos fokig egyetértettek: Szaicz elismerte a magyar nyelvű könyveket és szerzőiket, azonban a felvilágosodást képviselő művek ellen felemelte szavát, és kizárólag a vallásos, teológiai témájú írásokat méltatta.[19] Kazinczy Szaicz munkásságáról festett képe szerint az egri püspök Szaicz működését nem akadályozta meg, de könyveit Egerben nem nyomtattatja ki. Kazinczy itt tévedett, az újabb könyv- és nyomdatörténeti kutatások szerint a szerzetes két munkája álnévvel és hamis nyomdahellyel Egerben jelent meg.[20] Azt viszont jól látta, hogy az egri könyvkiadás világi szerzők magyar nyelvű, világi műveire is kiterjedt, itt Patay Sámuel fordítását hozta fel példaként.[21]

Eszterházy és Kazinczy a közös iskolák szervezése miatt került először kapcsolatba, de – ahogy azt Kazinczy írásaiból megtudjuk – találkozásaik túlmutattak a pusztán hivatali ügyek megbeszélésén: a református Kazinczyt a püspök kitüntetett szívességgel fogadta, bemutatta neki könyvtárát és a líceumot, míg Kazinczy elismerően nyilatkozott az Egerben létrehozott oktatási intézményekről, azok felszereltségéről és Eszterházy bölcsességéről a helyi könyvkiadás irányításában. Ezért talán nem véletlen, hogy Eszterházy, egyedüli egyházi személyként tagja lesz annak a csoportnak, amely Kazinczy Aranka Györgyhöz intézett levele szerint Széchényi Ferenc gróf házában gyűlt össze, és a magyar tudomány és műveltség felemelését támogató társaság alapítását tűzte ki célul.[22] A találkozón résztvevők Széchényi hívei és patronáltjai közé tartoztak, mint maga Kazinczy, Podmaniczky József, Vay Miklós, Nagyváthy János, Spissich János, Bárány Péter, Pálóczi Horváth Ádám és a költő Orczy Lőrinc fia, Orczy László. Hogyan került a püspök ebbe a társaságba? Eszterházy iratai között nem találtam Széchényi Ferenccel való kapcsolatára utaló nyomot, de a püspök kapcsolathálója a világi arisztokrácia tagjaira is kiterjedt, és Széchényivel könnyen találkozhattak akár az 1790-es országgyűlésen, melyen mindketten részt vettek, és ahol mindketten támogatták a magyar nyelv ügyét. Eszterházy a források tükrében a társaság több tagját ismerhette. Orczy László családi birtokai az egri egyházmegye területén voltak, és már apja is gyakran levelezett Eszterházyval, de csupán gazdasági ügyekben. Orczy László már más kérdésekkel is felkereste: ismerve a püspök gyűjteményeit és természettudományos érdeklődését, egyik levelében egy ritka ásványkollekciót kínált neki megvételre.[23] A tudós társaság terve-

19 Pavercsik Ilona, „Szaicz Leó a felvilágosodás irodalmáról", *Magyar Könyvszemle* 113 (1997): 167–186.

20 Mizera Tamás, Nagy Andor és Verók Attila, bev., kiad., *A könyvkiadó egri líceum: Történet és kiadványjegyzék, 1755–1949*, 2 köt. Kulturális örökség (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Egyetem, 2017), 1:685. és 759. tételek.

21 *A régi indusok böltselkedések, az az Példákkal jó erköltsökre tanító könyvetske*, fordította Patay Sámuel (Eger: Püspöki Nyomda, 1781). Egerben adtak ki számos, a világi tárgyak oktatásához szükséges tankönyvet, köztük jogi és történelmi munkákat, egy orvosi kézikönyvet, valamint az erkölcsi nevelést célzó munkákat. Patay kötete mellett a szépprózai művek között találjuk Fejér Antal *Argenis*-fordítását.

22 Kazinczy Ferenc Aranka Györgynek 1790. november 2., in *KazLev* 2:118–120, 342. sz., 120. A résztvevők bemutatását lásd: Bitskey, *Püspökök, írók…*, 127–128.

23 „úgy nevezett Abbé Arnoldt, ki is ez múlt őszszel Bereg vármegyében utazott […] kévánta maga tulajdon szép és adceptata(?) Mineralogica Collectioját általam egyenessen Excellentiádnak oly véggel alázatossan ajánlani, […] hogy Excellentiádnak méltán hires Institutumának, épen nem lészen szé-

zete, melyet a találkozón felolvastak, csupán kezdeményezés maradt. A szakirodalom a Széchényi gróf házában tartott összejövetelt tekintve azt hangsúlyozta, hogy az egri püspököt itt olyan társaság vette körül, ahol a tagok többsége valamelyik szabadkőműves páholyt látogatta.[24] Miért nem meglepő, hogy Eszterházy a résztvevők között volt? A püspök a szabadkőművességet természetesen elítélte és elhatárolódott tőle,[25] de ez nem befolyásolta szigorúan ismeretségi körét: több szabadkőművessel kapcsolatban állt. Az arisztokrata főurakon túl bátyja, a bécsi udvar társasági életének egyik központi alakja, Esterházy Ferenc kancellár (1715–1785) is a bécsi „Három kánon" páholy tagja volt.[26] Eszterházyt a társaság tagjaival a magyar nyelvű irodalom terjesztéséért folytatott erőfeszítései kötötték össze. Egyházmegyéjében több magyar nyelvű kiadvány – vallási tematikájú, hitvédelmi vagy az olvasni tudó hívek vallásgyakorlásához szükséges művek – elkészítéséhez adott ösztönzést, és két olyan fordításról tudunk, melyek végső szövegváltozatához ő maga is hozzájárult.[27] A reformkatolikus eszmék hatására Európában elterjedt az anyanyelvű prédikáció és egyházi könyvkiadás, az 1760–1770-es évektől a magyarországi főpapok is egyre inkább kötelességüknek érezték a magyar nyelvű vallásos munkák terjesztésének elősegítését. Eszterházy azonban azzal, hogy főpapi kötelességein túl az országgyűlésen és egy szűk, kultúrapártoló társaság tagjaként is kiállt a magyar nyelvű műveltség előmozdításáért, csatlakozott a magyar nyelvűség ügyének kiterjedt művelődési programjához.

Eszterházy püspök és Péczeli József

Az *Orpheus* közli Péczeli Józsefnek azt az alkalmi versét, amelyet az 1790-es országgyűlés a magyar nyelvet érintő határozatainak üdvözlésére írt. A költemény hangsúlyozza, hogy a rendeletek – amelyek szerint a magyart teszik meg az országgyűlés, a közügyek és az oktatás nyelvének – egyik legnagyobb támogatója Eszterházy volt: „Músák, pendítsétek háládó hárfátok! / […] Az Egri Püspök volt leg-főbb szószóllótok / Hintsétek

gyenére, […] és mivel tudgya, hogy Excellentiád is mind Mathematicus Instrumentumokban, mind az Könyvtárházának meg töltésében, az ritkaságot keresse[.]" Orczy László Eszterházy Károlyhoz, Gyöngyös, 1793. január 30., FL, Eger AEV 3360.

24 Bitskey, *Püspökök, írók…*, 127.

25 Ezt Kazinczy is hangsúlyozza egyik rövid írásában: a Patricius Fasttal (1726–1790) való találkozásáról szóló anekdotában gúnyt űz az őt a szabadkőművesektől féltő bécsi papból. Eszterházy nevével takarózik, buzgó hívének állítja be magát, amikor elhiteti Fasttal, hogy osztozik a szabadkőművesektől való félelmében. Kazinczy Ferenc, „Páter Fast", in *PEml*, 73–74.

26 Berényi László, „Galánthai és Fraknói gróf Esterházy Ferenc kancellár: Egy magyar államférfi a 18. század utólján", in *Emlékkönyv galántai…*, 27–38, 30–31.

27 Zanathy József Jean-Baptiste-Élie Avrillon francia teológus egyik munkáját fordította le, a kézirat javításának folyamatát a püspök és Zanathy levelezésében követhetjük nyomon: FL, Eger Protocollum consistorii, 1784. január 3. és 1784. augusztus 18. Jósa István orvos szintén egy francia nyelvű teológiai művet fordított magyarra, a szöveg lektorálásának lépéseit Eszterházy levelében olvashatjuk: FL, Eger Protocollum consistorii, 1797. április 15.

laurussal e' bőlts Apollótok'!"[28] Péczeli *Mindenes Gyűjtemény*ében így méltatja Eszterházyt: „A' mostani Püspök M. G. Eszterházi Károly Úr, a' ki a' Magyar Literátúrának nagy elő mozdítója."[29] A folyóiratban is szentel egy tudósítást az országgyűlésnek, ebben szintén kiemeli az egri püspök szerepét – „A' többek között köszönheti ezt hazánk M. Gróf Eszterházi Károly Egri Püspöknek, Ő Excellentziájának, a' ki ezzel is meg mutatta, hogy Hazánknak eggy leg-erössebb tútora […]" –, majd közli az *Orpheus*ban megjelent verse Eszterházyra és a magyar nyelvet támogató főurakra vonatkozó részletét.[30]

Péczeli nem csupán az országgyűlésen való kiállásáért emelhette ki Eszterházyt: korábban kétszer fordult támogatást remélve az egri püspökhöz. Először 1784-ben kereste fel, francia nyelven írott levelében azzal kezdve sorait, hogy mindenütt dicsérő szavakat hallott Eszterházy jószándékáról, ezért bátorkodik elküldeni neki legújabb műve egy példányát, amelyet akkor fordított le.[31] Itt Voltaire *Zaïre* című, ötfelvonásos tragédiájának magyarra ültetéséről van szó, amelyet 1784 nyarán nyomtattak ki Győrben, tehát Péczeli rögtön a megjelenés után elküldte Egerbe. A magyar fordításban a dráma az eredetihez képest ugyan kereszténybb felfogásban olvasható, de még így is merész lépés volt Péczelitől a deista Voltaire művét, amelyben a felvilágosodás korának tolerancia elve és a vallási relativizmus eszméje szólal meg,[32] elküldeni az egri püspöknek, kifejezve reményét, hogy tetszeni fog neki. Ezt valószínűleg Péczeli is érezte, mert az időközben már készülő újabb Voltaire-fordításáról, a *Henriás*ról nem ejtett szót a levélben,[33] helyette Edward Young a korban népszerű szentimentalista művének magyarra ültetéséről számol be, hangsúlyozva a szerző vallásosságát: „Jelenleg Young éjszakáit fordítom, aki minden költő között a legistenfélőbb. Amint elkészül a munka, meg fogom ragadni az alkalmat, hogy a legszerényebb tisztelettel adózzak vele Önnek, mint hazáját és anyanyelvét szerető erényes magyar embernek."[34] Young terjedelmes műve akkoriban szinte minden vallásos angol család könyvespolcán ott volt a *Biblia* mellett, de mint anglikán szerző munkáját, az egri püspök így is kifogásolhatta.

Péczeli Young-fordítása 1787-ben jelent meg Győrben.[35] Az MTA Könyvtárának Kézirattárában található levelezése szerint három személynek, Orczy Lőrincnek és idősebb Ráday Gedeonnak, az ajánlás címzettjeinek, valamint Károlyi Antal grófnak küldött

28 Péczeli József, „Köszönet az ország rendéihez, midőn 1790ben Rák Ildikén A' köz dolgok folytatására a' Magyar Nyelvet rendelték", in *Orpheus*, 219–222, 502.

29 Péczeli József, „Magyar országnak belső fő Tisztségeiről", *Mindenes Gyűjtemény* 3. sz., XX. levél (1790): 319–320, 320.

30 Péczeli József, „Feltámadt a' magyar nyelv", *Mindenes Gyűjtemény* 4. sz., XXII. levél (1790): 344–345.

31 Péczeli József Eszterházy Károlyhoz, Révkomárom, 1784. augusztus 4. FL, Eger AEV 2964.

32 A fordításról lásd Vörös Imre, *Péczeli József (1750–1792)*, Historia litteraria (Budapest: Universitas, 2017), 17–25.

33 Ugyanezen a napon, 1784. augusztus 4-én Péczeli Károlyi Antal grófhoz is címzett egy levelet, tartalma hasonló az Eszterházyhoz szóló levélhez, az egyetlen különbség, hogy Young műve helyett az újabb Voltaire-tragédia fordítását emeli ki: Császár Elemér, „Magyar írók levelezése Károlyi Antal gróffal", *Irodalomtörténeti Közlemények* 21 (1911): 109–114, 111–112.

34 Az idézett részletet saját fordításban közlöm.

35 Edward Yung, *Éjtzakáji és egyéb munkáji*, ford. Péczeli József, 2 köt. (Győr: Streibig, 1787).

példányt a könyvből.[36] Az egri levéltárban található második, ezúttal magyar nyelvű, Eszterházyhoz címzett Péczeli-levélből kiderül, hogy Egerbe is elküldte a *Yung' Éjtzakáji*-t.[37] A kötethez mellékelt sorokban Péczeli a püspök bátyja, az 1785-ben elhunyt Ferenc mecénási örökségére hivatkozva kéri, hogy a püspök támogassa a magyar nyelvet:

> Az a' forró buzgóság, mellyel Excellentziad az Isten Ditsősége, 's az az állhatatos szeretet, mellyel tulajdon Hazája eránt viseltetik indítottak engemet arra hogy bátorkodjam e' munkámból eggyet Excellentziádnak küldeni, 's ennek alkalmatosságával Hazánknak eggyik szeme-fényét, ama hív Magyarnak 's Músák kegyes Dajkájának a m. b.' Cancellarius Urnak Hazáját szerető indulatinak méltó örökössét alázatos kérésemmel arra kényszeríteni, hogy ezen virágozni indúlt nyelvűnknek a maga meleg szárnyaival apolgatni méltóztassék.

Majd a kötet ajánlásában is kifejtett gondolatot hangsúlyozza: a magyar nyelv az egyik legszebb és legkifejezőbb európai nyelv lehet, ha megfelelően kimunkálják, amely feladatban a főrendeknek kell példát mutatni, ahogy az a többi nemzeti nyelv esetében is történt. Példaként a francia katolikus bíboros, Richelieu vállalását hozza fel,[38] aki 1635-ben megalapította a Francia Akadémiát (Académie française), amelynek célja a francia nyelv fejlődésének elősegítése, a helyes kiejtés és írásmód standardizálása, szótárak és nyelvtani kézikönyvek kiadása. Folytatva érvelését így szólítja meg Eszterházyt:

> Olly sok helyeken kiáltyák Excellentziádnak ditséretét az Isten ditsősségén épittetett szép Templomok; olly tellyes torokkal hirdetik azt a Hazának boldogságára intéztetett bőlts munkája, hogy úgy láttzik hogy tsak ez az eggy híjja vagyon még Exellentziádnak sok drága virtussainak 's betses munkáinak hogy így az egész Magyar nemzet előtt a maga Nevének emlekezetét örökké áldottá és kedvesé tégye!

Azzal a további példával támasztja alá kérését, hogy Friedrich von Adelung lipcsei nyelvész a porosz király támogatását kérte a nemzeti nyelv védelmére, akitől végül kedvező választ kapott. Péczeli így zárja sorait: „Melly szerentsésnek tartanám én magamat ha én is ezen alázatos kérésemmel született nyelvünknek eggy hatalmas oltalmazot nyerhetnék Excellentziádnak kegyes személlyében! […]".[39]

---

36 Orczy Lőrinc 1787. november 20-án küldött levelében köszöni meg neki a kötetet (MTA KIK Kt., Magyar irodalom Levelezés 4r 35.), míg id. Ráday Gedeon 1787. október 1-én írt válaszában reagál a fordítás megjelenésére és az ajánlásra (MTA KIK Kt., Magyar irodalom Levelezés 4r 62.). Károlyi válaszlevele: Császár, „Magyar írók levelezése…", 112.

37 Péczeli József Eszterházy Károlyhoz, Révkomárom, 1787. október 9. FL, Eger AEV 2964.

38 Péczeli Richelieu példáját más katolikus főpap tudós társaság alapítását célzó terveinek méltatásakor is felhasználta: Batthyány Ignác tudománypártoló törekvéseivel állította párhuzamba a francia példát: Péczeli József, „A' Magyar Országi belső fő Tisztségeknek folytatások", *Mindenes Gyűjtemény* 3. sz., XXI. levél (1790): 321–324, 324.

39 Péczeli József Eszterházy Károlyhoz, Révkomárom, 1787. október 9. FL, Eger AEV 2964, 2r.

A református lelkész Péczeli kapcsolathálója áthatolt vallási és társadalmi különbségeken,[40] valószínűleg ennek a széles ismeretségnek köszönhető az is, hogy eljutott hozzá az egri irodalom- és kultúrapártolás híre. Íme néhány az Eszterházyval való közös kapcsolódási pontjaiból: ismerte a püspökkel 1787–1789 között levelező Kazinczyt, valamint Orczy Lőrincet és Károlyi Antalt, akiknek birtokai az egri egyházmegye területén voltak.[41] Mindketten leveleztek Batthyány József érsekkel, akinek egy Péczelihez címzett levelét ismerjük.[42] A korabeli mecénási gyakorlat alapján valószínűsíthető, hogy ezek a személyek támogatásuk jeleként megosztották kapcsolathálójukat Péczelivel, aki ennek hatására még több főúrral – ez esetben például az egri püspökkel – ismertethette meg munkáit.

Mivel a dedikációknak a 18. század végi Magyarországon még mindig volt reprezentációs szerepe, megesett, hogy olyan személynek ajánlották a könyvet, akinek vagyonán kívül nem volt egyéb, szellemi hozzájárulása a kiadáshoz, igazából nem érdekelte az irodalom – ennek a dedikációnak hosszútávon kevesebb haszna volt, a mecénás kapcsolatrendszere kevésbé segített a szerzőnek. Péczeli csak olyan főurakhoz fordult, akik valóban irodalomkedvelők voltak, azt feltételezve kereste fel őket, hogy értékelni fogják az európai irodalom jeles alkotásainak lefordítását és ezzel párhuzamosan a magyar nyelv és művelődés ügyét.

Az Eszterházynak küldött leveleiben használt megszólító formula is jelzi, Péczeli elsősorban nem a főpapot, hanem a tehetős kultúrapártoló főurat igyekezett meggyőzni a magyar nyelv támogatásának ügyéről: nem a kortársak által hagyományosan használt *kegyelmes püspök* vagy *nagy méltóságú gróf és püspök*, hanem *monsieur le comte*, majd *méltóságos gróf, kegyelmes uram* szerepel a megszólításban.

Eszterházy megítélése a Magyar Kurir*ban*

Eszterházy és Péczeli közös kapcsolathálóját vizsgálva kitűnik egy már a kortársak között is kettős megítélésű személy, Szacsvay Sándor bécsi lapszerkesztő, akinek mind a püspökkel, mind komáromi kollégájával akadt konfliktusa. Péczeli 1785–1787 között rendszeresen publikált a Szacsvay szerkesztette *Magyar Hírmondó*ban, majd a *Magyar Kurir*ban és a *Magyar Musá*ban. Jó kapcsolata azért szakadt meg Szacsvayval 1789 körül, mert az akadályozta a *Mindenes Gyűjtemény* indulását, majd károrömmel fogadta

40 Kapcsolatban állt többek között az ex-jezsuita Illei Jánossal, Révai Miklóssal, a ferences Szekér Alajos Joachimmal. Vörös, *Péczeli József…*, 110.

41 Károlyival jó viszonyt ápolt a püspök, egy alkalommal például ritka madarakat küldött neki Nagykárolyba: Károlyi Antal Eszterházy Károlynak, Nagykároly, 1779. április 17. MNL HML XII.3.f VI. classis 11 nd.

42 „Illendő köszönettel veszszem hozam bizonétot sziveséget az Urnak, és nagyon böcsűlem szüntelen iparkodását magyar nyelvnek szaporitására igen örvendenék ha valaha az urral magyar könveknek tárházamat közlölhetném, és egyesült tanacskodással végeszhetném érdemes munkáknak kibocsátatását, az urnak könvei ékessétek bibliotecamat […].” Batthyány József levele id. Péczeli Józsefhez, Pozsony, 1790. január 28. MTA KIK Kt., Magyar irodalom Levelezés 4r 143.

első kudarcát. Eszterházy a Szacsvay által 1786 és 1792 között szerkesztett *Magyar Kurir*ban megjelent, egri közállapotokat bíráló cikkek miatt neheztelt a szerkesztőre. Az 1791–1792-ben, *P.L.M.SZ.* álnévvel megjelent írások indítéka Szaicz Leó egri működése és az ő hatására Egerből eltanácsolt Dayka Gábor esete volt. Míg az 1791-ben megjelent egri tudósítások egyértelműbben hordozzák Szacsvay újságírói stílusának ironikus, kétértelmű jegyeit, és nem kritizálják nyilvánvalóan a püspök személyét és környezetét,[43] addig az 1792-es lapszámok cikkei már nyílt iróniával nyilatkoznak az egri papok fösvénységéről, a papnevelő intézet rossz körülményeiről, a kapzsi püspök és a szegény nép ellentétéről.[44] Eszterházy személyéről az a tudósítás sugalmaz leginkább negatív véleményt, amelyben elhangzik, hogy az akkor elhunyt Berecz Mihály kanonok volt az egyedüli Egerben, aki becsülte a tudományokat, miután kihaltak azok a tudós papok, akiket még az előző püspök, Barkóczy Ferenc alkalmazott.[45]

Eszterházy ugyan kapott belső információkat a lapról az egyik anyagilag megszorult segédszerkesztőnek köszönhetően, de a cikkek megjelenését nem sikerült megakadályozni.[46] Szacsvay 1792-es leváltásáig több olyan írás látott napvilágot, amely Egert elmaradott, felvilágosodás-ellenes közegként írta le.[47] Ez volt az egyetlen olyan korabeli folyóirat, ahol nem nyilatkoztak pozitívan az egri kulturális életről és a püspökről. Szacsvay szókimondó újságírói stílusával sok ellenséget szerzett magának a katolikus papság és a világi előkelőségek, de még saját kollégái köréből is, így a lapban Eszterházyról megjelent vélemény nem jelenthetett valódi befolyást az ország egyik legbefolyásosabb főpapja megítélésére nézve, de okkal zavarhatták a püspököt ezek az elmarasztaló tudósítások, mivel a folyóiratot országos szinten terjesztették.[48] A *Kurir*

43 Az első egri tudósítást (*Magyar Kurir* [a továbbiakban *MK* + évfolyamszám, dátum, oldalszám] 5, 1791. november 29., 1494–1496) követően a következő elismerőbben nyilatkozik az egri püspökről, miszerint a lapban megjelent írásra reagálva azt az utasítást adta, hogy a kritizált személyek viseljék jobban magukat, így a tudósítónak nem lesz miről írni (*MK* 5, 1791. december 2., 1510). Mindemellett Szacsvay a cenzúra kijátszására tudatosan kétértelmű megfogalmazásokat alkalmazott, amely újságírói eljárásához a szatíra számtalan eszközét használta fel. Erre a módszerre lehetnek példák azok a további, 1791-es egri híradások, amelyekben Eszterházy mint a szegények jóindulatú támogatója (*MK* 5, 1791. december 20., 1589–1590), a türelmi rendelet betartója jelenik meg (*MK* 5, 1791. december 27., 1641–1642). Annak tudatában, hogy Dayka Gábort már 1791 júliusában kizárták az egri papnevelő intézetből a vallási türelemről tartott prédikációja miatt, Szacsvay pedig tudott az esetről, érezhető a *Magyar Kurir* tudósítójának iróniája. Lásd: Lőkös István, „Dayka Gábor egri éveiről", *Irodalomtörténet* 50 (1962): 398–409.

44 *MK* 6, 1792. január 20., 37; 6, 1792. február 4., 201–202, 202–203 (ezt a hírt a *Magyar Hírmondó* 1792. január 17-i számából vette át Szacsvay).

45 *MK* 6, 1792. november 27., 1496–1497.

46 Dobsa Ferenc segédszerkesztő számolt be Eszterházynak Szacsvay és a *Magyar Kurir* az egri egyházmegyét érintő nézeteiről és belső titkairól: Tardy Lajos, „Egy XVIII. század végi magyar újságíró és könyvtáros élete és működése", *Magyar Könyvszemle* 82 (1966): 349–362.

47 Lásd a 41. és a 42. lábjegyezeteket.

48 A *Magyar Kurir*t megvásárolhatták a nagyobb városokban, és eljutott a művelt közönséghez. Például gróf Medgyesi Somogyi János (1756–1809) alispán – akinek Pápa környéken terültek el földjei – 1788-ban aggodalmát fejezte ki Eszterházy betegsége miatt, amiről a lapban olvasott: „[…] a tegnapi Becsi magyar Kurir minyájunkat igen meg szomoritot, midőn Excellentziadnak beteges állapotyárul különössen emlikezet". Medgyesi Somogyi János Eszterházy Károlynak, Pápa, 1788. november 2. MNL HML XII. 3f. VI. classis 13 nd. A levélben hivatkozott hírt lásd: *MK* 2, 1788. október 29., 1112.

tartalmát tekintve ki kell emelni azt is, hogy írásaiban háttérbe szorult a nemzeti nyelv és irodalom ápolásának témaköre, a politikai publicisztika volt a fő irányvonal. Szaicz Leó egri munkásságára koncentrálva a szerkesztő figyelmen kívül hagyta Eszterházy és a körülötte felépült közeg modern elemeit – mint a püspöki könyvtár, az egyetem terve, a természettudományok oktatásához beszerzett eszköztár, a magyar nyelvű irodalom támogatása –, amelyeket a kortársak azonban kiemeltek. Valószínűsíthetjük, hogy elsősorban Dayka Gábor eltanácsolása volt az oka a *Magyar Kurir*ban Egerről megjelent negatív felhangú írásoknak. Az azt megelőző években Szacsvay lapjaiban két olyan példát is találunk, amelyekben Eszterházy később kifogásolt tetteinek éppen az ellentétéről olvashatunk: a püspök a tudományok pártolójaként és a szegények védelmezőjeként jelenik meg. A *Magyar Hírmondó* 1785-ben így tudósított II. József rendeletéről, miszerint az egri papneveldét Pestre helyezik: „A' Felséges Királyi rendelések szerént az eddig Egerben virágzott Tudományok egyik fő Oskolája pestre hellyheztettetik által; […] Kétség kivül ama halhatatlan emlékezetü Nemzetünk Bölts nagy Attya költségeivel készültt gyönyörü Epületek Üressen nem fognak maradni."[49] A *Kurir* melléklapja, a *Magyar Musa* pedig 1787-ben közölte Poóts András költő, református lelkész alkalmi versét, amelyben az egri püspöknek köszöni meg a téli tüzelőt.[50] Péczeli ezekben az években tartozott Szacsvay köreihez, ekkor küldte el műveit Eszterházynak is, akinek nagyvonalú mecenatúrájáról ekkoriban még a Szacsvay szerkesztette lapokban is lehetett olvasni.

Sem Eszterházy, sem Péczeli levelezésében nem találtam arra vonatkozó adatot, hogy az egri püspök támogatta Péczeli műveinek kiadását és további kezdeményezéseit, a *Mindenes Gyűjtemény* folyóiratot vagy a Komáromi Tudós Társaságot. Ha érdemben nem is válaszolt Péczeli leveleiben megfogalmazott kéréseire, további mecénási tevékenysége és a magyar nyelv mellett való kiállása eredményezték, hogy a komáromi református lelkész a korabeli folyóiratok hasábjain a magyar irodalom egyik fő pártolójaként hivatkozott rá.

Az itt ismertetett források azt mutatják, hogy Eszterházy Károlyt az ország több meghatározó fórumán a kulturális élet mecénásaként tartották számon, és kapcsolatban volt a kor irodalmi életének fontos alakítóival. A magyar nyelvű irodalom elkötelezett támogatóinak sorába lépett, ez tette lehetővé, hogy összeköttetései áthatoljanak vallási és társadalmi különbségeken, hogy a jozefinista egyházpolitikát érintő ellenvetései ne korlátozzák kapcsolati hálóját. Az irodalmi életben való szerepvállalását a magyar nyelv ügye mellett való kiállása és az oktatás fejlesztésére irányuló munkája határozta meg, ezek a tevékenységek kötötték össze a világi irodalmárokkal. Munkássága egyik példája annak, hogy a 18. század vége felé a főpapok mecenatúrája és kapcsolathálója a világi kulturális élet alakulására is hatással volt.

---

49 *Magyar Hírmondó*, 1785. Böjtelő hava 5., 10. levél, 90.

50 Csenkeszfai Poóts András, „A' tüzelő fának megköszönése Mélt. Gróf' s Egri Püspök E. K. Ö. Ur Excellentziájához", *Magyar Musa*, 39. füzet, 1787. május 16., 309. Poóts verse egy másik Eszterházyhoz címzett latin nyelvű köszöntővel együtt verseskötetében is megjelent: Csenkeszfai Poóts András, *Ifjúi versei, Első Darab* (Pozsony–Komárom: Wéber Simon Péter, 1791), 197–198. Poóts kalandos élete során Egerben is megfordult, ahol rövid időre Eszterházy támogatását élvezte. Lásd Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1891–1914), 10:1424–1430.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 127 (2023) 3
DOI: 10.56232/ItK.2023.3.05

Még két újabb kötet József Attila könyvtárából

BÍRÓ-BALOGH Tamás

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Alkalmazott Pedagógia Intézet, Tanítóképző Tanszék, adjunktus
ORCID: 0000-0001-5808-2780

Two more books from József Attila's library

Abstract | In 1996, the eminent literary historian Tasi József (1939–1999) published an important book in which he reconstructed József Attila's (1905–1937) private library (*József Attila's library and other studies*), collecting editions of books in which the poet once wrote his name, made notes or which bore inscriptions to him. In the decades since the book's publication, few new items have emerged from the poet's library. This publication describes two recently discovered volumes from the scattered private library of József Attila. The first book was acquired when the young poet was in high school, and contains poems by the then famous Indian poet Tagore. The second was given to him as a mature poet by a fellow poet, Zelk Zoltán. An author's signature shows whose library these works once belonged: in the former, with an owner's inscription; and in the latter, with an author's signature. These are literary historical contributions of a dual nature. On the one hand, they are documents that belong to the field of literary biography, since József Attila literally had these volumes in his hands. On the other hand, they can also provide new information about his poetic development (e.g.: it is a good basis for looking for a possible Tagore influence in his early poems), and thus ultimately about the interpretation of his poetic oeuvre. For both of the books described, the Latin saying is true: "habent sua fata libelli" ("Books have their own destinies."): both were lying around for decades, in attics, in the factory library, discarded, until they were found again.

Keywords | József Attila, Rabindranath Tagore, Zelk Zoltán, signed and inscribed book, private library

Tasi József 1976-ban jelentette meg a költő magánkönyvtárát lehetségesen rekonstruáló tanulmányát,[1] majd a tovább bővített katalógus 1996-ban könyv alakban is megjelent *József Attila könyvtára és más tanulmányok* címmel. Adatbázisa olyan biztos alap és építmény, amelyet utóbb már csak ritkán és kis mértékben lehet bővíteni. Az alább ismertetett két kötet ilyen adalék.

1

Rabindranath Tagore: Áldozati énekek. (Gitanjali). Ford.: Szentirmay Gizella. Bp. [1920] Világosság. 78 l.

Rabindranath Tagore *Áldozati énekek. (Gitanjali)* című kötetét József Attila tulajdonosi bejegyzéssel látta el, azaz a címlapon aláírta, nevével jelezve, hogy ő e könyvnek büszke tulajdonosa. A tétel a Hereditas Antikvárium idei egyik árverésén fog szerepelni.[2]

A kötet 1920 júliusában jelent meg a Világirodalom kiadónál, Szentirmay Gizella fordításában. Ára 15 korona volt; és készült egy drágább változat is, 150 példányban, „famentes papíron, a szerző arcképével".[3] Ez az olcsóbb, hétköznapi változat. József Attila 1920 őszétől Makón élt s járt gimnáziumba. Kezdetben nem jó tanuló, de később magára talál, megismerkedik Ady költészetével, és egy év múlva, ahogy Szabolcsi Miklós írja

> ízlése, irodalmi ítélete, tájékozottsága rohamosan növekedett az őszön és a télen; nyilván nemcsak költőket olvasott, de regényeket is, prózát is; talán egyet-mást az akkor Makón is fellelhető, közkézen forgó művekből. Ez őszön [1921] divatos Kellermann egy regénye, Hamsun *Rejtelmek*je, Tagore művei, s virágkorát éli a Szabó Dezső-kultusz.[4]

A következő, 1921/22-es tanév végén pedig már dicséretes tanuló, a jó teljesítményért pénzbeli és könyvjutalmat kapott; a jutalomkönyvet nemrég sikerült azonosítani.[5] Abban az iskolai ajándékozási bejegyzés tanúsította, hogy ki kapta s lett tulajdonosa, emellett egy makói könyvkereskedés pecsétje is mutatta, honnan került az iskolába a kötet.

Ezzel szemben a Tagore-kötetben egy későbbi possessori rájegyzés van (melyről lesz még szó) József Attila névbeírásán kívül, de semmiféle arra utaló jel nincs, mikor és hol került a költő tulajdonába a könyv. Viszont az életrajzi nyomokból ez mégis meghatározható.

Az aláírás formája alapján 1922-re lehet datálni a birtokbavételt, József Attila ugyanis csak egy viszonylag rövid időszakban használta, de akkor következetesen, ezt az aláírást. 1922. június 26-án már így írta alá a szerelmi bánat miatt megkísérelt öngyilkos-

1 Tasi József, „József Attila könyvtára", *Irodalomtörténeti Közlemények* 81, 3. sz. (1976): 378–401.
2 Köszönettel tartozom Bálinger Bélának, hogy felhívta figyelmem a kötetre.
3 *Corvina* 43, 27. sz. (1920): 137.
4 Szabolcsi Miklós, *Fiatal életek indulója: József Attila pályakezdése* (Budapest: Akadémiai, 1963), 257.
5 Bíró-Balogh Tamás, „Két újabb kötet József Attila könyvtárából", *Irodalomtörténeti Közlemények* 124, 1. sz. (2019): 98–102.

ság előtti végkérelmet,[6] a június 29-én kelt bizonyítványának valamivel későbbi, saját kezű másolatán (amit nővéreinek küldött el levélben) a névaláírás formája ugyanez,[7] az 1922 szeptemberében a *Nyugat*nak küldött levél (és a versek) aláírása szintén ilyen,[8] és ezzel megegyezők az év végén megjelent *Szépség koldusá*ba írt dedikációk aláírása is (pl. Juhász Gyulának, Kesztner Zoltánnak, Móra Ferencnek, Saitos Gyulának). Ez egy időben jól körülhatárolható aláírás-használati gyakorlat: korábban még „gyerekesebben", tehát ahogy az iskolában tanítják, egymástól jól elkülönítve írta a vezeték és keresztnevet,[9] 1923-tól viszont megint más formára váltott: ez lett a „kétsoros" aláírása, a vezetéknév f betűjének lehúzott szárának alsó végéből indítva az Attilát,[10] és ezt használta egészen 1926 végéig, amikor is kialakult a végleges, élete végéig használt forma.

A késztetést a Tagore-olvasásra ekkor gyakorlatilag bárhol megkaphatta. Az 1913-ban irodalmi Nobel-díjjal kitüntetett hindu költő 1920-as európai útjáról sokat cikkeztek a magyar lapok, és Tagore-könyvei Makón is kelendőek voltak. (Szabolcsi Miklós hivatkozik a *Makói Friss Újság* 1921. szeptember 8-i számában megjelent *Mit olvas a makói közönség?* című cikkre, ahol említik.) Az általános hír mellett azonban közvetlen hatások is szóba jöhetnek. József Attilát ekkori legfőbb irodalmi kapcsolata, Juhász Gyula szintén orientálhatta szegedi beszélgetéseik alkalmával, s ő pl. 1920 őszén még elismerőleg szólt Tagoréról,[11] és makói támogatója, majd házigazdája, Espersit János is, akinek könyvtárában három Tagore-kötet (*Költői műveiből*, 1912; *Áldozati énekek*; 1920 és *Bimala*, 1921) is megtalálható volt.[12]

Mivel köztük van az *Áldozati énekek* szóban forgó kiadása is, ha József Attila csak ismerni és olvasni akarta volna Tagore könyvét, akár kölcsön is kérhette volna Espersittől, s az minden bizonnyal kölcsön is adta volna. De éppen a *tulajdonosi* névbeírás bizonyítja, hogy József Attila saját példányt akart belőle, hosszú távú olvasmányának szánva; ezért vennie kellett belőle.

A mű „lírai költemények, nevezetesen Bráma vallása szellemében írt áldozati énekek gyűjteménye, mely a bengál eredetiből fordítva a költő saját, mesteri prózafordításában angolul 1913-ban jelent meg", a „zsoltármélységű vallásos költészete" Tagore lírai munkásságának egyik „legértékesebb terméke", amely „a világirodalom legnagyobb lírikusai sorába" emeli szerzőjét, írta róla egyik fordítója.[13] Ez volt Tagore legismertebb kötete, ezért ítélték neki – az angol kiadás évében – az irodalmi Nobel-díjat. Irodalomkedvelő, sőt, költői pályára készülő ember számára illett ismerni akkoriban.

---

6 Galamb Ödön, *Makói évek* (Budapest: Cserépfalvi, 1941), 16–17.

7 Varga Katalin, kiad., *„És ámulok, hogy elmulok": József Attila-iratok* (Budapest: PIM, 2005), 54.

8 PIM JA 48.

9 Varga, *„És ámulok…"*, 48,

10 Uo., 56.

11 Juhász Gyula, „Alkotó szeretet", in Juhász Gyula, *Prózai írások: 1918–1922,* kiad. Grezsa Ferenc, Juhász Gyula összegyűjtött művei 6 (Budapest: Akadémiai, 1969), 337–338.

12 Kőszegfalvi Ferenc és Borus Gábor, *Espersit János és könyvei* (Hódmezővásárhely–Makó: 1999), 537, 983, 984. sz.

13 Zoltán Vilmos, „Rabindranath Tagore és a magyar verses fordítás", *Nyugat* 14, 14. sz. (1921): 1126–1127.

Az indiai költő népszerűségére jellemző, hogy kínálat bőven volt ekkor ebből a művéből is. Az *Áldozati énekek*nek ugyanis 1921-ben megjelent egy második kiadása, és 1922 májusában elkészült egy verses formájú fordítása is (Zoltán Vilmos fordításában a *Hindusztáni virágok* című kötetben). Az ezek közötti döntés alighanem anyagi megfontolású volt. József Attila a legolcsóbbat vette meg: az 1920-as első kiadás 15, az 1921-es második már 70, a fiatal *költő* számára talán legvonzóbb, versben fordított változat viszont 100 koronába került, s ez a 85 koronás különbség már egy gimnazista diák számára nem kis összeg volt.

Ráadásul tudjuk, József Attilát soha nem vetette fel a pénz, s ekkor is dolgoznia kellett. 1922 nyarán a Makó melletti Kiszomboron volt házitanító (és kukoricacsősz), és munkálkodásával nemcsak az őt a munkához beajánló tanár lányának, Gebe Mártának akart imponálni, de valamicske pénzt is keresett. És tudjuk, hogy keresetét mire költötte. Etelka nővérének írta augusztus 17-én: „Valami 1500 K-ért vettem könyveket. Ha parancsolod küldök belőlük Neked is, legalább a prózákat, mert többnyire verses kötetek."[14] Ekkoriban Makón és Szegeden vásárolt könyveket, s az egyik szegedi vásárlása konkrétan erre az időszakra esik. Kis „barátjának", a titkos szerelmi levelek csempészőjének „szolgálatait sem hagyta viszonzás nélkül. Juhász Gyula-látogató szegedi útjáról visszatérve a kis kukoricacsősznek Várnai Zseni: *Örömök kertje* című szép meséskönyvét hozta ajándékba."[15]

A hatodikat végzett gimnazista fiú Kiszomboron két lányt, az ötödik év végén algebrából megbukott Faragó Macát és Kiss Ilonkát tanította. Utóbbit, valamint két testvérét, Máriát és Ferit (akinek hozta a mesekönyvet) akkor már egyedül nevelte édesanyjuk, Kiss Andrásné, náluk kapott szállást a házitanító úr. A 16 éves Ilonka sokat beszélgetett az alig valamivel idősebb korrepetitorával, akiről persze tudták azt is, hogy „költő". Később a lány, aki 1930 óta Amerikában élt, tanárrá lett húga kérésére papírra vetette emlékeit, és ebben egy szempontunkból döntő részlet is található:

> [József Attila] Néha a kertben sétált (nagy gyümölcsösünk volt), ugyanis akkor, ha a költészet múzsája megszállotta. Olyankor nagyon haragudott, ha valaki háborgatta. […] Amikor egy költeményt írt, mindig elolvasta nekem és kérte a véleményem. *Ebben az időben sokat beszélt és dicsérte a bengáliai költőt, Rabindranath Tagore-t.* (1913-ban Nobel-díjat nyert.)[16]

Évek múlva pedig – egy bővebb írás anyagában – hasonlóan vallott a korábbihoz, azaz megerősítette azt:

> Többnyire a költeményeiről beszélt. Ha verset írt, fölolvasta nekem és kérte a véleményemet. *Rajongott Rabindranath Tagore-ért* és nagyon szerette Adyt. Egy alkalommal a kert-

14 Stoll Béla, kiad., *József Attila levelezése* (Budapest: Osiris, 2006), 29.

15 Kiss Mária, „Amiről még nemigen hallottunk: Visszaemlékezés József Attilára", *Csongrád Megyei Hírlap* 12, 286. sz. (1967): 6.

16 Uo. A kiemelés tőlem – BBT.

ben le s föl járkált. Odamentem, verset akartam neki mondani, de félbeszakított, mondván: Most formálódott meg bennem egy vers. Hát otthagytam.[17]

Az egybevágó adatok erősítik egymást: József Attila 1922 nyarán rajongva dicsérte Tagorét, és meg is vette a Nobel-díjjal jutalmazott Tagore-kötetet. Más, „negatív" információk pedig indirekt módon erősítik tovább mindezt: Tagore máskor és máshol nem jelenik meg a József Attila-életrajzban és életműben, nem említi levélben, cikkben, nem fordította versét, s egyáltalán: Tagorénak az 1922-es nyarat leszámítva nincs nyoma a József Attila-irodalomban. Ekkor azonban a visszaemlékezések szerint hangsúlyosan fontos, ráadásul mindkét vallomásban Tagore a versírás kontextusában említődik, Tagore mint beszédtéma és a József Attila-i költői alkotásfolyamat a kiszombori időkben összekapcsolódott.

De a fiatal költő Tagore iránti lelkesedése vélhetően nem tartott hosszú ideig. Mestere, Juhász Gyula is „kiábrándult" belőle nem sokkal később: 1922 végén már – az indiai költő körül kialakult divat miatt – távolságtartóbb volt vele szemben,[18] pár év múlva pedig, amikor a kultusz már túlzó méreteket öltött, és maga Tagore is „beleállt" ebbe, Juhász már gúnyolódott rajta, három idevágó cikke közül egyikben megírta pl. a „próféta" elképzelt „Szögedébe" való látogatását.[19]

Mindenesetre egy bizonyos: Tagore *Áldozati énekek* című kötete a költői pályán induló József Attila életének egy, még ha talán csak „egynyári" szakaszában is, meghatározó olvasmánya volt. S hogy hatott-e a korai versekre, a kutatás további feladata megválaszolni.

*

Szólni kell a második possessorról is. A címlapon, a cím és József Attila névbeírása között található egy másik, ceruzával írt későbbi tulajdonosi névbejegyzés: „Makó, 1941. szept. 15 / Nagygyörgyjózsef". A kötetet tehát József Attila feltehetően nem vitte magával Makóról, az ott maradt, és szűk két évtized múlva valahogy új tulajdonosához került. Akinek neve irodalmi vagy más lexikonban nem szerepel, tanulmányok sem említették; egészen 2004-ig, amikor is előkerültek egy soha meg nem jelent Móricz-kötet korrektúrájának bekötött lapjai, Móricz kézírásos javításaival, és ennek a „kéziratnak" a címlapján is ott állt, csak épp kék tintaírással: „Makó, 1941. szeptember / Nagygyörgyjózsef".

Nagygyörgyjózsef név természetesen nem létezik, csak viselője írta egybe a név elemeit (akárcsak a fiatal József Attila), és a különböző források három alakban említik nevét: Nagy György József, Nagy-György József és Nagygyörgy József. A Móricz-kézirat felbukkanásakor sikerült egy-két adatot összeszedni róla is.[20]

17 Kiss Mária, „A kiszombori nyár", *Tiszatáj* 34, 4. sz. (1980), 75–81. A kiemelés tőlem – BBT.

18 Juhász Gyula, „A könyvek és én", in Juhász, *Prózai írások: 1918–1922,* 527–535.

19 Vö.: Juhász Gyula, *Prózai írások: 1923–1926*, kiad. Ilia Mihály, Juhász Gyula összegyűjtött művei 7 (Budapest: Akadémiai, 1969), 313–324.

20 [Bíró-] Balogh Tamás, „Mai színpadra átírta: Móricz Zsigmond: Egy kiadatlan Móricz-könyv története", *Tiszatáj* 58, 7. sz. (2004): 48–67. Utóbb megjelent: in [Bíró-] Balogh Tamás, *Álmodozók irkafirkája* (Budapest: Pont, 2006), 120–147.

Nagy György József 1914. október 9-én született Makón, majd négy elvégzett év után otthagyta a polgári iskolát, kitanulta a könyvkötő szakmát, de volt biztosítási ügynök is. 1936–39 között „tényleges katona" Szegeden és Orosházán. Miután leszerelt, kiváltotta az iparengedélyt, és hagymakereskedőként dolgozott tovább. Nemsokára ismét bevonultatták, orosz hadifogságba esett, csak a háború után térhetett haza. Utána mint kereskedő, később mint földműves-szövetkezeti szervező dolgozott, s cikkei jelentek meg. S ahogy Tóth Ferenc, a makói József Attila Múzeum ny. igazgatója, Makó legfőbb helytörténésze mondta vele kapcsolatban: „akik akkoriban művelték a könyvkötő szakmát, igazi könyvbarátok voltak, fontos volt számukra az a személyes kapcsolat, ami egy-egy kötethez fűzte őket."[21]

A könyvkötő életrajzi adatait egy iskolai papírgyűjtésen előkerült önéletrajzból lehet ismerni. Dudás Lajos csongrádi tanár és helytörténész találta a 80-as évek elején a MÉH-telepre még éppen el nem vitt papírhulladékban, amikor felfigyelt pár régi kéziratra. „Megbontottam a »hegyet«, s kb. 20–30 kg-nyi, Nagygyörgy Józseftől származó anyag került elő. […] A köteg 7–8 különböző könyvet, tucatnyi Nagygyörgy által írott irodalmi művet (színdarabok, novellák, regények stb.) és leveleket tartalmazott." A jószemű tanár kivette a kupacból a kéziratokat és a könyveket.

Így menekült meg a biztos megsemmisüléstől Móricz kiadatlan kézirata, és az említett 7–8 könyv egyike lehetett Tagore *Áldozati énekek* című kötete, József Attila egykori könyvtárából.

2

Zelk Zoltán: Csuklódon kibuggyan a vér. Versek. [Bp., 1930]. Szerző. 29 p.

Először egy magángyűjtő mutatta, de akkor ő „hírzárlatot" kért a tételről, és csak sejtem, hogy egy majdani üzlet miatt, mert, gondolhatta, ha „ismeretlen" darabként adja tovább, nagyobb árat remélhet érte. Hogy igaza volt vagy sem, nem tudni, de az üzlet előbb-utóbb megtörtént, mert a kötet egy-két év múlva felbukkant a hivatalos könyvkereskedelemben is. Előbb a Ráday Antikvárium 2020. december 8-án tartott 8. árverésének 100. számú tételeként került kalapács alá, majd napra pontosan két évvel később a Központi Antikvárium 160. árverésének 46. számú darabjaként bukkant föl újra. Kikiáltási ára ekkor félmillió forint volt, és gazdára is talált.

Ezt a kötetet szerzője dedikálta József Attilának. A könyv előzéklapjának jobb alsó sarkában fekete tintával ezt írta Zelk:

József Attilának, / igaz szeretettel, / Zelk Zoltán

21 B. A. [Bakos András], „Az író műhelyétől a papírgyűjtésig: Nyomozás egy kiadatlan Móricz-dráma ügyében", *Délmagyarország* 94, 162. sz. (2004): 5.

Zelk Zoltán első kötete volt ez. Ekkor már jól ismerték egymást; Zelk visszaemlékezése szerint 1925 nyarán a Centrálban mutatta be őket egymásnak Kassák Lajosné Simon Jolán, másodszor a bécsi Atlantic kávéházban találkoztak, majd, ahogy Zelk mondta: „aztán az életünk úgy alakult, hogy tíz éven át szinte mindennap találkoztunk".[22] A gyakori személyes találkozások nincsenek dokumentálva, az viszont igen, hogy József Attila harmadik kötetéről *(Nincsen apám, se anyám)* Zelk kritikát írt a *Munka* 1929. márciusi számába, és egy retorikai fordulattal csak erényeit írja le. „József Attila költészetének minden bizonnyal megvannak a hibái, de…", vezeti föl a témát, „de" végül nem írja le ezeket, s összegzése is lelkesen elismerő: „József Attila költő, akkor is, mikor gépek termelik a verseket, ő énekelni tud, amikor már a madarak is berekedtek."[23] Érdemes megjegyezni, hogy Zelk szerint ez már egy „cenzúrázott" változat volt. Vas István idézte föl negyven év távlatából az esetet, amikor Zelk neki panaszkodott, miszerint „Kassák íratott vele egy kritikát a Munkába, a *Nincsen apám se anyámról*, de aztán erős szerkesztői kézzel nyúlt bele, a határozottabb elismerést kihúzta, s beletétetett néhány komolyabb fenntartást", és Zelk „már csak nyomtatásban vette észre, hogy mást mondott a kötetről, mint amit akart".[24] Hogy Vas visszaemlékezésében Zelk mire utalt valójában, nem tudni, mert „határozottabb elismerés" így is található a bírálatban, „komolyabb fenntartás" azonban nem.

Zelk nem keltezte a dedikációt. A kötet 1930 júniusában jelent meg, és ha hiszünk neki, hogy ebben az időszakban „szinte mindennap" találkoztak, akkor József Attila is ezidőtájt kaphatott belőle. És bár kritikát nem írt róla, véleményét legalább részben tudhatjuk róla. Amikor ugyanis 1928 októberében Zelk először publikált a *Nyugat*ban, József Attila mások mellett az ő verseit is véleményezte Vágó Mártának írt levelében: „Zelk Zoltántól öt [vers jött], tehetségesek, de egészen rossz is van köztük"[25] – és mivel Zelk ezeket a darabokat is felvette a kötetébe, József Attila véleménye is ugyanaz maradhatott. (Stoll Béla a Zelk-utaláshoz nem fűzött jegyzetet, pedig kiderült volna, hogy József Attila „elszámolta" a költőtárs verseit: a *Nagybányai versek* három számozott részből áll, ezt követi a *Födetlen asztalom: téli mező*, azaz értelmezés szerint vagy kettő, vagy négy versről van szó, de semmiképp nem ötről.)

Az első kritikát Radnóti Miklós írta a kötetről, bírálata június 18-án jelent meg a *Kortárs*ban. Ő már érett költőnek érzi Zelket, akinek lírája „súlyos és egyszerű, nyoma sincs benne a keresésnek. Megérkezett oda, ahová érkeznie kellett", s a debütáló kötet „igaz mérlegre téve súlyosabb, mint sok nagynak kikiabált költő egész életműve".[26] Igaz, hogy ő csak „a gondosan összeválogatott húsz verset számláló kötetben" található tizenhat „férfiversével" foglalkozik, melyek „az új magyar líra tizenhat súlyos és érett" darabjai, s a maradék négy „jelentéktelen" költeményt, bár szóvá teszi, de utána egy-

22 Fehér György, „Zelk Zoltán József Attiláról", *Mozgó Világ* 10, 4. sz. (1984): 119–121.

23 Zelk Zoltán, „József Attila: Nincsen apám, se anyám" (1929), in *Kortársak József Attiláról,* kiad. Bokor László és Tverdota György, 3 köt. (Budapest: Akadémiai, 1987), 1:129–130.

24 Vas István, *Nehéz szerelem* (Budapest: Szépirodalmi, 1972), 614–615.

25 *József Attila levelezése,* 267.

26 Radnóti Miklós, „Zelk Zoltán: Csuklódon kibuggyan a vér", *Kortárs* 2, 6. sz. (1930): 18; vö. Radnóti Miklós, *Összegyűjtött prózai írások,* kiad. Ferencz Győző (Budapest: Magvető, 2022), 148–151.

szerűen ignorálja. Más kritikák nem ennyire határozottak, s jellegzetes első kötetként olvassák, hibákkal és jó megoldásokkal. Szélpál Árpád szerint:

> Zelk Zoltán mint erős lírikus tehetség lép elénk, egyes soraiban oly tiszta lírát nyújt, amely kivételes képességekre vall, de ezek még nem hatnak a meggyőzés teljes erejével, mert még nincs ereje mélységeket mutatni, nincs ereje mondanivalóit úgy föloldani, hogy annak az élettel való összefüggését teljes költői erővel elénk állítsa.[27]

Nagyon hasonló fordulatokkal írt róla Fenyő László is a *Nyugat*ban:

> Tónusuk van ezeknek a verseknek: nemesen szürke tónusuk, csöndes hullámzásukból ki-kicsap a lélek panasza; sok bensőségesség, átérzett melegség, finom érzék a részletek iránt – csak éppen átütő ereje nincs ennek a költészetnek mint egésznek.[28]

*

Még két dolog. Tasi József katalógusából tudható, hogy Zelk a harmadik verseskönyvéből is adott költőtársának. Az 1936-ban megjelent *Kifosztott táj* előzéklapjára ezt írta: „József Attilának / nagy szeretettel / Zelk Zoltán."[29] Ez egyrészt mutatja, hogy a kapcsolat a dedikált könyv adásban is megmaradt, másrészt éppen ezért valószínűsíti, hogy Zelk a második kötetéből (*Ülj asztalomhoz*, 1932) is adott. Ezt a példányt azonban nem ismerjük, talán csak lappang valahol, mint ahogy jelen példány is tette eddig. József Attila más kötetet nem birtokolhatott tőle, mert Zelk a negyedik versgyűjteményéből *(A lélek panaszaiból)* már nem adhatott, az 1942-ben jelent meg. Több mint sajnálatos azonban, hogy József Attila Zelknek írt dedikációit – mert valószínűleg voltak – nem ismerjük.

A *Csuklódon kibuggyan a vér* sorsa részben követhető. A kötet valamikor, valószínűleg József Attila halála után kikerült magánkönyvtárból – és legalább két „közkönyvtárnak" lett darabja. A későbbi félvászon kötésbe kötött, kissé romos könyv állapotát ez is magyarázhatja: volt az 1945-től ezen a néven működő Magyar Bőripari Munkások Országos Szabad Szakszervezetének (Budapest, VII. Dob utca 99.) és az 1949-ben alapított Duna Cipőgyár (Budapest, IV. Táncsics u. 10.) üzemi könyvtárának darabja is. A dedikáció fölötti „szabad" részben e két intézmény bélyegzője mellett található még egy kézzel írott (1024) és egy pecsételt (00807) szám, valamint egy keletbélyező: 1954. ápr. 14. A piros ceruzával áthúzott intézményi bélyegzők jelzik, hogy törölt könyvtári példányról van szó. Ezután vélhetően antikváriumba került, vagy egyszerűen valaki hazavitte a leselejtezett könyvet.

27 Szélpál Árpád, „Zelk Zoltán: »Csuklódon kibuggyan a vér«", *Szocializmus* 20, 7. sz. (1930): 224.
28 Fenyő László, „Csuklódon kibuggyan a vér: Zelk Zoltán versei", *Nyugat* 23, 15. sz. (1930): 215.
29 Tasi József, *József Attila könyvtára és más tanulmányok* (Budapest: Ecriture, 1996), 28.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 127 (2023) 3
DOI: 10.56232/ItK.2023.3.06

Varga Benjámin: Agendarius Strigoniensis 1583, 1596

A források magyar nyelvű szövegét gondozta, és a szokatlan szavak, szókapcsolatok szótárát készítette Lovas Borbála, közreműködött és lektorálta Földváry Miklós István
Műhelytanulmányok 8
Budapest: Argumentum Kiadó–ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiatörténeti Kutatócsoport, 2022, CXXV+170 l.

(Vitaindító recenzió)

HORVÁTH Csaba Péter

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, posztdoktor kutató
ORCID: 0000-0003-2016-9068

A liturgikus szerkönyvek számos műfaja ismeretes,[1] melyek a régi magyar művelődéstörténet kategóriái alapján – több más kiadványműfajjal (posztilla, perikopáskönyv stb.) egyetemben – az *egyházi használati irodalom*[2] csoportjába tartoznak. A teljesség igénye nélkül: az *ordináriumok*, *misekönyvek* és a *breviáriumok* a papságra és a szerzetesközösségekre, a *pontifikálék* kifejezetten a püspökre vonatkozó szertartások rendjét tartalmazzák. Mindezek mellett a *rituálék* – melyeknek számtalan elnevezése ismeretes: a legtöbb európai nyelvterületen *manuale* vagy *baptismale,* a közép-európai térségben *obsequiale,* később, a trentói romanizálást követően *rituale* stb. – a papság és a hívő közösség mindennapi érintkezésének dokumentumai. (Az *Agendarius* főcímének magyarázatát lásd: XIII.) A keresztény óvilág minden egyes tájegységéhez saját liturgikus úzus kapcsolódik, amely egyrészt identitásképző (másoktól elválasztó) funkcióval bír, másrészt a szokványostól és általánostól sem különbözik jelentősen, nehogy botrányt kreáljon. A szerzetesrendek a tértől független, saját úzust használnak.[3] A rituálék a legkülönfélébb benedikcióknak, egyes ünnepekhez, emléknapokhoz kapcsolódó szentelmények konszekrálásának, a szentségek kiszolgáltatásának, valamint egyes kegyes cselekedetek (például a temetés) végzésének gyakorlatát, tehát nem a szentmise vagy a zsolozsma köréhez kapcsolódó vagy püspöki kiváltságnak minősülő szertartások rendjét tartalmazzák. Ezek kutatása minden eset-

1 Részletes számbavételüket és történeti fejlődésüket lásd: Földváry Miklós István, „Liturgikus könyvek", in *Ars sacra: A liturgikus művészet kézikönyve*, szerk. Szakács Béla Zsolt, Szent István kézikönyvek 16, 335–402 (Budapest: Szent István Társulat, 2019).

2 Jan-Dirk Müller, „Gebrauchsliteratur", in *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, szerk. Gert Ueding, 12 köt. (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1992–2015), 3:587–605. Lásd erről még a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* második kötetének tárgymutatója alapján Heltai János monográfiáját: Heltai János, *Műfajok és művek a XVII. századi magyar könyvkiadásban 1601–1655*, Res libraria 2 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2008).

3 Földváry Miklós István, „A római rítus változatainak kutatása VI: Az úzus kialakulása és funkciója: kompozíció és önazonosság", *Magyar Egyházzene* 21, 4. sz. (2013/2014): 339–358, 339–340.

ben interdiszciplináris feladat:[4] a különféle liturgikus segédkönyvek az irodalom-, a néprajz- és a történettudomány mellett a nyelvészet, a teológia és a klasszika-filológia művelői számára is értékes forrásbázisul szolgálnak. Ezt a tudományközti együttműködést reprezentálta a nagyszombati *Agendarius* könyvbemutatója köré szervezett egésznapos konferencia az MTA–ELTE Lendület Liturgiatörténeti Kutatócsoport szervezésében, melyre 2022. október 13-án került sor *Telegdi, Mossóczy és az* Agendarius: *Rítusok, népnyelvűség és lelkipásztorkodás a XVI. század végi Magyarországon* címmel; a rendkívül gyümölcsöző tanácskozás előadásainak anyaga a tervek szerint 2023-ban nyomtatásban is megjelenik.

A szervezett liturgiatörténeti kutatások legfontosabb szakmai műhelye, az ELTE Vallástudományi Központ keretében működő Liturgiatörténeti Kutatócsoport két kiadványsorozatot jelentet meg: a Monumenta Ritualia Hungarica angol nyelvű, a nemzetközi tudományos színtérre szánt kritikaikiadás-sorozat,[5] a Műhelytanulmányok a hazai szakmai közönség számára szolgáltat tanulmányokat, forrásközléseket. Ez utóbbi adott helyt a Telegdi Miklós nevével és tekintélyével két kiadást megért *Agendarius Strigoniensis* szövegkiadásának.

Telegdi irodalmi működése 1573-tól bontakozott ki, amikor Verancsics Antal esztergomi érsek kinevezte vikáriusává, majd a főpásztor halálától kezdve az esztergomi főegyházmegye apostoli kormányzójaként *(administrator in spiritualibus)* tevékenykedett haláláig (1586), mivel a prímási széket a bécsi udvar 1596-ig nem töltötte be. Érseki kinevezésének gátja lehetett egyrészt, hogy tudományos fokozattal nem bírt,[6] másrészt – amint erre Varga Benjámin is rámutatott (XLVI) –, hogy a Habsburg-adminisztráció káderpolitikája gátolta azt. Telegdi teljes irodalmi és egyházszervező munkássága *a Trentói Zsinatot követő értelmiségi útkeresés* jegyében zajlott. Ez nemcsak magyar, hanem nemzetközi jelenség is volt, ugyanakkor a hazai katolikus egyházi értelmiség tevékenységét két egymással párhuzamos folyamat nehezítette: a reformáció tanainak terjedése és az, hogy az oszmán terjeszkedés következtében a Magyar Királyság területe állandó háborús övezet volt. A mohácsi csata során a felsőklérus gyakorlatilag megsemmisült, a főpapi székeket hosszú időn keresztül nem töltötték be, a bécsi kormányszervek az egyházi jövedelmeket katonai célokra lefoglalták. Az erdélyi és partiumi részeken az egyházi birtokokat szekularizálták, ezzel teremtve meg a kialakuló rendi állam jövedelmeit, az erdélyi fejedelmi vagyont. Ily módon a katolicizmus befolyási övezete a 16. század közepére – néhány nemesi uradalmat és főpapi birtokot, várat és mezővárost nem számítva – Nagyszombatba (az esztergomi érsekség akkori székhelyére) és Pozsonyba szorult vissza; e két város lesz majd gyújtópontja a következő századokban a katolikus megújhodásnak és felvirágzásnak. A 16. században nemcsak a főpap-

4 Bárth Dániel, „Telegdi Miklós szertartáskönyvének művelődéstörténeti forrásértéke", *Rálátás* 6, 2. sz. (2005): 8–13.

5 Balázs Déri, szerk., *Missale Strigoniense 1484*, Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum 16: Monumenta ritualia Hungarica 1 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2009); Miklós István Földváry, szerk., *Ordinarius Strigoniensis*, Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum 17: Monumenta ritualia Hungarica 2 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2009). Az *esztergomi graduálé* és *breviárium* kritikai kiadása e sorozat keretében folyamatban van.

6 Horváth Csaba Péter, „Telegdi Miklós (1535–1586)" (doktori értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, 2019), 45, DOI: 10.15774/PPKE.BTK.2019.013, http://real-phd.mtak.hu/879/1/Horv%C3%A1th_Csaba_P%C3%A9ter_disszertacio.pdf.

ság – mely birtokjövedelmek híján elsősorban állami tisztségeket látott el[7] –, hanem a közép- és alsópapság is rossz anyagi és erkölcsi állapotban volt; nem véletlen, hogy a Trentói Zsinaton uralkodói támogatással a magyar prelátusok a papi nősülés és a két szín alatti áldoztatás mellett érveltek. Ezek ugyanis – a ránk maradt csekély számú 16. századi kánoni látogatási jegyzőkönyv tanúsága szerint[8] – a mindennapok gyakorlatát képezték. 1564-ben IV. Piusz brévéjében engedélyezte a két szín alatti áldozást I. Ferdinánd alattvalóinak, így természetesnek vehetjük, hogy mind az *Agendarius,* mind Mossóczy Zakariás kéziratos ordófogalmazványa a két szín alatti áldozás úzusát írja le; 1604-ben ezt visszavonta VIII. Kelemen pápa (LXXXIV–LXXXIX). Noha az 1563 decemberében véget ért egyetemes zsinat határozatait az összes egyházmegyében három éven belül ki kellett volna hirdetni, Magyarországon ez csupán a győri (1573)[9] és zágrábi egyházmegyében következett be Draskovich György püspöksége idején, így annak határozatai formális főpásztori tekintély nélkül mentek át többé-kevésbé a gyakorlatba. 1564-ben az Oláh Miklós által összehívott egyházmegyei zsinaton a határozatok magyarországi ratifikálása I. Miksa magyar király döntése nyomán hiúsult meg.[10] Hivatalos kihirdetésükre 1611-ben, Forgách Ferenc esztergomi érsek tartományi zsinatán került sor (a püspökökről, a papok méltóságáról és taníttatásáról, a prédikálásról és a szentségek kiszolgáltatásáról, az egyházi javakról és a kánoni látogatások rendjéről határoztak).[11] A Trentói Zsinat a kifejezetten a papság számára rendelt szerkönyveket (*Missale* és *Breviarium Romanum*),[12] valamint a *Vulgata* könyveit és szövegét (az 1590-es *Vulgata Sixtina*, majd az 1592-es *Vulgata Sixto-Clemetina* kiadásával)[13] szabályozta és egységesítette, a különféle egyházmegyei rituálékat ugyanakkor nem kellett jóváhagyatni Rómában. A romanizálás mintájára azonban Pázmány Péter érseksége idején (1625)[14] egész Ma-

7 Fazekas István, „Katolikus főpapok a központi hivatalokban a 16. században", in *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. Varga Szabolcs és Vértesi Lázár, Series historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 17, 233–251 (Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017).

8 Tomisa Ilona, kiad., *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16–17. század*, ford. Domokos Pál Péter, Rosdy Pál és Varga Imre, Millenniumi magyar történelem: Források (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 27–88.

9 Koltai András, „A győri egyházmegye 1579. évi zsinata", *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 8, 3–4. sz. (1996): 41–60.

10 Fazekas István, „Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére Magyarországon 1564-ben", in *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv: Születésének 70. évfordulója ünnepére*, szerk. Tusor Péter, 154–164 (Budapest: 1998).

11 Carolus Péterffy, *Sacra concilia ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata*, 2 köt. (Posonii, 1741–1742), 2:203–216.

12 Trid. Sess. 7. Can. 13.: „Ha valaki azt állítaná, hogy a katolikus Egyház elfogadott, jóváhagyott és megszokott szertartásait a szentségek ünnepélyes kiszolgáltatásánál a kiszolgáltató megvetheti, vagy bűn nélkül tetszés szerint el is hagyhatja, vagy ezeket bármelyik templom bármely lelkésze megmásíthatja: legyen kiközösítve." Heinrich Denzinger és Peter Hünermann, *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, ford. Fila Béla és Jug László, szerk. Burger Ferenc, összeáll. Romhányi Beatrix és Sarbak Gábor, Szent István kézikönyvek 9 (Bátonyterenye–Budapest: Örökmécs Kiadó–Szent István Társulat, 2004), 390. A kétszáz évnél régebben helyileg meggyökeresedett szertartáselemeket a zsinat továbbra is engedélyezte: Rajner Lajos, *A rituále-kérdés Magyarországon* (Budapest, 1901), 144.

13 Trid. Sess. 4. Denzinger és Hünermann, *Hitvallások…*, 372–374.

14 A *Rituale Strigoniense* első kiadását lásd: RMNy 1346. Részletesebben lásd: Füzes Ádám, „Rítusváltás vagy liturgikus reform? Pázmány Péter liturgikus rendteremtése a XVII. században", *Praeconia* 1, 1. sz.

gyarországon az esztergomi rítust tették kötelezővé. Az *Obsequiale Strigoniense*[15] utolsó kiadása, Oláh Miklós 1560-as *Ordo et ritus*a és a pázmányi rítusváltás közti időszak liturgikus értelemben a különféle megújulási kísérletek és a reformrituálék időszaka volt. Ennek reprezentatív és nyomtatásban egyedüliként két kiadásban megjelent reprezentánsa Telegdi *Agendarius*a.

Az esztergomi *Agendarius*t két okból tekinthetjük *reformrituálé*nak. Egyrészt a gyakorlati lelkipásztorkodás követelményeinek megfelelően átszerkesztette szerkönyvét: a latin nyelvű rítuselemeket több helyütt csonkította, rövidítette, valamint a korábbi *Obsequiale*-kiadások hibás latinságát javította; másrészt számos magyar nyelvű toldalékot illesztett a szertartásrendbe. Külön figyelmet szentelt egyfelől a hívő közösség liturgikus oktatásának, másfelől annak, hogy a szertartásokon részt vevő hívek feleletválaszait magyar nyelven is közreadja. A liturgiamagyarázatok és a feleletválaszok mellett magyar nyelvű esketési és temetési mintabeszédeket is szerepeltet rituáléjában. Ezeket – Fekete Csaba nyomán – *paraliturgikus* szertartási elemeknek tekinthetjük annyiban, hogy természetesen a szent liturgia továbbra is a római egyház hivatalos nyelvén szólt, a kiegészítések és oktatások mint beékelődő szövegelemek elhangozhattak magyar nyelven a szertartások előtt/során/után.[16] Mindezek a magyar nyelvű szertartási toldalékok élőbeszéd jellegű, funkcionális szövegek (LXVIII). A késő középkori és kora újkori prédikációirodalom szerzői, megjelentetői intenciói közismertek: egyrészt mintát szolgáltatnak az igehirdetés során a hívekkel való kommunikációban még járatlanabb paptestvérek számára, másrészt felolvasásra szánt beszédeknek is tekinthetjük ezeket (amennyiben a temetést például nem felszentelt pap, hanem lelkipásztori kisegítő – licenciátus[17] – végezte). A liturgiatörténész számára nem az a kérdés, hogy *volt-e anyanyelvi liturgikus nyelvhasználat,* mivel az – Bartók Zsófia Ágnes 2021-es monográfiája tanúsága szerint – a középkori anyagon végigvezethetően *folyamatosan jelen volt az egyházi gyakorlatban,* hanem hogy ez a nyelvi anyag mikor került be a liturgikus szerkönyvek általános processzusába, képébe, szövegébe. Amennyiben a nyomtatott írásbeliséget normateremtőnek tekintjük, Telegdi magyar nyelvű szertartási szövegelemei és beszédei az elsők, amelyek ilyen normatív igénnyel lépnek fel.[18] Külön problematikus azonban, és megválaszolandó kérdésként fogalmazódik meg, hogy az *Agendarius* miért csak kétnyelvű szöveget tartalmaz akkor, amikor már Telegdi korában is legalább háromnyelvű volt az esztergomi érsekség (magyar, német, szlovák). Vélhetően a korabeli sajtó alá rendezők nem tudtak

(2006): 22–33. A továbbiakban azokra a régi magyarországi nyomtatványokra, amelyek szövegét nem hivatkozzuk, RMNy-, illetve RMK-számokkal utalunk.

15 Kritikai kiadását lásd: Varga Benjámin, *Obsequiale Strigoniense 1490–1560*, Műhelytanulmányok 2 (Budapest: Argumentum Kiadó–ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiatörténeti Kutatócsoport, 2016).

16 Fekete Csaba, kiad., *Nagyszombati* Agendarius: *Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból 1583, 1596*, Nyelvi és művelődéstörténeti adattár: Kiadványok 11 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011), 9.

17 A licenciátusi intézményrendszerről lásd: Sávai János, *Missziók, mesterek, licenciátusok – Missiones, magistri, licenciati*, Missziók és dokumentumok Magyarországról és a hódoltságról – Documenta missionaria Hungariam et regionem sub ditione Turcica existentem spectantia 2: Tanulmányok – Studia 2 (Szeged: Agapé, 1997), 90–108.

18 Bartók Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei: A* Pray-kódex*től az* Érdy-kódex*ig,* Műhelytanulmányok 7 (Budapest: Argumentum Kiadó–ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiatörténeti Kutatócsoport, 2021), 25.

szlovákul és németül, illetve az a cél is szemük előtt lebeghetett, hogy nem csupán saját egyháztartományuk, hanem az egész – immár földrajzilag többfelé szakadozott – ország magyar anyanyelvű katolikus lakossága számára kívántak szertartáskönyvet rendelni. Pázmány 1625-ös rituáléja első kiadásától kezdve legalább három nyelven jelent meg (LXXXI).

A kiadvány magát kritikai kiadásként határozza meg (XC, XCIV, XCVIII, CVIII), Varga Benjámin a lehető legnagyobb alapossággal járt el a bevezető tanulmány során, ahogyan ezt korábban, az *Obsequiale Strigoniense* kiadása során tőle megszoktuk. Tartalmi szempontból az *Agendarius*-kiadás megfelel e kiadványtípus kritériumainak: felhívja a figyelmet a forrás jelentőségére, számba veszi kiadásait és fennmaradt példányait – ezzel végleg tisztázza az 1595-ös „fantomkiadás" ügyét[19] (XXVIII–XXX) –, leírja és ismerteti a szövegkiadáshoz felhasznált példányokat, vázlatosan bemutatja Telegdi Miklós életrajzát és irodalmi munkásságát, hasonmás-oldalakat és illusztrációkat közöl, valamint a kiadott szöveghez megfelelő jegyzetek, indexek és konkordanciák csatlakoznak. A kiadásban a helyes olvasást elősegítendő helyt kapott egy a mai olvasó számára készült, szokatlan szavak és szókapcsolatok értelmezését segítő szótár is; ezt – mivel kifejezetten tárgyi jegyzeteket nem szerepeltetnek külön fejezetben a kiadványban – üdvözlendő és előremutató lépésnek tartjuk. A bevezető tanulmány csupán néhány ponton igényel pontosítást, kiegészítést.

1. „Oláh érsek szívesen fogadja a tanult ifjút, Bécsbe küldi tanulmányai befejezésére, majd még azon évben pappá szenteli, és a nagyszombati iskola tanárává teszi." (XLV) A szakirodalomban több helyütt előjön az a vélekedés, miszerint Telegdi a krakkói után a bécsi egyetemet is látogatta,[20] ugyanakkor ezt forrásokkal nem támasztják alá, nincs rá pozitív adatunk.[21]

---

19 Fekete Csaba még említi: Fekete, *Nagyszombati* Agendarius, 145–146.

20 Szelestei Nagy László, „Előszó", in Telegdi Miklós, *Az evangeliumoknak magyarázata (második rész), Nagyszombat 1578*, [1–3] (Budapest: Magyar Katolikus Püspöki Konferencia–Pytheas, 2013), [1]. Egy furcsa ötvözete az információknak: „1558-ban Oláh Miklós Bécsben pappá szentelte" – Fényi András, *Telegdi Miklós (1535–1586)* (Budapest, 1939), [5]. Az adatok vélhetően Szinnyeitől erednek: Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky, 1891–1914), 13:1386–1391. A *Wikipédia*-szócikk is Szinnyei szövegén alapszik: „Telegdi Miklós", in *Wikipédia: A szabad enciklopédia*, utolsó módosítás: 2022.12.14, https://hu.wikipedia.org/wiki/Telegdi_Mikl%C3%B3s. Már többször belefutottunk a Szinnyei-problematikába, az ő adattárát – noha kora tudományos színvonalán alapmű – fenntartásokkal kell kezelni.

21 Fraknói nem említi forráskiadványában: Franki [Fraknói] Vilmos, *A hazai és a külföldi iskolázás a XVI. században* (Budapest: Eggenberger, 1873), 213–235. Schrauf egy nemes Telegdiről emlékezik meg, aki 1471-ben iratkozott be a bécsi egyetemre: Schrauf Károly, kiad., *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*, Magyarországi tanulók külföldön 4 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1902), 116. A legújabb egyetemtörténeti kutatások (544. tételszám alatt) egy báró Telegdi Pálról szólnak, aki 1576. október 13-án iratkozott be: Kissné Bognár Krisztina, *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13 (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004), 73. A Bécsi Egyetem osztrák kiadású matrikulái sem említik, csak a Bognár Krisztina által említett Telegdi Pált: Willy Szaivert, szerk., *Die Matrikel der Universität Wien, III. Band, 1518/II–1579/I, 2. Lieferung: Register der Personen- und Ortsnamen*, Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 6: Quellen zur Geschichte der Universität Wien 1 (Wien–Köln–Graz: Hermann Böhlau, 1971), 253. Neves életrajzírója sem említi bécsi egyetemjárását: Both Ferenc, *Telegdi Miklós élete és művei: Irodalomtörténeti tanulmány* (Szeged: Endrényi Lajos, 1899). A 16. századi közép-európai egyetemjárásról összefoglalóan lásd: Kelényi Borbála, „Krakkótól Wittenbergig: Magyarországi hallgatók a krakkói, bécsi és wittenbergi egyetemeken a 16. században", *Gerundium* 8, 1. sz. (2017): 23–50.

2. „Bornemiszának adott válaszát már itt nyomtatták, ez volt a híres nagyszombati káptalani nyomda (1578–1609) első vállalkozása." (XLVIII) Már Ráth György, majd az ő nyomán Both Ferenc is felhívta a figyelmet arra, hogy a Telegdi-nyomda első terméke Lorenzo Maggio jezsuita provinciális munkája, az olmützi püspöki szeminárium Mária-kongregációjának szabályzata volt.[22] Vélhetően tiszteletből ez lett az első kiadvány, mivel a bécsi jezsuiták inaktív officináját vásárolta meg Telegdi udvari segélyből. Nem utolsósorban a Nagyszombatban, saját házában (a plébániaházban) felállított könyvsajtó próbanyomatának is tekinthetjük ezt a szabályzatot, ugyanis ugyanebben az évben megjelent *de tempore* prédikációinak második kötete mint az első, katolikus szerzőtől Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyv. Ezt adta ki hasonmásban a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia 2013-ban.[23] Ugyanakkor a *Felelet* az első nyomtatásban megjelent, magyar nyelvű katolikus vitairat.

3. „1580-ban látott napvilágot következő vitairata, melyben a közkeletű protestáns toposszal szállt harcba, miszerint a pápa maga volna az Antikrisztus." (XLVIII) Már 2019-ben megvédett doktori értekezésünkben közöltük azt a mikrofilológiai megállapítást, miszerint „Telegdi e műve Szent Péter és Pál apostolok napjára szánt második prédikációjának újrakiadása".[24] Ugyanazon évben – a Telegdi-nyomda talán legtermékenyebb évében, 1580-ban – jelent meg prédikációinak harmadik *(de sanctis)* kötete,[25] a különkiadást[26] csupán a kiadványműfajt meghatározó paratextusok különböztetik meg a prédikációszövegtől.

A kiadvány főszövege a professzionális bevezető tanulmánnyal ellentétben egy igen lényeges ponton kritizálható. *Az átírás, szövegközlés mikéntje egy kritikai szövegkiadás esetében mindig kényes kérdés,* mivel azt egymással ellentmondó érvek, hitek, tanult és a textológiai munka során különféle műhelyekben elsajátított eljárások határozzák meg. Kritikai észrevételeink e tárgykörben semmi esetre sem személyesek, és nem egy jól körülhatárolható iskola gyakorlata ellen fogalmazódnak meg: csupán szakmai állásfoglalásunkat kívánjuk közölni és ütköztetni az *Agendarius* szövegközlésének gyakorlatával. Elfogadhatónak tartjuk azt az eljárást, miszerint az *Agendarius* latin nyelvű szövegelemeit az MRH sorozat gyakorlata szerint írták át (ezek közül egyedül Telegdi papsághoz intézett előszavát fordították magyarra: XXIII–XXIV). Holt nyelvről lévén szó, a könnyebb azonosíthatóság és kereshetőség érdekében egységes nemzetközi szabványoknak megfelelő átírási gyakorlatot alkalmaz a szövegközlő. Ezzel ellentétben textológiai szempontból elfogadhatatlannak tartjuk a magyar nyelvű szövegrészek radikális modernizálását. Amint Lovas Borbála írja *A magyar szöveg gondozásának és átírásának elvei* című fejezetben:

22 RMNy 417. Vö. Ráth György, „A legelső nagyszombati nyomtatvány", *Magyar Könyvszemle* 15, 1–2. sz. (1890): 42–47; Both, *Telegdi Miklós…*, 83.

23 Lásd a 20. jegyzetet.

24 Horváth, „Telegdi Miklós…", 123.

25 Telegdi Miklós, „Vgyan azon napra más Praedicatio: Melyben meg bizonyettatic, hogy a' Papa, az az a' Romai Pispöc nem Antichristus. De azoc a' kic ütet annac neuezic, az Antichristus tagiai", in Telegdi Miklós, *Az evangeliomoknac, mellyeket vasarnapokon es egyeb innepeken esztendö által az anyaszentegyházban oluasni és praedicallani szoktanac, magyarázattyának harmadic resze, mely magaban foglallya a szentec innepire ualo evangeliomokat*, 416–439 (Nagyszombat, 1580), RMNy 474.

26 RMNy 475.

> A kötet magyar nyelvű szövegrészeit modernizáltuk. Tettük ezt azért, hogy illeszkedjék a latin nyelvű részek modernizált és egységesített átírásához, mely az MRH-sorozat elvei szerint készült. Emellett azért is ragaszkodtunk a modernizáláshoz, mert az *Agendarius* kiadásánál autográf kézirat hiányában két nyomtatvány szövegvariánsait dolgoztuk fel. E modernizáláshoz igazítottuk a mellékletben található Mossóczy-féle kéziratot is, hogy a szövegrészek jól összevethetőek legyenek. Szeretnénk túllépni ezzel azokon a gyakorlati akadályokon, melyek az átírások eltérő volta miatt a liturgikus tétel azonosításakor, keresésekor nehezítik a kutatók munkáját. A modernizált szöveg a tudományos igények kielégítésén túl a liturgiában való gyakorlati használatra is alkalmassá teszik a szövegrészeket. (XCVII)
>
> A szöveg modernizált olvasata a mai nyelvállapot nyelvtani, fonetikai szabályait követi, így segíti az értelmezést. A magyar szöveg modernizálása során a lexikai és morfológiai réteg megmaradt, míg a szintaktikai és fonetikai rész modernizált formában szerepel az átiratban. (XCVII)
>
> A nyelvjárási típusjelenségeket (Mossóczy í-zős nyelvjárását: *ílő és igaz Istennek* stb.) szintén megjegyzés nélkül javítottuk normatív alakra. (XCVIII)

Az *Agendarius* magyar nyelvű szövegbetéteit gondozó és sajtó alá rendező irodalomtörténész textológiai gondolkodásmódja jelentősen megváltozott az elmúlt években, hiszen egy 2019-es recenziójában még kritikával illette a radikális modernizálás gyakorlatát:

> Az átírási elveket tanulmányozva azonban szembeötlő néhány olyan megoldás, mellyel nem értek egyet. Üdvözlendő, hogy az előszó többféleképpen interpretálható megfogalmazása ellenére a modernizálás csak részleges, így az érthetőség szem előtt tartása mellett megmarad a szöveg régies karaktere is.[27]

Az RMKT XIII/A kötetének sajtó alá rendezői továbbgondolták a Stoll Béla-i elveket, viszont – amint erre Lovas Borbála helyesen hívja fel a figyelmet – nyelvileg anakronisztikus, sőt lényegileg soha nem létezett nyelvállapotot kapunk, amely sem nem „eredeti" avagy „régi", sem nem „modern" átirata a forrásdokumentumoknak.[28] Ez is azt támasztja alá, hogy a betűhív átírási forma az, amelybe nem lehet oly könnyen belekötni; nem okoz értelemzavaró olvasatokat, ugyanakkor kinyitja az olvasó előtt a hermeneutikai kereteket. (Kritikai kiadások olvasása alapvetően szakmai közönségtől elvárható. Talán jelen kötet egyik hiányossága az, hogy nem jelölte ki saját közönségét.)

1. Érhetőnek véljük azt a szándékot, miszerint „használható" szöveget kívánnak kiadni kezeik közül a szerkesztők, ám akkor ez a szövegközlés már nem kritikai, hanem népszerű kiadás lesz. A magyar kiadói gyakorlat alapján először egy kritikai jegyzetapparátussal ellátott betű-

27 Lovas Borbála, „Bogáti Fazakas Miklós históriás énekei és bibliai parafrázisai *(Énekek éneke, Mózesi diadalversek, Jób könyve)*, 1575–1598", *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 695–699, 698.

28 A recenzált kötet szövegközlési alapelveit lásd: Ács Pál és Szentmártoni Szabó Géza, „Előszó", in Bogáti Fazakas Miklós, *Históriás énekei és bibliai parafrázisai („Énekek éneke", „Mózesi diadalversek", „Jób könyve"), 1575–1598*, szerk. Ács Pál és mások, Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam, 13/A, 7–15 (Budapest: Balassi Kiadó, 2018), 12–14.

hű – a latin nyelvű szövegbetétek esetében (mint a jelen kiadásban is) univerzalizált – átiratot kell(ene) közrebocsátani, a további kiadások pedig ez alapján készülhetnének. Az *Agendarius*-ban olvasható lelki tükör (41–51) valóban, akár a mai kor embere számára is alkalmas lelki olvasmány, a gyónásra felkészülést segítő szöveg lehet. (Más gond az, hogy Magyarországon nagyon nehéz bármilyen könyvet eladni fizetőképes, érdeklődő kereslet híján. Bárcsak egyre-másra nőne a templomba járó, aktív hívek száma, akik az engedélyezett ősi liturgikus formákhoz kötődnek!) Azt az érvet is gyakran hallhatjuk, olvashatjuk a „modernizált" átiratok közrebocsátása mellett, hogy a számítógépes keresést ez a metódus jelentősen megkönnyíti a nyomdai PDF-en, valamint a „virtuális Guttenberg-galaxis" más médiumain, szövegadatbázisain keresztül. Álláspontunk szerint itt nem lehet megkerülni a „dupla" munkavégzést: a betűhű szövegközlés alapján egy modernizált átirat közrebocsátására is szükség van. Itt azonban meg kell jegyeznünk: ha két vagy több professzionális filológust egymás mellé ültetünk, és átíratjuk velük ugyanazt a betűhív szöveget modernizált változattá, soha nem fogjuk ugyanazt az eredményt kapni: a nyelvjárási jelenségek, a központozás vagy egyes szavak írásképe más-más megoldásokat fog eredményezni. A modernizált átirat épp emiatt is lényegesen képlékenyebb a betűhűnél.

2. Lovas Borbála Stoll Béla két szövegkiadására,[29] valamint Horváth Iván közleményére és a hálózati Balassi-kritikai kiadás sajtó alá rendezésének gyakorlatára hivatkozik. Stoll azzal érvel a részben (helyesírásilag) modernizált átirat mellett, hogy sem Gergei Albert *Árgirus históriájá*nak, sem az ismeretlen szerzőtől származó *Eurialus és Lucretiá*nak nincs autográf szövegvariánsa. Ezen a koncepción Horváth Iván még erőteljesebben túllép: a teljes és minden nyelvi jellegzetességet eltörlő (nemcsak a helyesírást, hanem a nyelvjárási jellegzetességeket és a kiejtést is „korszerűsítő") átirat mellett érvel: „Ez alól [a nem tudás alól, miszerint nem eldönthető, hogy a szerző, a szövegközlő vagy szövegközlők sora mennyiben hatott az aktuális, a kutató előtt heverő szöveg nyelvállapotára – H. Cs. P.] a történeti hűséghez ragaszkodó szövegkiadó sem lehet kivétel, éppen, mivel ragaszkodik a történeti hűséghez. Neki is saját nyelvjárásában (a mai Budapest értelmiségi szociolektusában) kell Balassit olvasnia és olvastatnia."[30] Mindezzel szemben az a szakmai álláspontunk, hogy a szövegkiadónak a szöveget nem „átadnia", hanem konzerválnia kell kritikai kiadásában, annak minden jellegzetességével együtt, betűhű átiratban (a tipográfiában használt *ſ* a betűhű szövegközlésben átírható *s*-sé). Aki kézbe veszi a betűhív (nyomtatott) szöveget, legyen akár kutató, akár laikus érdeklődő, nem fogja nehéznek találni annak olvasását; a 16. század közepi-végi nyelvállapot nem áll értelmezhetetlenségig vagy olvashatatlanságig távol a mai sztenderd nyelvváltozattól: amikor első- és másodéves történészhallgatókkal korabeli szöveget olvastunk egy szemináriumon, szemük meglehetősen gyorsan hozzászokott a kora újkori könyvek tipográfiai jellegzetességeihez. Az igaz ugyan, hogy a nyomtatásban megjelent könyv nem feltétlenül a szöveg szerzője vagy szerkesztője, hanem a nyomdász nyelvjárását, helyesírását és nyelvi tudatosságát tükrözi, mégis *hű lenyomata a kor nyelvál-*

29 Varjas Béla és mások, szerk., *XVI. századbeli magyar költők művei 1567–1577*, Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 371–461, 572–593.

30 Horváth Iván, „Még távolabb a betűhűségtől", in *A Stollwerk: Stoll Béla 80. születésnapjára*, szerk. Ács Pál és Székely Júlia, 23–25 ([Budapest]: Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete–Balassi Kiadó, 2008), 25. Ha nekünk nincs budapesti értelmiségi szociolektusunk, akkor nem foglalkozhatunk Balassival? Nem készíthetünk – úgy egyáltalán – kritikai kiadást? Vagy egyenesen tiltott számunkra a historia litteraria kutatása, nem vagyunk rá méltók?

lapotának, amelyben kiadták azt. A kritikai szövegkiadás „örök időkre" szól, azok újbóli, javított közlésére csak kivételes esetekben szokott sor kerülni; ugyanakkor a mai sztenderd nyelv változik, egy-két évszázad múltán talán már nem tekintenek a mai értelemben „modernizált" szövegkiadásokra „használhatóként"; ennek eklatáns példája a századforduló Pázmány-összkiadása.

3. A szövegközlés kontamináció. A két kiadás és a latin nyelv szabályai alapján a helyesnek ítélt alakot veszi fel a főszövegbe a szövegközlő, az ettől eltérő alakokat lábjegyzetben hozza (szövegkritikai jegyzetek formájában, melyek a lap alján kaptak helyet, nem külön könyvfejezetben). Mivel a két kiadás között – a második kiadás végén szereplő második halotti beszéd kivételével – csupán helyesírási, kisebb részben morfológiai eltérések vannak, ez a megoldás égbekiáltó hibaként talán nem felróható. Ugyanakkor jelen esetben érdemes lehetett volna egy *editio princeps*et meghatározni – jelen esetben a Telegdi életében megjelent első kiadást –, és annak főszövegét alapul véve a második kiadás eltéréseit jegyzetben közölni.

4. Mind az 1988-as, mind a 2004-es szabályzat, illetve ajánlás – még annak figyelembevételével is, hogy minden egyes szöveg más-más nyelvi és tipográfiai sajátosságokkal rendelkezik – megfogalmazza a *kritikai kiadásokkal kapcsolatos alapelveket, melyeket az irodalomtörténész szakma elfogadott,* és az MTA Textológiai Munkabizottsága hitelesített, például:

> Egyébként azonban meg kell őrizni az írás korfestő erejét és azokat a sajátosságokat, amelyek a szerző nyelvállapotát és írásgyakorlatát jellemzik. Így változatlanul kell hagyni a maitól eltérő hangtani jelenségeket (pl. a magán- és mássalhangzók rövidségét és hosszúságát), a nyelvjárási jellegzetességeket és a prozódiai különlegességeket. Ugyancsak változatlanul kell hagyni a szövegben a szavaknak eredeti egybe- vagy különírását, a nagy- és kisbetűk használatát, az idegen szavaknak, a személy- és földrajzi neveknek, az újságcímeknek írásmódját, továbbá a központozást.[31]
>
> 1832 előtti szövegek esetében a betűhűség javasolt, a szükségszerű módosítás, emendálás következetes és részleteiben nyomon követhető legyen.[32]

Népszerű kiadványok esetén: „Mai helyesírás szerint a modernizálás azonban nem érintheti a versritmust, a rímeket, a nyelvtani szerkezeteket, a hangtani és egyéni írássajátosságokat".[33]

5. A kiadvány függelékben közli *Appendix Mossóczyana* címmel Mossóczy Zakariás nyitrai püspök[34] teljesen magyar nyelvű kéziratos ordófogalmazványát (LXXII–LXXXIII, 113–129), amely Oláh *Ordo et ritus*ának az Országos Széchényi Könyvtárban található első példányának

31 Péter László, összeáll., „Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata", in *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. Hargittay Emil, 3. kiad., 114–131 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2003), 120.

32 „Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához", *Irodalomtörténet* 85, új folyam, 35, 3. sz. (2004): 328–330, 328.

33 Uo., 330.

34 Róla részletesebben lásd: Iványi Béla, *Mossóczy Zakariás és a magyar* Corpus Juris *keletkezése* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1926), 1–142; Mikó Gábor, „A magyar törvények első kiadása és Mossóczy Zakariás", *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio Historica* 138 (2015): 145–164, 145–150.

végén, hozzá kötött lapokon olvasható.[35] Ez a szöveg még merészebb liturgikus kísérlet, mint Telegdi reformrituáléja. A szövegközlés azonban szintén teljesen nélkülözi a kritikai kiadás alapelveit: mivel egyértelmű szakmai konszenzus alapján és kétséget kizáróan Mossóczy-autográffal van dolgunk, ezt még Stoll Béla megfontolásai alapján is – „Stoll szerint a szerző autográf lejegyzésében fennmaradt munkát betűhíven (esetleg az adott kiejtést tükröztető mai helyesírással is) érdemes közölni" (XCVII) – betűhűen kellett volna közölni. Ezzel szemben ezt is a Telegdi-rituále magyar nyelvű szövegbetéteinek közlési módszertana alapján olvashatjuk, „hogy a szövegek jól összevethetők legyenek" (XCVII). Összességében kimondhatjuk, hogy a magyar nyelvű szövegek esetében a magyar hagyomány értelmében *a kritikai kiadás elvei sérültek,* így e részek esetén népszerűsítő jellegű, jegyzetelt és indexelt szövegkiadásáról beszélhetünk.

Telegdinél a szentírási részek magyar fordítása saját átültetés, ebben a többi kora újkori szerzővel rokon.[36] Éppen ezért feleslegesnek tűnik a Káldi- és főleg a Károlyi-féle bibliafordítás[37] összehasonlító célzatú citálása – mint ahogyan azt Fekete Csaba 2011-es forrásközlésében végezte –, különösen annak figyelembevételével, hogy a két kora újkori fordítás teljesen más forrásbázison alapult. A magyar szentírási és paraliturgikus nyelvhasználat tekintetében szinte minden esetben saját fordításról beszélhetünk, a klerikus szerzők – felekezettől függetlenül – nem voltak ráutalva magyar nyelvű fordítások használatára. A bibliafordítások egyrészt szószékre (gyülekezeti használatra), másrészt – a 17. századi kisebb méretű, könnyebben hordozható kiadásoktól kezdve – magánhasználatra készültek. Mind az *Agendarius* kiadása során nyert tapasztalatok, mind a kötetbemutató köré szervezett konferencia leglényegesebb hozadéka annak kimondása volt, hogy Telegdi szerkönyvének nemcsak címe, hanem magyar nyelvű szövegrészei nemcsak a reformációra adott válaszként, hanem a *trentói szellemiségű tudatos és tervezett lelkipásztori működés produktumainak* tekinthetők. Már a kereszténység felvételétől és az államalapítástól fogva lelkipásztori szükségszerűség volt a nemzeti nyelvű katekézis, a bibliai történetek elmesélése, valamint a szertartások magyarázata is. Normateremtő aktusként ez a nagyszombati *Agendarius*ban jelent meg elsőként.

Az *Agendarius Strigoniensis* szövegkiadásával és a hozzá kapcsolódó kísérő tanulmánnyal nagyot léptünk előre egyrészt a szorosabb értelemben vett liturgiatörténeti kutatásokban, másrészt a Telegdi-filológia eredményeit tekintve is, hozzásegítve ezt a tetemes életművet annak újrakanonizálásához. Ezért mindenképp *köszönet illeti e kiadvány összes közreműködőjét.* Reményeink szerint a nem túl távoli jövőben egyrészt Telegdi prédikációs köteteinek, másrészt hitvitázó műveinek kritikai kiadásával teljes képet kaphatunk nemcsak egy írói-szerkesztői műhely megismerése, hanem egy egyháztörténeti értelemben átmenetinek tekinthető időszak irodalmi gondolkodása tekintetében is.

35 Mossóczy esketési mintabeszédét legutóbb elemezte: Kónya Franciska, „Magyar nyelvű esküvői beszédek és köszöntők a 16–18. századból", in *Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*, szerk. Báthory Orsolya és Kónya Franciska, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 12, 209–222 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016).

36 Horváth Csaba Péter, „Adalékok Pázmány Péter bibliahasználatának kérdéséhez: A *Kalauz* példája", *Irodalomtörténeti Közlemények* 126, 6. sz. (2022): 800–813, 809, DOI: 10.56232/itk.2022.6.05.

37 RMNy 1352, illetve RMNy 652.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 127 (2023) 3
DOI: 10.56232/ItK.2023.3.07

A szemantikus szövegközlés védelmében

(Válasz Horváth Csaba Péter *Varga Benjámin: Agendarius Strigoniensis 1583, 1596* című recenziójára)

FÖLDVÁRY Miklós István

ELTE BTK, Ókortudományi Intézet, oktató; Vallástudományi Tanszék, tanszékvezető;
MTA–ELTE Lendület Liturgiatörténeti Kutatócsoport, vezető kutató
ORCID: 0000-0002-8885-6537

Tavaly októberben jelent meg a kora újkori liturgikus népnyelvűség egyedülálló emléke, Telegdi Miklós *Agendarius*a. A szövegkiadást az ELTE BTK általam alapított és vezetett Liturgiatörténeti Kutatócsoportjának Műhelytanulmányok sorozatában Varga Benjámin készítette, a magyar szövegeket Lovas Borbála gondozta. A kötetnek konferenciát és könyvbemutatót is szenteltünk, amelynek első előadójául Horváth Csaba Pétert, Telegdi életének és munkásságának elismert szakértőjét kértem föl. Ő hamarosan terjedelmes recenziót írt a friss munkáról, amelyben néhány pontosítástól eltekintve méltatta a bevezető tanulmányt és a latin szövegkiadást, de súlyos fenntartásokkal élt a régi magyar szövegek közlésében érvényesülő elvekkel szemben. Jelen írásom e kritikára kíván válaszolni, de egyben megragadja a lehetőséget, hogy általánosabb értelemben is kifejtse és érthetővé tegye szövegkiadói hitvallásomat.

Mindenekelőtt egy vallomással tartozom. Lovas Borbála ártatlan. Nem ő hozta magával az elveket, hanem az elvek hozták magukkal őt. Amióta régi liturgikus szövegekkel foglalkozom, a szabványosított (normalizált) és korszerűsített (modernizált) átírás híve vagyok. Ezt örököltem mesteremtől, Déri Balázstól, ezt fogalmaztam meg a latin szövegek tekintetében előbb 2008-as doktori dolgozatomban, majd a Monumenta Ritualia Hungarica sorozat 2009-es, nyitó kötetében.[1] Az *Agendarius* kiadásának előtörténete is ebbe a folyamatba illeszkedett. Fölismerve a magyar szövegek és mintabeszédek tartalmasságát és szépségét, megboldogult első feleségemmel, Martin Judittal legtöbbjüknek elkészítettük gyakorlatias átírását, némelyiket tényleges szertartási alkalmakon való fölhasználásra. Ezeket adtam azután tovább Varga Benjáminnak a szövegkiadás nyersanyagául.

1 Földváry Miklós István, „Rubrica Strigoniensis: A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei" (doktori értekezés, ELTE BTK Nvelvtudományi Doktoriskola, 2008), http://latin.elte.hu/munkatarsak/FM_files/1.%20Rubrica%20Strigoniensis.pdf, 289–308; Déri Balázs and Földváry Miklós István, „Introduction", in *Missale Strigoniense 1484,* ed. Déri Balázs, Bibliotheca scriptorum medii recentisque ævorum: Monumenta ritualia Hungarica 1, I–LIX (Budapest: Argumentum Kiadó, 2009), I–VIII, LII–LVIII.

Belátva, hogy latinistákként nem vállalhatjuk a felelősséget 16. századi magyar szövegek szakszerű megjelentetéséért, Horváth Iványhoz fordultam, akivel éppen a *Pray-kódex* szövegkiadásán dolgoztunk együtt. Fölvázoltam neki elképzeléseimet a szabványos és korszerű szövegközlést illetően, majd azt kértem tőle, hogy ajánljon nekem olyan kollégát, aki szívesen alkalmazza az általam megfogalmazott elveket az *Agendarius*ra, és járatos a régi magyar szövegemlékek földolgozásában. Így kerültünk kapcsolatba Lovas Borbálával, aki tehát nem is vett volna részt a vállalkozásban, ha nem ért egyet az előzetesen rögzített feltételekkel.

A recenzens ugyanazt a megközelítést, amelyet elutasít a magyar szövegeknél, helyénvalónak tartja a latinoknál. Ami a latinos szövegkiadói környezetet illeti, ez némi tájékozatlanságról árulkodik. Déri Balázs és magam kiterjedt tanítványi körünkkel együtt sem értük még el, hogy a szakma elfogadja álláspontunkat. Kisebbségben vagyunk, bár egyre népesebb kisebbségben, és egyre gyengébb az ellenállás. A latin valóban holt nyelv, és nem lévén központi tekintélye, voltaképpen nincs normatív helyesírása. Ráadásul az egyes latinságokhoz különböző helyesírási hagyományok kapcsolódnak, azaz bizonyos írásmódok kultúrákat, korokat idéznek meg, identitásokhoz kötődnek, és ezáltal sajátos érzelmi hatást fejtenek ki az olvasóra. Itt is vannak lelkes paleográfusok, nyelv- és írástörténészek, akik mélyen kötődnek egy-egy forrás nyelvállapotához, fonetikájához vagy betűihez, mások a humanista hagyománnyal azonosulnak, ismét mások az érett középkor helyesírásának szabványosításában látják a megoldást. Nincs tehát egyetértés. Az egyházi hagyományokat figyelembe vevő, de klasszikus alapú és mai tudásunk szerint pontosan etimologizáló helyesírás nem konszenzus, hanem konstrukció. De az érvek, amelyek mellette szólnak, nem különböznek a magyar szövegek modernizált közlésének elveitől.

A liturgikus szövegek korpusza számos médiumváltást élt át. Ugyanazon szövegeket találjuk meg ugyanabban a szerepben egy kapitális vagy unciális írású, diftongusokat használó 7–8. századi szakramentáriumban, egy Karoling-minuszkulával írt, hiperkorrekt, farkincás „e"-ket és „t"-ket (pl. *ęcclesia, fatio*) használó 9–11. századi kéziratban, egy helyesírásilag a középkori kiejtést tükröző gótikus kódexben, egy „j"-ket és tévesen etimologizáló „oe"-ket (pl. *coelum, poenitentia*) használó humanista vagy barokk szerkönyvben és egy, a klasszikus latin mai szabványához alkalmazkodó kiadványban az 1950-es évek óta. Vajon melyiket tekintsük eredetinek, hitelesnek vagy akárcsak egyháziasnak? Bármely meghatározott kor nyelvállapotához való ragaszkodás leszűkíti a korpusz érvényességi körét. Úgynevezett tradicionalista körökben a humanista „j" használatát sokan a hagyomány zálogának tartják pusztán azért, mert a megreformált könyvek „i"-re váltottak. Bármennyire közel áll hozzám a gótika, egy „szabványközépkori" helyesírás azt sugallná, hogy a szövegkorpusz a 12–14. század sajátja, holott meghatározó része a 8. századra már bizonyíthatóan megszilárdult, és megszakítatlan használatban maradt a 20. századig, sőt némi fogyatkozással és átrendezéssel mindmáig. De nem járunk jobban a legkorábbi forrásokkal sem. A késői latinság fonetikájának legjellemzőbb vonásai az „i–e" és az „o–u" fúzió, illetve a szóvégi „m" hangtalanná válása voltak. Az első fönnmaradt, 7–8. századi szertartáskönyvek ezt a nyelvállapotot tükrözik. Ám mindaz, aki a latin nyelvvel legalább felületes ismeretségbe került, tudja, hogy éppen ezek a hangok névszóragozási csoportokat és nyelvtani eseteket különböztetnek meg. A legkorábbi emlékek betűhív megmentése mára oda vezetett, hogy a mértékadó kiadások szándékosan elrontják a máskülönben tökéletesen érthető szövegeket.

Első és legalapvetőbb javaslatom tehát, hogy felejtsük el a „modernizált" jelzőt, és – ha már nem nélkülözhetjük az idegen szavakat – beszéljünk helyette szemantikus szövegközlésről.

A pszichológiában a szemantikus kódolás azt jelenti, amikor az emlékezet a jelentést rögzíti a jel tulajdonságaitól függetlenül vagy akár azok ellenére. Az informatikában a szemantikus web célja a különböző formákban kifejezett, de azonos jelentésre vonatkozó internetes adatok azonosítása és ezáltal kereshetővé, összevethetővé és elemezhetővé tétele akár gépi eszközökkel.

Minden szövegközlés valamiféle kódolás. Ma, amikor a digitális filológia szinte végtelen távlatokat nyit, határozottabban merül föl a kérdés, hogy pontosan mit is akarunk kódolni, mert éppúgy lehetőségünk van rögzíteni egy kézirat fizikai tulajdonságait (grafikai jellemzők, bekezdések, oldaltörések), szövegtörténetét (módosítások, törlések, hozzáadások), esztétikai jellemzőit (kötés, anyag, betűtípus, képek), írásjegyeit (betűk, központozás) és jelentését. A liturgikus könyvkultúrát ismerve ki állítaná, hogy nincs jelentősége annak, hogy egy szöveget elefántcsont táblák közé kötöttek és bíbor pergamenre írtak arany betűkkel, vagy hanyag folyóírással jegyezték egy tenyérnyi gyűjteményes kötetbe? Ki ne érzékelné egy szellős, antikvával nyomtatott, humanista ízlésű és egy tömör, kéthasábos, fraktúrral szedett oldalkép eltérését? Eltekinthetünk-e attól a létmódbeli távolságtól, amely egy gondosan letisztázott irodalmi mű véglegesnek szánt alakja és egy állandóan módosuló kancelláriai fogalmazvány utolsóként ránk maradt, de véletlenszerű leirata között feszül? Márpedig e tulajdonságok egyike sem jelenik meg egy hagyományos szövegkiadás lapjain.

Miért éppen az írásjegyeknek kellene megjelenniük? A központozás vagy bekezdésekre, fejezetekre tagolás máris határterület. Számos, egyébként betűhív kiadás nem tartja feladatának, hogy ezekhez is ragaszkodjék, hanem helyette értelmezi a szöveget. Ugyanez a helyzet a javításokkal. Jóllehet én magam – ahogy egykor Borzsák Istvántól hallottam találó német kifejezéssel – kifejezetten *überlieferungsbegläubig* filológus vagyok, nem emlékszem olyan hosszabb, általam kiadott szövegre, amelynek eredetije hibátlan lett volna, és én sem szeretném, ha az utókor tisztelettel megőrizné elírásaimat vagy nyilvánvaló fogalmazási botlásaimat saját műveim jövendő kiadásaiban. Természetesnek tarjuk, sőt elvárjuk, hogy a kiadó értse a szöveget, és adott esetben javítsa az eredetit, ahol az javításra szorul. Mind a központozás és a tagolás, mind az emendáció értelmezés: szemantikus, azaz jelentésorientált munka, amely föltételezi, hogy a szöveg több, mint vizuálisan megragadható tulajdonságainak összessége.

A recenzió legerősebb érve, hogy egy szövegkiadás örök időkre szól. Véleményem szerint nem szól, nem is szólhat örök időkre. Egyre világosabban látjuk, hogy nincs éles határ az olyan megőrző tevékenységek között, amilyen például a könyvtáros vagy a muzeológus munkája, és az olyan értelmező tevékenységek között, amilyen az előadóművészé. Minden megőrző tevékenység kereteket és ezzel értelmezési tartományokat teremt a megőrzendő alkotásnak, és a feledés vagy a fizikai romlás eróziós hatásával küzdve kénytelen elválasztani az általa lényegesnek vélt elemeket a lényegtelenektől. A miénket megelőző korok rekonstrukciós gyakorlatával szembesülve állandóan tapasztaljuk, hogy mennyire másként végezzük el ugyanazon feladatokat ma, mint akár néhány évtizeddel ezelőtt. Nem kivétel ez alól a szövegkiadás sem. A 17–18. századi szövegkiadók latintudása, anyag- és stílusismerete általában fölülmúlta a miénket, mégsem használunk ma már kora újkori szövegkiadásokat tudományos célra. Ők általában magától értődőnek tartották az akkor korszerűnek vélt helyesírás használatát. A 19. századtól minden területen megnőtt a fogékonyság a régi korok formavilága iránt, és ezzel párhuzamosan a korhű íráskép rögzítésére való igény is.

Hogy mit jelent ez a mi korunkra nézve, azt előbb gyakorlati, majd érzületi szempontból szeretném megközelíteni. Alaptételem tehát, hogy a szövegkiadás nem szól örök időkre, hanem in-

terpretációs, közvetítő tevékenység, amelyet mindig egy adott kor és kultúra képviselője gyakorol saját, kortárs nyilvánossága felé. Ez nem jelent önkényességet. A szövegkiadó éppen azért akar megőrizni a feledéstől és elevenné, hatékonnyá tenni egy múltbéli alkotást, mert köze van hozzá, fontosnak tartja, és ezt a tapasztalatot szeretné továbbadni. Ebből következik, hogy hű akar maradni az eredetihez, de saját tudata és közege határozza meg, hogy az eredetinek pontosan mely vonásai lesznek azok, amelyeket meghatározónak tart.

Nézzük tehát előbb a gyakorlati környezetet! 21. századi kulturális életünk jelentős része emlékezettemető, hogy Jan Assmann találó kifejezésével éljek. Soha korábban nem volt könnyen hozzáférhető ilyen mennyiségű múltbeli kulturális tartalom, és soha korábban nem fordult elő ekkora aránytalanság az elvileg hozzáférhető és a ténylegesen használt tartalmak között. A múlttal foglalkozó humántudományokban és a múlt művészetének tolmácsolásában egyre tágul a kínálati és egyre szűkül a keresleti oldal; egyre nagyobb a verseny, ennek megfelelően magas a színvonal, de fogy a közönség. Fölfoghatatlan mennyiségű szöveget adunk közre egyre kifinomultabb módszerekkel, de vajon hol vannak az olvasók? Mi, sikeresnek tartott kutatók, tudósok is, azt hiszem, bevallhatjuk, hogy a kényszerű termelési versenyben egyre többet írunk, és egyre kevesebbet olvasunk.

Amint szinte minden más terület, részben a mi munkánk is gépesíthetővé válik. A technológiai változásból most csak két tényezőt emelek ki. Az egyik a digitalizáció. Korábban egy szövegkiadásnak feladata volt, hogy megőrizzen és hozzáférhetővé tegyen valamely egyedi vagy ritka könyvpéldányt. Ma a nyomtatott könyv nehezebben hozzáférhető és sokszor drágább, mint az eredeti digitális másolata. Joggal hangoztatják sokan, hogy az elektronikus másolat sérülékenyebb, mint a nyomtatott könyv, és teszik föl a kérdést, hogy vajon mi történnék a számítógépes rendszerek összeomlásával vagy a villanyszolgáltatás megszűnésével, de erre egyes digitális bölcsészek jogos cinizmussal felelik, hogy akkor nem a könyvek elvesztése foglalkoztatna minket. Energiaszolgáltatásunk, távközlésünk, közlekedésünk és általuk életben maradásunk is ilyen rendszerektől függ. A másik tényező a gépi olvasás. Nyomtatott szövegek esetében az optikai karakterfelismerés majdnem tökéletesen pontos, és egyre fejlettebbek azok a gépi tanulásra épülő eszközök, amelyek kéziratokat is megbízhatóan képesek beolvasni. Ez azt jelenti, hogy egy betűhív szövegkiadás elkészítéséhez alig van szükség emberi intelligenciára. Egy olyan áttekinthető, jól olvasható nyomtatvány esetén, amilyen a Telegdi-féle *Agendarius,* valószínűleg egyáltalán nem lenne szükség rá.

Miért adnánk ki tehát betűhíven egy olyan szöveget, amelynek mindkét kiadásából és több példányáról jó minőségű másolatok férhetők hozzá ingyenesen, és amelynek beolvasását percek alatt elvégzi egy jobb minőségű szoftver? A szövegkiadó ennél többre vágyik, és nagyobb felelősséget is szeretne vállalni. Különösen, ha ő maga is megküzdött a szöveg megértésével, és ebben nem voltak segítségére az eredeti írásjegyek. Hogy csak egy jellemző példát mondjak, Mossóczy Zakariás autográf keresztelési rendtartásában a „Vegyed a bölcsességnek szavát" formula szerepel. Az átlagos mai olvasó a bölcsesség szavát kézenfekvő összetételnek találja, és nyilvánvalóan nem tudja, hogy a régi római keresztelésben szentelt sóval illették a katekumen ajkát. Mossóczy szövegében nincsenek rubrikák, amelyek segítenének értelmezni a helyzetet, így a betűhív kiadás megtévesztő lenne: végleg elfedné, hogy amiről itt szó van, az a bölcsesség sava, azaz sója. Újra fölteszem tehát a szónoki kérdést: vajon mivel szolgálja jobban a szöveg elevenné tételét a kiadó; azzal, ha ragaszkodik a betűhöz, vagy azzal, ha föltételezi, hogy a

betű mögött lélek van, és ezt a lelket csak a tényleges közönség tudását és nyelvállapotát figyelembe véve közvetítheti?

Egy kor szelleme nem merül ki annak technikai körülményeiben. Az érzületi szempontra térve most szeretném megindokolni kezdeti javaslatomat a „modernizált" jelző elvetéséről. A modernség terhelt fogalom, és ez a recenzens szavaiból is kitűnik. Egyik lábjegyzetében érezhető indulattal felel Horváth Iván azon megállapítására, hogy a szövegkiadónak a mai Budapest értelmiségi szociolektusában kellene Balassit olvasnia és olvastatnia. Maiság, Budapest és értelmiség ebben az összefüggésben egyazon ideológiai csomag összetevőivé válnak, és ellentétpárjaikként máris megjelennek a szellemi láthatáron a hagyomány, a vidék és a nép egyszerű gyermeke. Nem szeretném alábecsülni ezeket az ellentéteket, vagy azt állítani, hogy a recenzens neheztelése ne fakadhatna valódi sérelmekből vagy hátrányos helyzetből. De hangsúlyoznom kell, hogy az ideológiai csomag nem oszthatatlan, és az ellentétpárok nem minden körülmények közt állnak szemben egymással, bármennyire hozzászoktunk Magyarországon a konzervatív–progresszív, népi–urbánus vagy osztályharcos retorikához. Ez az öröklött érzületi keret úgy helyezi el a szövegkiadói konzervativizmust, mint a hagyománytisztelet természetes szövetségesét. Mintha tárgyi és mennyiségi tekintetben minél többet őriznénk meg a múltból, annál elkötelezettebbek lennénk iránta, és minél több engedményt tennénk a jelennek, annál megalkuvóbbak lennénk. Úgy gondolom, hogy ennek éppen az ellenkezője igaz.

Ha elfogadjuk, hogy szövegkiadásunk nem örök időkre szól, hanem azon belátható kulturális közmegegyezés felé közvetít egy múltbéli szöveget, amelynek magunk is része vagyunk, célunk az elidegenítő mozzanatok lehető legnagyobb mértékű kiiktatása lesz, miközben igyekszünk hitelesnek megőrizni az eredetit. Két ellentétes irányról van szó, amelyeknek egyensúlya kényes, de nem megvalósíthatatlan. Az elidegenedettség végső foka az emlékezettemető: a régi szöveg mumifikálása, önmagunk megnyugtatása azzal, hogy valahol a könyvtárak és adatbázisok mélyén hozzáférhető, tehát nem kell rá többé emlékeznünk. Egy közbülső fok az, amelyet a szöveg muzealizálásának neveznék. Ennek válhat eszközévé a tördelés, a helyesírás és a nyelvjárási sajátságok őrzése. Ahogy Hans Robert Jauss megfogalmazta, az irodalomtörténet a közönség folyamatosan alakuló elvárási horizontjának története. A kortárs művek egyszerre alakítják ezt a horizontot és felelnek meg neki. Ugyanez igaz a könyvek kinézetére, írásmódjára, központozására és nyelvjárására. Az olvasót a kortárs normalitás erőteljes érzéke hatja át. Ennek része a múltról kialakított, akár felületes vagy részben téves kép is. Van elképzelésünk arról, hogy hogyan néz ki és milyen nyelven íródik egy szöveg, amely nekünk szól, de arról is, hogy milyen egy történelmi vagy vidékies szöveg. Ez utóbbiakat is szerethetjük, de archaikusnak, egzotikusnak és ezáltal nem egészen nekünk szólónak fogjuk olvasni őket. Ebben az összefüggésben minden olyan mozzanat elidegenítően hat, amely eltér a normalitásról kialakított képünktől. Egy tömör gótikus kódexben is vannak címek, alcímek és bekezdések, de más grafikai elemek jelölik őket, mint amelyekhez szokva vagyunk. Ezek az elemek veszteség nélkül lefordíthatók az általunk megszokott kódra.

Kevésbé egyértelmű kérdés, hogy mi képezi egy szó vagy nyelvtani alak önazonosságát, meddig fordítható le veszteség nélkül ugyanazon nyelven és nyelvállapoton belül. Én e tekintetben naiv olvasóként Telegdi magyarját a magam nyelvének érzékelem: szavait ismerem, nyelvtani alakjait értem. Éppen emiatt a mai egyházi szókincs lecserélésétől is idegenkedem, amikor például hajlék helyett sátrat, felebarát helyett embertársat, malaszt helyett kegyelmet vagyok kénytelen imádkozni vagy énekelni. Azt sem gondolom, hogy a mai átlagembernek leküzdhe-

tetlen nehézséget jelentene egy passzív vagy régmúlt alak megértése: óvodáskorú gyermekeimnek sem jelentett soha kihívást. Az elmúlt évtizedekben a legalulműveltebb magyar beszélő is megtanulta, hogy olyan szavak, mint menteni vagy tallózni, ikon vagy menü a számítógépes zsargonban új jelentést vesznek föl. Ha ugyanerre a műveletre az egyházi nyelvben évszázados előzmények után sem képesek, az csak annak jele, hogy az egyházi nyelv kevésbé erős és önálló regiszter, mint a számítógépes zsargon.

Nem egészen így látom a nyelvjárási kérdéseket. E tekintetben hangsúlyoznom is kell, hogy az *Agendarius* kiadott szövege kompromisszum: Lovas Borbála számos esetben éppen nyelvtörténeti megfontolásból visszaalakította a Varga Benjámin és énáltalam javasolt változatot. A terep veszélyes, mert óhatatlanul megidézi a föntebb vázolt népi és urbánus képzeteket, de legalább két szempontból érdemes újraértékelnünk a kérdést. Az egyik a nyelvjárások viszonya a szabványos irodalmi nyelvhez. Amennyire én tudom, a 16. században a nyelvjárások még egyenrangúak voltak. Nem vált ki közülük az egyik nyelvjárás mint a szabványos irodalmi nyelv képviselője. Az írásbeliség általánossá válása és a kulturális intézmények csomópontokba szerveződése azonban az egész világon kiváltságos helyzetbe hozott egy-egy, sokszor véletlenszerűen kiemelkedő nyelvváltozatot. Egy calabriai olasz nem érzi sértőnek, hogy firenzei nyelven kell írnia, és egy átlagos bajor sem tiltakozik a hannoveri dialektus ellen. Ez a dolgok természete. Vidéki magyar írók sem írnak nyelvjárásban: az irodalmi nyelvben a megszokottól eltérő nyelvi formák mindig valamely részleges táj, társadalmi réteg vagy kor érzékeltetését szolgálják. Amíg tehát egy szónak és nyelvtani alaknak van közvetlen megfelelője a kortárs közmagyarban (ez lenne a mai budapesti értelmiség szociolektusa), addig azzal teszem a legjobbat Telegdinek, ha erre írom át.

Ez nem jelenti a nyelvjárások megvetését vagy szándékos pusztítását. A köznyelvben tovább élhetnek, sőt támogatást érdemelnek, de az intézményes nyelvhasználat kénytelen egységesülni, és éppen ez a másik szempont az, amely a nyelvjárási sajátságok megtartása ellen szól. Egy szöveg azzal, hogy milyen nyelven íródik, célcsoportját is kijelöli. Lehet nem szeretni az angol nyelv rémuralmát (én sem szeretem), de amit nemzetközi nyilvánosságnak szánok, azt angolul írom meg. Jobban örülnék, ha a közvetítő nyelv a latin lenne vagy maradt volna, de fontosabbnak tartom az üzenet, tehát a jelentés célba juttatását, mint a közvetítő eszközt. Az angol imperializmus nem fog megrendülni attól, ha én csak magyarul vagyok hajlandó megszólalni, magamat viszont megfosztom attól az esélytől, hogy meghallják a hangomat. A bihari nyelvjáráshoz való ragaszkodás ugyan nem teszi érthetetlenné Telegdi szövegét, de a mai olvasó, ha nem nyelvtörténész, nem tud különbséget tenni a régiességnek és a nyelvjárásnak betudható furcsaságok között. Mindkettőt távolinak, elidegenítőnek, azaz nem közvetlenül neki szólónak érzékeli.

Az én célom ennek épp az ellenkezője. Mintha a recenzens is rokonszenvvel nyilatkozott volna arról a lehetőségről, hogy a régi magyar liturgikus örökség és vele együtt az *Agendarius* magyar szövegei újra használatba kerüljenek. A szöveg muzealizálása minden ilyen törekvésnek ellene hat. A jelentést annak tárgyi hordozójához köti, és ezzel egy elmúlt, idegen világhoz rendeli. Az élettelen könyvnek juttatja az elsődleges szerepet az eleven szöveggel szemben. A szöveg, és különösen a szertartási szöveg akkor eleven, sőt elevenítő, amikor elhangzik. Ha eljátszunk a gondolattal, hogy az *Agendarius* egyik eredeti példányát egy mai plébános kezébe adjuk, elvégeztetjük vele bármelyik szertartást, és az így elhangzó szöveget hallás után lejegyezzük, akkor megközelítőleg azt a szöveget fogjuk kapni, amely kiadásunkban megjelent. A betű öl, a Lélek pedig elevenít.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 127 (2023) 3
DOI: 10.56232/ItK.2023.3.08

„Szerelmes atyámfia, tudjuk azt, hogy mindnyájan bűnösök vagyunk…"

Válasz Horváth Csaba Péter recenziójára

LOVAS Borbála

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet Régi Magyar Irodalom Tanszék, egyetemi adjunktus
ORCID: 0000-0002-4528-9296

Az ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiatörténeti Kutatócsoportja 2022-ben adta ki Műhelytanulmányok sorozatának nyolcadik köteteként, Varga Benjámin gondozásában az *Agendarius Strigoniensis*t. Mind a kutatócsoport, a liturgiatörténeti kutatások legfontosabb magyarországi műhelye, mind a sajtó alá rendező és a tanulmányok szerzője jól ismert a szűkebb és tágabb szakma számára, és a kötet maga is jól mutatja, hogy a Liturgiatörténeti Kutatócsoport tagjai elkötelezettek a lehető legmagasabb minőségű szakmai munka mellett. Horváth Csaba Péter vitaindító tanulmánnyá duzzasztott recenziója arra próbálta ráirányítani a figyelmet, hogy a kötetben a kiváló latin nyelvű kiadással nincs összhangban a magyar nyelvű betétszövegek kiadásának minősége, a sajtó alá rendezés elvei szakmaiatlanok, a szöveg minősége pedig megkérdőjelezhető. A kötet e részének szöveggondozását Földváry Miklós kérésére a munka során én vettem át, a magyar nyelvű átírásokat egységesítettem, és elkészítettem a szövegrészekhez tartozó szótárat, ezért úgy vélem, néhány megjegyzésével kapcsolatban érdemes megszólalnom.

Horváth Csaba Péter a kötetet általában méltatja, a latin nyelvű szövegrészek kiadását dicséri. Erről a következőket jegyzi meg:

> Elfogadhatónak tartjuk azt az eljárást, miszerint az *Agendarius* latin nyelvű szövegelemeit az MRH sorozat gyakorlata szerint írták át (ezek közül egyedül Telegdi papsághoz intézett előszavát fordították magyarra: XXIII–XXIV). Holt nyelvről lévén szó, a könnyebb azonosíthatóság és kereshetőség érdekében egységes nemzetközi szabványoknak megfelelő átírási gyakorlatot alkalmaz a szövegközlő.[2]

1 Horváth Csaba Péter, „Varga Benjámin: Agendarius Strigoniensis 1583, 1596", *Irodalomtörténeti Közlemények* 127, 3. sz. (2023): 351–360.

2 Horváth, „Varga Benjámin…", 356

Emellett kiegészítő megjegyzéseket és pontosításokat közöl Varga Benjámin bevezető tanulmányához,[3] a magyar nyelvű szakaszok kiadásával kapcsolatban pedig megjegyzi: az a hibája a kötetnek, hogy a sajtó alá rendezők sem a Telegdi, sem a Mossóczy nevéhez köthető magyar nyelvű anyagot nem betűhű átiratban közlik, utóbbi esetben elhárítva például a fentebb említett kereshetőség vagy azonosíthatóság kérdését.

A digitális fejlődés elhozta a szövegtudományok új virágkorát, a szöveggondozás jelentősége megkérdőjelezhetetlen lett. Az új tartalmak elérhetősége azzal is jár, hogy a szövegkiadások kapcsán felmerülő problémák az egyik oldalon csökkennek, míg a másik oldalon megsokasodnak. Az inkriminált kötettel kapcsolatban például a 16. századi nyomtatványok már könnyen elérhetők. Így lényegében feleslegessé válik a forrásokról teljes fotómásolat beillesztése. És mivel elsősorban nyomtatványokról van szó, a betűhű átirat elkészítése is lényegében okavesztett lett. Ezért azt gondolom, a sorozat szerkesztői és a szövegkiadás készítője jó döntést hoztak, mikor lemondtak a Horváth Csaba Péter által hiányolt betűhűségről.

Horváth fő hivatkozási alapja kritikájában az 1988-ban, majd 2002-ben az MTA I. Osztályának Textológiai Munkabizottsága által elfogadott ajánlás, mely – hogy az ő szavaival éljek – „megfogalmazza a *kritikai kiadásokkal kapcsolatos alapelveket, melyeket az irodalomtörténész szakma elfogadott*, és az MTA Textológiai Munkabizottsága hitelesített"[4]. Ha már szorosabb szabályzatokról beszélünk, a kritikai kiadásokhoz készített ajánlásoknak és szabályzatoknak hosszú története van. Legutóbb két éve foglalta össze e kiadások tudomány- és intézménytörténetét Kecskeméti Gábor, és tanulmányában ezekre a szabályzatokra is kitért.[5] Vagyis már korábban is napvilágot láttak hasonló szabályzatok, az első ilyen 1950-ben készült, majd 1952-ben és 1954-ben megjelent,[6] a Textológiai Munkabizottság felállítását követően pedig *A magyar*

3 Horváth Varga Benjámin tanulmányával kapcsolatban többek között beszél Telegdi munkáinak kiadástörténetéről. Itt említi, hogy Telegdi *de tempore* prédikációinak második kötete volt az első katolikus szerző által magyar nyelven kiadott és Magyarországon nyomtatott könyv. Felhívnám a figyelmét a korai erazmistákra, így Komjáthy Benedekre, Pesti Gáborra és Sylvester Jánosra, akikkel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy míg nyomtatványaik közül sok külföldön, így Krakkóban és Bécsben jelent meg, Sylvester János *Grammatica Hungarolatinája* (RMNY 39), *Cantiones Geneseosa* (RMNY 48) és Újszövetség-fordítása (RMNY 49) már a sárvár-újszigeti nyomdában látott napvilágot. Sylvestert szokás az első reformátorok között emlegetni, ám a kutatók egy része – amellett, hogy hangsúlyozzák, hogy a reformáció első évtizedeiben a vallási irányultság kérdése sokszor nem pontosan megállapítható – ezzel ellentétes álláspontot képvisel. Ritoókné Szalay Ágnes például megjegyzi róla, hogy bár valóban tanult Wittenbergben Melanchthon alatt, „[m]egmaradt azonban erazmistának a katolikus egyházon belül". Lásd Ritoókné Szalay Ágnes, „Erasmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség", in Ritoókné Szalay Ágnes, *„Nympha super ripam Danubii": Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Humanizmus és reformáció 28, 161–174 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 170. Felekezeti hovatartozásával kapcsolatban több érvet ismertet például: Bartók István, „»…a széthúzások pusztító viharában…«: Adalékok Sylvester János Újszövetség-fordításának bécsi kiadásához", in *In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. Bitskey István, Fazekas Gergely Tamás, Luffy Katalin és Száraz Orsolya, 99–103 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016), 100–101.

4 Horváth, „Varga Benjámin…", 359 (kiemelés az eredeti szövegben).

5 Kecskeméti Gábor, „Kritikai kiadások a magyarországi irodalomtudományban és az Irodalomtudományi Intézetben: A magyarországi kritikai kiadások tudomány- és intézménytörténete", *Literatura* 47 (2021): 5–24.

6 MTA Magyar Irodalomtörténeti Bizottság, „Magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata", *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 3 (1952): 53–55;

klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata címmel jelent meg 1962-ben. Ezt a szabályzatot már az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Textológiai Munkabizottságának közreműködésével[7] állította össze Horváth Károly, majd megvitatta és elfogadta az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Irodalomtudományi Bizottsága.[8] Ez a korábbi szabályzat vonatkozik alapvetően klasszikusaink tudományos igényű teljes kiadásaira, másodvonalbeli alkotók műveinek tudományos jellegű kiadásaira, valamint Horváth Károly megjegyzi, hogy a „szabályzatot kell érvényesíteni olyan tudományos kiadványokban is, melyek egy-egy korszak vagy irány viszonylag teljes irodalmi termését foglalják magukban – mint pl. a Régi Magyar Költők Tára".[9] Lényegében ez a szabályzat frissült, korszerűsödött az 1980-as, majd a 2000-es években, ám utóbbiak jóval megengedőbbek a szabályok követésében ugyanúgy, ahogy nagyvonalúbbak a kijelölt korpusz tekintetében is. Hiszen mind az 1987-ben Péter László által szerkesztett,[10] mind a legfrissebb szabályzat[11] már nemes egyszerűséggel az *irodalmi szövegek* tudományos kiadásához nyújt segítséget. Arra mindenképp felhívnám a figyelmet, hogy az utolsó szabályzat – mely valójában már nem is kötelező érvényű szabályzat, hanem alapelvek gyűjteménye – elfogadása óta is majdnem húsz év telt el.

Való igaz, hogy a kritikai igényű szövegkiadások és a lehetséges, az első időkben kötelezővé tett, majd ajánlattá finomodott szabályozások körüli diskurzus a mai napig tart,[12] ezért azt gondolom, hogy mind az Irodalomtudományi Intézet kutatói által gondozott kiadások, mind a vezető kutatóközpontokhoz köthető kiadások jól mutatják a változások irányát. A Régi Magyar Költők Tára sorozat, melynek XIII/A kötetével kapcsolatos megjegyzéseim közül néhányat Horváth Csaba Péter is idézett,[13] a '90-es évektől kezdve több kötetében a (részleges) modernizálás mellett köteleződött el. A sorozat – jelen írás szempontjából relevánsnak tekinthető – 16. századi kötetei, ahogy az *Agendarius* kötetében utaltunk is erre, maguk is eltértek az utóbbi évtizedekben a Textológiai Munkabizottság ajánlásától, és ez nemcsak a Stoll Béla és Horváth Iván által saj-

MTA I. Osztály, „A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata", *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 5 (1954): 239–241.

7 Az MTA I. Osztálya Textológiai Munkabizottsága 1960-tól működik.

8 Horváth Károly, kiad., *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata*, Szerkesztési irányelvek 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962).

9 Uo., 28.

10 Péter László, szerk., *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988).

11 Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Textológiai Munkabizottsága, „Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához", *Irodalomtörténet* 85, új folyam, 35 (2004): 328–330. Online elérhető a Textológiai Munkabizottság honlapján: http://textologia.iti.mta.hu/alapelvek.pdf.

12 Horváth Iván és Kecskeméti Gábor írásaikban a 2004-ben zajló vita különböző álláspontjait vonultatják fel: Horváth Iván, „Egy műfaj halála" (a *Filológia és digitális barbárság* című konferencián elhangzott előadás írott változata, ELTE BTK, Budapest, 2004. március 4.), http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/cikkek/hi.htm; a gondolatmenet nyomtatásban is megjelent: Horváth Iván, „Egy műfaj halála", in *Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. Veres András, 199–214 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2004); valamint Horváth Iván, *Gépeskönyv*, Opus: Irodalomelméleti tanulmányok, új sorozat, 9 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 173–185; illetve Kecskeméti Gábor, „A textológiai munka egyes problémáiról: Az új textológiai alapelvek közrebocsátásakor", *Irodalomtörténet* 85, új folyam, 35 (2004): 317–327.

13 Lovas Borbála, „Bogáti Fazakas Miklós históriás énekei és bibliai parafrázisai *(Énekek éneke, Mózesi diadalversek, Jób könyve)*, 1575–1598", *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 695–699.

tó alá rendezett kötetekre igaz, és nemcsak azokra a kötetekre, melyek vegyes forrásokban, így nyomtatványokban és kéziratokban egyaránt fennmaradt műveket közölnek, hanem például a Bogáti Fazakas Miklós műveinek első részét közlő kötetre is, melyben a művek nagy része csupán egy kéziratos forrásból, a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*ből ismert.[14] Mindenképpen hangsúlyoznám, hogy alapvetően egyetértek a Bogáti-korpuszt sajtó alá rendezők elveivel, néhány ponton vitatkoztam csak velük. Ez a nézetkülönbség azért is fontos a szövegkiadások tekintetében, mert többek között épp a tulajdonneveket, személyneveket és helységneveket érintő visszatérő problémák megoldási lehetőségeire hívja fel a figyelmet. A sorozat kötetei között emellett láthatatlanná válik az a heroikus munka, amelyet a szövegek gondozói folytattak a soknyelvű Bogáti-anyag nehéz kéziratos forrásainak közrebocsátása közben.

Horváth Csaba Péter azt is megjegyzi, hogy „[a] kritikai szövegkiadás »örök időkre« szól, azok újbóli, javított közlésére csak kivételes esetekben szokott sor kerülni".[15] Hozzáteszi, hogy mivel a mai sztenderd nyelv folyamatos változásban van, a modernizált kiadások az idő múlásával használhatatlanná válnak. Felhívnám a figyelmét arra, hogy modernizált kiadásokkal ugyanúgy, mint a betűhű (vagy álbetűhű) kiadásokkal kapcsolatban időről időre megjelenik az újrakiadás igénye, hiszen a kutatók minden esetben szeretnék az adott kor és a tudományos kutatás elvárásaihoz igazítani a vizsgált szövegek megjelentését. Ez néha a modernizálás, néha a szorosabb betűhűséghez való visszatérés jegyében történik. Gondolhatunk itt a Volf György-féle Nyelvemléktárra, a Régi Magyar Költők Tára első kötetére, melyet Horváth Cyrill azért adott ki újra, mert nem volt megelégedve a Szilády Áron-féle átírással,[16] de ugyanígy például a Balassi-, vagy Pázmány-kiadások sorára.

---

14 Bogáti Fazakas Miklós, *Históriás énekei és bibliai parafrázisai („Énekek éneke", „Mózesi diadalversek", „Jób könyve"), 1575–1598*, szerk. Ács Pál et al., Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam, 13/A (Budapest: Balassi Kiadó, 2018).

15 Horváth Cs. P., „Varga Benjámin…", 359.

16 Horváth Cyrill előszavában a következőket mondja erről: „A Szilády-féle gyüjtemény átírva közölte a régi szövegeket; itt minden az eredeti helyesírás szerint, betűről betűre azon mód van nyomtatva, a hogy az illető forrásokban található, mindössze annyi eltéréssel, hogy a két- és egypontos, két és egyvonásos y-ok csupasz y-nal vannak közölve, a rövidítések föl vannak oldva, a folyóbeszédszerűen írt versek – egy emlék kivételével – szakokra és vers-sorokra oszlanak. Egyszóval: a kiadó rajta volt, hogy a szövegek lehetőleg híven kerüljenek az olvasók kezébe, törléseikkel és a hozzájuk járuló középkori toldásokkal együtt, melyeknek a kutatás alkalomadtán hasznát láthatja. A kéziratokban előforduló törlések [ ] közé vannak rekesztve, a toldások apró betűkkel vannak szedve; a hiányokat a szokásos pontozás jelzi; pótlásoktól, kiegészítésektől ( ) a fő szövegben tartózkodtunk." Horváth Cyrill, „Előszó", in *Középkori magyar verseink*, szerk. Horváth Cyrill, 2. kiad., Régi magyar költők tára 1, 5–46 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1921), 5. Ez az elv azonban már nem érvényesült a sorozatban a másodiktól a nyolcadik kötetig, a kora újkori verses emlékeket közreadó, Szilády Áron és Dézsi Lajos által szerkesztett darabokban. A betűhűségre való igény majd az új folyam egyes köteteiben jelenik meg újra. A szakmai diskurzusban már számtalanszor felmerült, hogy e köteteket újra ki kell adni. Varjas Béla a sorozat kilencedik kötetében erről így beszél: „Nyilvánvaló lett, hogy a középkori és XVI. századi szerzeményeket magába foglaló Régi Magyar Költők Tára I–VIII. kötetét újra ki kell majd adni, mert azok egyrészt hiányosak vagy nem e gyűjtemény keretébe sorolandó szövegemlékeket is tartalmaznak, másrészt kiadásuk módszere sem felel már meg a mai sokirányú szakmai követelményeknek." Varjas Béla, „Előszó", in *XVI. századbeli magyar költők művei 1567–1577*, szerk. Varjas Béla et al., Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei 9, 5–8 (Budapest: Akadémiai Kiadó,

A Telegdi-kötet kapcsán főképp nyomtatott forrásokról beszélhetünk, és maga a függelékben közölt Mossóczy-szöveg is tisztázat. Ilyen tekintetben szerencsés helyzetben voltunk a kiadás során. Ezzel együtt nem gondolom, hogy igaz lenne Horváth azon állítása, miszerint „a betűhív átírási forma az, amelybe nem lehet oly könnyen belekötni; nem okoz értelemzavaró olvasatokat, ugyanakkor kinyitja az olvasó előtt a hermeneutikai kereteket".[17] A betűhű átírás sok tekintetben korlátozza a sajtó alá rendező és szövegkiadó lehetőségeit, hiszen épp az értelmezési szakasz marad el a munkából, a betűhű átirat elkészítésével a szöveg kiadásakor ennek a munkának a lehetőségéről lemond a kutató. Ez azt is jelenti, hogy bár pontos olvasatot ad a szövegről, emellett annak interpretációját és dekódolását teljes mértékben az olvasóra bízza, ami azzal is jár, hogy az olvasatok száma ebben az esetben sokkal többféle lehet, mint egy félmodernizált vagy modernizált kiadás esetén. Ezt a gondolatmenetet lényegében a visszájára fordítva használja Horváth érvelésében, mely, úgy gondolom, intenciói ellenére épp arra mutat rá, milyen fontos és üdvözlendő, sőt támogatandó a betűhű kiadáson átlépő kutatók, sajtó alá rendezők feladata. Horváth ugyanis a következőképpen fogalmaz:

> ha két vagy több professzionális filológust egymás mellé ültetünk, és átíratjuk velük ugyanazt a betűhív szöveget modernizált változattá, soha nem fogjuk ugyanazt az eredményt kapni: a nyelvjárási jelenségek, a központozás vagy egyes szavak írásképe másmás megoldásokat fog eredményezni. A modernizált átirat épp emiatt is lényegesen képlékenyebb a betűhűnél.[18]

A betűhűségen átlépő filológus tehát éppen az értelmezői felelősség felvállalásával kapcsolódik be a kora újkori szövegek legtágabb jelentésben használható „értelemgondozásába".[19] Az is látszik emellett, hogy még az olyan tudományterületek képviselői is, ahol nagy hagyománya van a betűhű kiadásoknak, melyek, valljuk be, sok tekintetben ugyanolyan képlékenyek lehetnek, mint a részben vagy teljesen modernizált kiadások, az utóbbi időben az olvasóbarát átiratok kiadását is megkezdték, gondolva nemcsak a téma iránt érdeklődő laikus olvasókra, hanem arra a szakmai közönségre is, melynek tagjai bár tudományterületükön minden tekintetben felkészültek, esetleg betűhű szövegek interpretálásában és olvasásában nem feltétlenül jártasak. Korompay Klára a nemrég megjelent *Apor-kódex* ómagyar zsoltárainak kiadása[20] kapcsán elmondta, hogy a nyelvtörténészek igényeire szabott betűhű olvasat közlése mellett azért látja szükségesnek az olvasóbarát kiadások megjelentetését, mert a betűhű átiratok olvasásához gyakorlat és szakértelem szükséges, és ennek hiányában a kutatók is elvesztik azt a lehetőséget, melyet a régi magyar szövegek kutatásban való felhasználása jelenthet.[21] És itt természetesen lehet azzal

1990), 6. Emellett az utóbbi évtizedek tendenciái jól mutatják, hogy az első kötetek újrakiadása esetén a szerkesztők már nem fognak a betűhűség felé visszalépni.

17 Horváth Cs. P., „Varga Benjámin…", 357.

18 Uo., 358.

19 A fogalmat a textológiai és filológiai munka kapcsán használja: Kecskeméti, „Kritikai kiadások…", 11.

20 Korompay Klára, szerk., *„Apor-kódex": Ómagyar zsoltárok* (Budapest: Balassi Kiadó, 2021).

21 A témáról tavaly augusztusban a *16–17. századi források a 21. században: régi problémák, új válaszok* című konferencián Korompay Klára részletesebben is beszélt *Mit kezdjünk a szövegromlás eseteivel egy olvasóbarát kiadásban? Gondolatok az Apor-kódex alapján* című előadásában, melynek írott változata jelenleg

érvelni, hogy az ómagyar szövegek értelmezése jóval nehezebb, mint a kora újkori korpusz darabjaié, ez nem változtat Korompay precíz, a későbbi századokra is érvényes meghatározásán és az olvasóbarátabb kiadások kérdésének súlyán.

A betűhűség kérdésére visszatérve, Horváth Csaba Péter egyetlen karakterrel megengedő az átírással kapcsolatban, ugyanis érvelésében, miután kijelenti, hogy „a szövegkiadónak a szöveget nem »átadnia«, hanem konzerválnia kell kritikai kiadásában", a következőket említi: „bizonyos esetekben a tipográfiában használt ſ a betűhű szövegközlésben átírható *s*-sé".[22] A magánhangzók ékezésére, a mássalhangzók mellékjelezésére, a kis- és nagybetűkre, a központozásra vagy más, a nyomtatványokban megjelenő írásbeli jellegzetességre, mely a betűhű kiadások egy csoportjában ideális esetben feltüntetendő, emellett nem tér ki. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy betűhű kiadás készítésekor nem feltétlenül kell tökéletes paleográfiai pontosságra törekedni, emellett is, mivel Horváth recenziójának kiemelt részében tárgyalja a betűhűség fontosságát, nem lett volna felesleges az ilyen jellegű kiadások formai követelményeivel kapcsolatos érveit is ismertetni. Az említett karaktercsere a nyelvészeti munkákban ismert eljárás, mivel a hosszú s nem rendelkezik jelentésmegkülönböztető szereppel. Emellett is úgy gondolom, hogy az irodalomtörténeti kutatásokhoz kapcsolódó betűhű kiadások ennél jóval tovább mennek a formai változtatásokban. A sokszor említett RMKT XVII. századi sorozatának első kötetében, mely 1959-ben jelent meg többek között a már említett Stoll Béla közreműködésével, a szerkesztők a következőket írják ezzel kapcsolatban:

> Kiadásunk betűhív, vagyis nemcsak a korabeli nyelvállapotot, hanem az attól elválaszthatatlan helyesírást is pontosan megtartja. Betűhívségen azonban nem értünk paleográfiai hűséget, s nem vesszük át a régi századok ma már nem használt betűtípusait. A régi jeleket nem mai nyelvérzékünk szerint, hanem szigorú következetességgel, előre meghatározott módon írjuk át […].[23]

Az irodalmárok emellett épp a szöveg érthetőségének javítása végett nem ragaszkodnak a tisztázatokon kívül a kéziratos források kis- és nagybetűhasználatához ugyanúgy, ahogy a központozáshoz sem, a verseket sorokra tördelik akkor is, ha az eredeti forrásokban nem így szerepel, a számos vita tárgyát képező kontamináció tekintetében pedig gyakorlatuk szerint a közlés alapjául elfogadott változat helyett egyes esetekben egy másik forrás helyesebbnek tűnő vari-

---

megjelenés alatt áll. Ezúton is köszönöm engedélyét a készülő tanulmány egy részletének idézéséhez. Korompay a kötet célközönségével kapcsolatban ugyanis a következőket mondja: „A »kinek?« kérdésére összetett a válasz. Első helyen a társtudományok művelőire gondoltam, akiknek fontos az ómagyar források ismerete, ám a nyelvtörténész igények szerint készült betűhű átiratok olvasása és megértése számukra többnyire nem magától értetődő: ehhez szakértelem és hosszú gyakorlat kell. A célközönség első körét így az irodalomtörténet, művelődéstörténet, egyháztörténet és más hasonló tudományterületek képviselőiben látom. A második kört a régi szövegek iránt érdeklődő olvasók szélesebb körében, akiknek a szempontjait mindig előtérbe kívánom helyezni." Korompay Klára, „Mit kezdjünk a szövegromlás eseteivel egy olvasóbarát kiadásban? Gondolatok az *Apor-kódex* alapján", *Magyar Könyvszemle* 139 (megjelenés alatt).

22 Horváth Cs. P., „Varga Benjámin…", 358.

23 Bisztray Gyula et al., *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, Régi magyar költők tára: XVII. század 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 495.

ánsát iktatják be a kiadás szövegébe.[24] Természetesen ezen állásponton is sok tekintetben túllépett a tudományos diskurzus, a legtöbb kiadás kerüli a szövegek kontaminálását, mégis úgy gondolom, hogy Varga Benjáminnak a Telegdi-szövegek sajtó alá rendezésekor követett eljárása, a nyomtatványok tartalmát és jellegét, valamint a kiadás célját szem előtt tartva, elfogadható.

A 16. és 17. század nem szűkölködik az olyan munkákban, melyek mind az irodalomtörténészek, mind a vallástörténészek és liturgiatörténészek figyelmére igényt tarthatnak, és természetesen sokszor a kis és nagy életműveknél is felmerül a kérdés, hogy mi sorolható még az irodalomtörténeti kutatások körébe, és mi az, ami ebből esetlegesen kiszorulhat. Természetesen utóbbi kérdésre a válasz nagyából az, hogy semmi. A középkor és kora újkor vizsgálója egészen más keretekkel dolgozik, mint a későbbi korszakok kutatói. Erről számos vita zajlott, én itt csak egyre emlékeztetnék, mely épp a jelen kérdésben is fontos szerepet betöltő Irodalomtudományi Intézet égisze alatt hosszú ideje készülő új irodalomtörténeti kézikönyv kapcsán bontakozott ki, többek között Veres András és Szentpéteri Márton között.[25] Itt idézném Szentpéteri Márton szavait:

> Egy olyan korban ugyanis, amikor még nem alakult ki a szépirodalom egységesült koncepciója, az irodalomtörténész óhatatlanul is más terepen mozog, mint abban az esetben, amikor a belletrisztikai igényű irodalomfogalmakhoz köthető diskurzusok kutatása immár – ha igaz ez egyáltalán – csaknem magától értetődő.[26]

Ezt a vitát csak azért hoztam szóba, mert a 16. századdal kapcsolatban a modernség felől nézve táguló irodalomfogalom kérdése épp az inkriminált kiadással kapcsolatban is elgondolkoztató lehet. Természetesen nem azt állítom, hogy Telegdi Miklós vagy Mossóczy Zakariás munkáinak egy része nem képezhetik az irodalomtörténeti kutatások tárgyát. Emellett is úgy gondolom, a kiadott források a 16. századi katolikus egyházi értelmiség útkeresésének fontos dokumentumai, melyek terepet kínálnak nemcsak az irodalomtörténeti, de nyelvtörténeti, néprajzi és egyháztörténeti kutatások számára is.

Nem véletlen az sem, hogy a szöveg kiadói a Liturgiatörténeti Kutatócsoport tagjai. Sorozatuk eddig megjelent kötetei jól kijelölik azt a kutatási irányt, melybe ez a könyv is szervesen illeszkedik. A kutatócsoport célkitűzései miközben folytatólagosan kapcsolódnak a korszak irodalomtörténeti kutatásaihoz, azokon sok tekintetben túl is lépnek. Honlapjukon ezt a következőképpen fogalmazzák meg:

> A liturgia a középkori és a kora újkori európai művelődés kiemelkedő fontosságú területe. Forrásainak történeti, összehasonlító és elméleti igényű feltárása, elemzése egyre inkább része a világi tudományos és felsőoktatási műhelyek érdeklődésének. Magyarországon régebben, amíg a kedvezőtlen politikai körülmények miatt az egyházi kultúra

24 Az inkriminált részeket lásd uo., 495–496. Itt csak a szöveg érthetőségére is kitérő részletet idéznék az érvelésből: „Ha ilyen esetekben megtartanánk a kézirat központozását, akkor megnehezítenénk a szövegek megértését, illetve ezt bonyolult jegyzeteléssel kellene biztosítani." Uo., 495.

25 Veres András Szentpéteri által is idézett tanulmánya a következő: Veres András, „Töprengés az új intézeti irodalomtörténeti kézikönyvről", *Literatura* 32 (2006): 211–218.

26 Szentpéteri Márton, „Eszmetörténet és irodalomtudomány", *Helikon* 55 (2009): 5–21, 6–7.

interdiszciplináris vizsgálata nem volt nyíltan vállalható, a zene- és néprajztudomány, a kodikológia és a régi magyar irodalomtörténet foglalkozott az anyag egyes részterületeivel, de ma már természetesebbnek és termékenyebbnek bizonyul egy, mindezeket egységes szemléleti és módszertani keretben összefogó tudományszak megalapozása.[27]

Természetesen a kutatócsoport nem akarja ezáltal megkerülni az említett tudományterületeket, ellenkezőleg. Egy olyan határterületet kíván láthatóvá és érthetővé, értelmezhetővé és kutathatóvá tenni, mely eddig részlegesen vizsgált szövegkorpuszával elbújt az „irodalmibb" szövegek mögött. A csoport tagjai mind nyelvileg, mind szakmailag kiemelkedően felkészült kutatók. És mivel határterületről van szó, természetesen rögtön felmerül a kérdés, hogy az említett tudományterületek közül melyik szabályrendszeréhez kellene alkalmazkodniuk, ha egyáltalán kell. A korszakból és a témából adódóan az sem meglepő, hogy a vizsgált, kiadott és még kiadás előtt álló szövegek jelentős része latin nyelvű. Kutatásuk tárgyát képezik a középkori és kora újkori mise- és zsolozsmáskönyvek, ordináriuskönyvek, pontifikálék, benedikcionálék és rituálék. A kutatócsoport emellett nem korlátozza, mert nem is korlátozhatja kutatásait csak a magyarországi anyagra, hanem a szövegkorpuszokat európai kontextusban vizsgálja. Kiadásaik – bár Horváth Csaba Péter megjegyzi, hogy „[t]alán jelen kötet egyik hiányossága az, hogy nem jelölte ki saját közönségét"[28] – (a legszélesebb értelemben vett) szakmai és laikus közönségnek egyaránt szólnak, szem előtt tartva azt is, hogy a magyar nyelvű szövegrészek akár egyházi használatra is alkalmasak legyenek. Fontos emellett megjegyezni, hogy maguk a magyar nyelvű szövegbetétek mind tartalmilag, mind formailag sokfélék, sokszor ráadásul a szöveg kétnyelvű.[29]

A szabályzat ajánlásait betartva az *Agendarius Strigoniensis* szövegkiadásának készítői részletes indoklással számot adtak a kiadás elveiről. Ezt egyrészt meghatározta a sorozat maga, másrészt a kiadott szövegek egyéni jellege. Emellett a Telegdi-szöveghez szorosan kapcsolódó Mossóczy-féle kéziratos szöveget is közreadták mellékletben.[30] Ez bár csak töredékesen tartalmazza a Telegdi által is megjelentetett magyarázó beszédeket és népnyelvű szertartásszövegeket, feltételezhetően saját használatra. Az Oláh Miklós-féle *Ordo et ritus* egyik példányába bejegyzett mintegy húszlevélnyi terjedelmű tisztázat az Oláh-féle és a Telegdi-féle rítus kö-

27 A Liturgiatörténeti Kutatócsoport bemutatkozásának szövege elérhető az ELTE BTK Vallástudományi Központjának honlapján: http://vallastudomany.elte.hu/content/liturgiat%C3%B6rt%C3%A9neti-kutat%C3%B3csoport.

28 Horváth Cs. P., „Varga Benjámin…", 357.

29 Horváth Iván a betűhűség kapcsán fentebb idézett tanulmányában a különböző nyelvű szövegkiadásokról a következőket írja: „Az *Alapelvek* szerzői nem korlátozzák szabályzatukat a magyar irodalomra, az én hozzászólásaim viszont csakis erre vonatkoznak. Nos a magyar irodalomban bőséggel jelen vannak idegen nyelvű szövegek. Ezeknél a külföldön szokásos eljárásokat érdemes figyelembe venni. Koraújkori francia, angol, német szövegkritikai kiadásokat ritkán jellemez teljes körű, feltétlen betűhűség. A latin nyelvű koraújkori szövegek tanulmányozását nem szoktuk oktalan betűhűséggel, a rövidítések feloldatlanul hagyásával megnehezíteni. (Példa: a BSMRAe ama kötetei, amelyeket már az MTA Irodalomtudományi Intézetében szerkesztettek.)" Horváth I., *Gépeskönyv*, 174.

30 Részletesen elemzi: Varga Benjámin, „Mossóczy Zakariás népnyelvű rituáléja", in *Agendarius Strigoniensis 1583, 1596*, kiad., tan. Varga Benjámin, közrem. Lovas Borbála és Földváry Miklós István, Műhelytanulmányok 8, LXXII–LXXXIII (Budapest: Argumentum Kiadó–ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiatörténeti Kutatócsoport, 2022).

zött nagyjából félúton helyezkedik el, bejegyzett mintegy húszlevélnyi terjedelmű tisztázat az Oláh-féle és a Telegdi-féle rítus között nagyjából félúton helyezkedik el, és ahogy Varga megjegyzi, „nem a T [a Telegdi-féle agendárius] előmunkálatait érhetjük tetten a kéziratban, mint azt korábban többen föltételezték".[31] A Mossóczy-féle rítus egy a Telegdiétől eltérő részleges fordítást ad az inkriminált szövegekhez, így ez nem került be a főszöveg jegyzetanyagába, hanem függelékben szerepel a kötet végén. Való igaz, nem betűhű átírásban, sőt, a sorozat elveihez igazodva a nyelvjárási jellegzetességek átírásban való megjelenítésétől is eltekintettünk, mely szempontokat a szerkesztők kiemelten azért tartották fontosnak, mert így a Telegdi-kiadás kapcsán nem egy, a kötet forgatói egy részének nehezen vagy egyáltalán nem értelmezhető, átugorható szakmai függelékként jelenik meg a rítusvariáns, hanem a kötetben kulcspozícióban lévő szövegtesttel megegyező elvek alapján kiadott mellékletként, mely segíthet abban is, hogy a kutatás által eddig elhanyagolt Mossóczy-kézirat figyelmet kapjon a továbbiakban.

„Minden kiadás egyedi, s követhet egyedi módszereket, csak tudja magát hitelesen megvédeni a tudományos nyilvánosságban" – jegyzi meg Kecskeméti Gábor fentebb már idézett tanulmányában.[32] A jelen írás témájául szolgáló kiadás pedig nem szorul védelemre, értő szövegkiadók és közreműködők munkájának eredménye a kötet, melynek megjelenése újabb lehetőséget teremthet arra, hogy beszéljünk ne csak a 16. századi szertartásrend és rítusok történetéről, de a szövegkiadások helyzetéről és szerepéről, bármely irányzatot is támogatjuk a filológiai munka és a textológiai gyakorlat tekintetében.

31 Uo., LXXV.

32 Kecskeméti, „Kritikai kiadások…", 12.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 127 (2023) 3
DOI: 10.56232/ItK.2023.3.09

Bene Sándor: A harmadik szirén. Zrínyi Miklós költészete

(Osiris irodalomtörténet)
Budapest: Osiris Kiadó, 2021, 1072 l.

BALÁZS Mihály

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalmi Tanszék, professor emeritus
ORCID: 0000-0001-8006-4968

Bene Sándor korábbi publikációiban közölt eredményeit és a tárgyban az utóbbi időben is ütemesen gyarapodó tanulmányait egy rendhagyóan hatalmas terjedelmű monográfiában összegezte, amely sikeres disszertáció is lett az MTA doktora cím elnyerésére. A kivételes terjedelem részint a tárgy összetettségével, részint a mindent elmondani akarásnak elismerésre méltó eltökéltségével magyarázható: nem tudott megbarátkozni a nagy szintézis igényével fellépő mű bármely részletének mellőzésével. Az 1068 oldalban persze benne van az is, hogy a szerző szereti a széles mederben folyó, sokfelé elkanyarodó, a kitérőkben szívesen elidőző előadásmódot.

A sokszínű mondandó és a hatalmas terjedelem komoly erőfeszítésre készteti az olvasót, s ezen csak kis mértékben könnyít, hogy a szerző barátságos gesztusokkal próbálja megsegíteni. A nagyobb fejezetek végén tömörségre törekvő, bár időnként mégis több bekezdésnyi összefoglalókat olvashatunk, s ráadásul ezek némelyike további olvasásra biztatva azt is körvonalazza, hogy milyen nehezen kihagyható kaland vár arra, aki nem csüggedve képes kitartó útitársának elszegődni. De menet közben is olvashatunk biztató szavakat: „Olvassunk felületesen" – mondja egy helyütt (599), majd nem sokkal később újabb könnyítést kapunk: „Nézzük a dolgot még felületesebben!" (602) Máskor abból meríthetünk biztatást, hogy belátható a dolog vége, hiszen az áll a szövegben, hogy „kezdjük a végéről". (630.) Ezekhez a kishitűségtől és feladástól is óvó aposztrofékhoz társulnak aztán az eseményeket és/vagy eszmei és politikai törekvéseket szinte kortársainkká tevő megjegyzések, amelyekben a közkeletű megközelítést például „bejáratott melléküzem"-nek (480), vagy „lakossági legendagyártás"-nak minősíti (171), s amelyek közül a *Marino és a modernek* fejezet felütése a leglátványosabb. Ebben a költői nyelvében és technikáiban is provokatívnak bemutatott, a kortárs életrajzok szerint rövid szárú, magas sarkú, hegyes orrú, hófehér csizmában szerepelni szerető 17. századi olasz költőről divatdiktátorként beszél, s azt olvassuk, hogy „ájult kultuszát csak Mick Jaggeréhez lehet hasonlítani, önpusztító szenvedélye pedig Jim Morrisont idézi" (321), s persze elkerülhetetlennek tartja a szex, fű és rock and roll emlegetését. Őszintén szólva nekem ez már kicsit sok is az aktualizálásból, ám semmiképpen sem akarnám eltagadni az ilyen nagyvonalúan széthintett korszerűsítések üdítő hatását. Másfelől szívesebben olvastam ezeket, mint a ritkásan ugyan, de felbukkanó profetikus üzene-

teket: „Ha továbbra is szeretnénk magyarul olvasni, jól tesszük, ha ezekből építkezünk tovább" (21), vagy „Ne akarjunk rögtön okosabbak lenni elődeinknél" (26.), vagy „Az irodalomtudomány nem vallató szoba". (351.)

A lényegre térve, a szerkezet jól áttekinthetővé teszi, hogy a mű derekas részét képező négy nagy fejezettömb mindegyike egy rövid módszertani és a célokat meghatározó bevezetéssel indítja el az olvasót a felfedezni valók útján. Kisebb megbicsaklásnak csak az tekinthető, hogy bár a számítógépes programírás világából átemelt címek egyike már az első élén is ott áll *(Syrena 1.0 [Referenciális olvasat])*, ennek részletes – hozzám hasonló tradicionális szemléletű laikus számára föltétlenül szükséges – magyarázatát a 2.0 és az 1.0 közötti korszakos különbségről csak később, a III. nagy fejezettömb élén kapjuk meg. Az alcím persze segít, s lassan világossá válik, hogy az első megközelítés az elsődleges történeti referenciaréteg kontextusában helyezi el a szöveget, s aztán jönnek a bonyolultabb összefüggések.

Mindezt keretes szerkezetbe illeszti, hiszen a könyv élén egy talán didaktikai okokból két részre *(A szirén elhallgat; Prológus: A Syrena és modern hagyománya)* tagolt bevezetés áll, amely huszadik századi asszociációkkal (Franz Kafka, Cesare Pavese) elindító gondolatmenetben a barokk kivételes fontosságáról és aktualitásáról elmélkedik, majd a könyvben alkalmazott módszert és megközelítést, de valójában szentenciózusan már a vizsgálat eredményét is előre bocsátó („Zrínyi Miklós az első modern magyar költő." – 25) fejtegetés következik. Ennek egyik központi gondolatát, Kazinczy és Kölcsey múltfeltáró, kánonépítő programjának a korábbiaktól radikálisan eltérő voltát jeleníti meg aztán roppant szuggesztíven, immár Zrínyit megszólaltató verseik megidézésével az utolsó fejezet is *(Epilógus: Orpheusz verset ír)*. Ezt követően már csupán egy technikai jellegű bezárás *(Utószó helyett [Rövidítések, hivatkozási rend, ortográfia, szakirodalom])* következik.

Az első nagy egység *(I. Sylvae [Az értelmezések erdejében])* régiesebben fogalmazva historiográfiai szemle, modernebb elnevezéssel élve a hagyománytörténet csaknem teljességének rendkívül alapos áttekintése. A csaknem kifejezés mögött arra az elkerülhetetlen önkorlátozásra utalok, hogy a mű tárgyát képező *Adriai tengernek syrenaja* kötet utóéletének első másfél évszázadával nem foglalkozik. Az inventiózus elemzés középpontjában így a kötet egészére figyelni tudó, s azt a saját nyelv- és versújító programja előfutárának tekintő Kazinczy és a csak az eposz által megszólított, s ennek megfelelően a költőt a heroikus nemzeti bárd őstípusának tekintő Kölcsey áll. Bár Bene e korszaknak nem kutatója, a legfrissebb szakirodalomra támaszkodó háttérrajz is kimunkált, s ugyanaz mondható el a későbbi kutató irányokat a legutóbbi évek fejleményeiig elvivő áttekintésről is.

A második nagy egység – *II. Syrena 1.0 (A referenciális olvasat)* – már címével is jelzi, hogy a szerző a régi magyaros közegben közismerten elemi követelménynek tekintett filológiai felkészültség birtokában a vállalkozás egészének sikerét biztosító alapműveletek sorát végezte el nagyon magas színvonalon. Levéltári kutatásokra is támaszkodva írja újra a szerző életrajzának fontos eseményeit, követi és hasznosítja a rokonszakmák eredményeit. Így aztán egy sor konkrétum felülvizsgálata alapján (Sós Ádám esete, a Lippay Györgyhöz való viszony, az 1645-ös velencei elszegődés története és a Draskovics Mária Eusebiával kötött házasság dolga) egy hipotéziseket persze nem nélkülöző, de érvekkel minden korábbinál alaposabban megtámogatott elképzelést vázol fel a *Syrena*-kötet egyes darabjai megszületésének idejéről. Lényegesen aligha módosuló eredménye szerint a hosszú időn keresztül készülő kötet az eposz írásával kezdő-

dött még 1637 táján, a legintenzívebb szakasz 1645–1645 telére tehető, de később ez is módosult, s végleges formáját 1651 tavaszán az egész kötet véglegesítésének folyamatában nyerte el. Az első lírai versek *(Orfeus I–II, Arianna)* felesége halála után (1650 szeptembere) születtek meg, s megírásuk során formálódott ki a lírát és az eposzt közös kompozícióba ölelő kötet terve is. Ezt követően egy Velencében eltöltött télen írta meg a Viola-ciklus darabjait, míg már a kötet véglegesítése folyamatában született meg a *Feszületre,* az epigrammák, az eposz invokációja, s legvégül már a nyomdai munkálatok idején a *Peroratio*.

Ezt követően a felülmondott „lakossági legendagyártás"-t felváltó első olvasatot kapjuk meg, amely programosan Zrínyi valódi és feltételezett olvasóinak előismereteire is épít. Itt még a keletkezés feltételezett sorrendjében körvonalazza az eposzban, illetőleg a kötet kompozíciójában megfogalmazott költői programot, a narratíva jellegét, s a mű által sugalmazott ideológiát. Bizonyos értelemben az alapvető információk összegzése ez az alfejezet, jóllehet bőven tartalmaz új megállapításokat, többek között azt az alaptételt is, hogy az értelmezés rendjének a kötet rendjéhez kell igazodnia, s a kötet az elbeszélő saját lelkének történetét tartalmazza, s ennek a történetnek az eposz csupán egyik epizódja.

A második nagy fejezet csúcspontját a *Költészet és valóság a* Szigeti veszedelem*ben* című alfejezet jelenti, amelynek középpontjában az eposz és a történetírás viszonya áll, feldúsítva azzal az előszóban is reflektált mozzanattal, hogy „Zrínyi Miklós kezének tulajdonítottam szultán Szulimán halálát". (217.) Thúry József 1894-ben megfogalmazott elképzelésének túlértékelt és a szükségesnél hosszabb részletezése ellenére a történeti analógiák lenyűgöző panorámájával találkozunk itt. A kenyérmezei csata utáni legendás tánctól az ingóságokat tűzre vető Szondy Györgyön át a rigómezei csatáig, hogy Mario Orbino művén és délszláv hagyományon keresztül eljussunk odáig, hogy az eposzban még ezeknél is többről van szó. A Szigetvár alatt történtek a korábbi eseménysor allegóriájának tekinthetők, s a következő fejezetet megelőlegezve kijelenti, hogy Tasso teoretikus nyelvén írható le a legpontosabban az elemzett jelenség: *eccesso della verità*-ról, hiperbolikus igazságról van szó. A fejezetet nem csupán ez az összegzés teszi kiemelkedő fontosságúvá, hanem a délszláv hagyomány alapos ismerete és invenciózus felhasználása is. A szerző iskolás kioktatás nélkül kiválóan illusztrálja mindazt, amit a historiográfiai részben elmondott arról, hogy mennyire kudarcra van ítélve Zrínyi költészetének kizárólag nemzeti alapon történő vizsgálata.

Így érkezünk el a harmadik nagy fejezettömbhöz *(Syrena 2.0 [Történeti poétikai olvasat])*, amelynek cím nélküli felvezetése a régi magyar költészet egészéről vázol fel tömörsége ellenére is nagyon szuggesztív elképzelést. Erre később szeretnék visszatérni, ezért most kiindulópontnak azt tekintem, amit a monográfia szerzője már korábban elmondott a költő reflektáltan tudatos irodalmi szerepvállalásáról, azokról az elrejtett, de kielemezhető intertextuális együttállásokról, amelyek Bene szerint kivételesen modernné teszik a *Syrena*-kötetet. Tömören fogalmazva, a magyarországi összehasonlító irodalmi tudományosság fényes lapjaira kívánkozó fejezetről van szó. Ez megnyilatkozik már az *első elmeszülés*-kifejezés Tassóra visszavezetett magyarázatában, de további Tassóval foglalkozó részletekben is. Nem vagyok ugyan az olasz irodalom szakértője, de ki merem jelenteni, hogy példás a nagy olasz költő teoretikus szövegeinek és költeményei együttesének ilyen kiterjedt vizsgálata, amihez társul a legújabb szakirodalom alapos ismerete. Ez teszi lehetővé, hogy az Arany János klasszikus megfigyelései által megalapozott területen Király Erzsébet, Kovács Sándor Iván vagy Klaniczay Tibor rendszeres elemzé-

sei után is újat tudjon mondani. Így jutunk el odáig, hogy még Zrínyi sokat vitatott verstani szabálytalanságaira is Tasso verselése lesz az egyik magyarázat (persze csak az egyik, hiszen Bene Sándornál mindig az okok szépen összekötött csokrával szembesülünk), s persze odáig is, hogy megállapíthassa: elsősorban a *Gerusalemme conquistatá*ból kielemezhető szakrális ihletettség és igazság volt Zrínyi vezérlő gondolata is.

A monográfia írója azzal az igénnyel vágott bele a fejezettömb második egységének megírásába, hogy elkészíti a hazai tudományosság első érzékletes portréját a rendhagyó egyéniségként bemutatott Giovanni Battista Marinóról, aki, mint a fejezet alcíme is kimondja, Bene számára a modernség nyelvének egyik megteremtője volt. Ismét terjedelmes, ám izgalmas részletekben gazdag portrét kapunk erről a Tassót dekonstruálni akaró izgalmas pályáról, s ez a pályakép képes egyszerre bemutatni a nagy elődhöz kötődés és a vele folytatott vita sok fontos mozzanatát. Ehhez persze egészen bizonyosan hozzájárult az is, hogy a szerzőnek sikerült megnyernie a nem régen oly fájdalmasan elvesztett Szkárosi Endrét a legfontosabb részletek lefordítására. Jó kiindulópontot szolgáltatott ez a recepció vizsgálatához már az eposzt illetően is, de elsősorban mégis a szerelmi költeményeket is felölelő kötet felépítésének elemzésében és üzenetének szemléletes bemutatásában. Nagyon finom megfigyelések sorozata tárja fel, hogy mindez az itáliai költészeti hagyomány további nagy képviselőinek (Petrarca, Ariosto) ismeretében és invenciózus felhasználásával történik meg.

Nem kevésbé hatékony világirodalmi stúdium résztvevője lehet az, aki a következő *Utak a Parnassusra* egység ugyancsak terjedelmes szövegét legalább kétszer alaposan elolvassa. Legalább kétszeri olvasás szükséges, hiszen rendkívül fontos, de magyar nyelven korábban nem tárgyalt eszmei és poétikai törekvések küzdelméről van szó. Az egyik oldalon állnak a Barberini-pápa által saját verses kötettel is megjelenített s a szakirodalomban új klasszicizmusnak is nevezett törekvések, amelyek a profán érzékiség helyett a szakrális tematikát megvalósító kegyes poézist tűzték zászlajukra. A másik oldalra pedig az ezzel szembeforduló velencei központú világias gondolkodásmód és költészet helyezhető, amely Marinót éppen egy ilyen, az isteni és földi szerelem összhangját megvalósító program legfőbb képviselőjeként ünnepelte. A Zrínyi által is olvasott fontos személyiségek és művek adatgazdag panorámáját adva mutatja be Bene a közöttük zajló, a magyar szakirodalomban eddig egyáltalán nem tárgyalt küzdelmet, amelyben nem mellőzhető fontos mozzanat, hogy a pápai udvar támogatottjai körében is bölcseletileg megalapozott művelődési és irodalmi program körvonalazódik. Ebben – ahogy Bene Sándor fogalmaz – az ellenfél programjának kulcsmozzanatai (ihlet, eredetiség, érzelem) koherens egésszé összedolgozva jelennek meg. De Bene még itt sem áll meg, hanem bemutatja, hogy Barberini egyik legátusa kezdeményezésére történik meg Francis Bacon nagy művének, a *De dignitate augmentis scientiarum*nak a recepciója is, majd olyan szerzők ugyancsak kimerítően alapos ismertetése következik (Agostino Mascardi, Scipione Errico), akiknek mindkét tábor irányában voltak vegyértékei. Igen meggyőző érveket olvashatunk aztán arról, hogy a *Syrena*-kötet legközelebbi kompozíciós mintája Girolamo Pretti verseinek gyűjteménye lehetett, s az érvelés egészen látványos mozzanata az olasz szerző *Lelkét szólítja, hogy Krisztus halálát sirassa* című kötetzáró versének és Zrínyi *Feszületre* írott költeményének rokonítása.

Csak ezután következik ennek a bizony nagyon terjedelmes fejezetnek a monográfia egészében is kiemelkedő csúcspontja, amely a *Syrena*-kötet horvát kontextusát vázolja fel. A valamiféle közköltészeti hagyomány jelenlétét megsejtő Klaniczay Tiborhoz kapcsolódva elegánsan

tolja félre Gundulić egészen más poétikát képviselő *Osman*ját, illetőleg a dubrovniki irodalom egészét, majd újszerű és meggyőző történeti fejtegetéssel jut el odáig, hogy a hazai közköltészeti tradíció Zrínyi számára a Balkánt és a történeti magyar királyságot jelentette. S így érkezik el előbb a népszerű epikus költeményeket tudatosan imitáló Karnarutić-ig, s rajta keresztül a rigómezei hősöket, köztük Lázár fejedelmet megéneklő hagyományig. Igen érzékletesen jeleníti meg azt a közeget, amelyben a népszerű epikus énekek „szinte körülzümmögték" a Zrínyieket. A koszovói mondakör 19. századi darabjai persze a felső régiókban keletkezett művek folklorizációja nyomán jöttek létre, de fel tud mutatni olyan 17. századi népszerű énekeket is, amelyek ismertek lehettek Zrínyi számára. Érdekes lecsengése a fejezetnek, hogy egy „modernebb illír"-tudat erős jelenléte is kimutatható a horvát *Syrená*t elkészítő Zrínyi Péternél.

A legterjedelmesebb, negyedik fejezettömb *(IV. A Syrena modernsége)* a korábban bemutatott koordináták között körvonalazza a kötet modernségét. A koordináták persze csak látszatra változatlanok, hiszen Francesco Guicciardinitől Francis Bacon-ön, Anglo Grillen, John Miltonon át Virgilio Malvezziig analógiaként vagy forrásként egy sor jelentékeny kortárs vagy közel kortárs gondolkodó kerül elő, nem is beszélve az általuk megidézett pogány vagy keresztény antikokról. A bevezetőt követően előbb most is alaposan dokumentálja azt a már többször emlegetett elgondolást, hogy a *Vitéz hadnagy* szinte egyidőben íródott az eposz befejezésével, s ez is indokolja a belőle kihüvelyezhető teológiai és bölcseleti megfontolások együttes szemléletét. Ez első renden az érdem és kegyelem kérdésére koncentráló *Feszületre* elemzésével történik meg. Mivel a magyar költői hagyomány itteni jelenlétéről külön szólunk, csak azt emeljük ki, hogy az ősmintának tekintett Petrarcától elindulva Tassón át Miltonig itt is lenyűgöző a források és analógiák szemléje, s a releváns szemléleti és poétikai meglátások sem hiányoznak. Számomra legkedvesebbként a *Befed a nagy kék ég…* forrásainak és eltérő változatainak bemutatását említem meg.

A vers retorikáját és az aposztróf funkcióját kibontó elemzést aztán a korabeli „könnyirodalom" fontos szövegeinek és szereplőinek felvillantása követi. A felsorakoztatott példák ellenére Bene a bűnbánat interkonfesszionális könnyeiről beszél, s a vers felütésében, valamint a múzsát könnyezésre felszólító sorokban az érzelmi hullámzás és kedély megnyilatkozását látja. A könnyezésben, illetőleg annak hiányában ugyanakkor szerinte nem egyszerűen a protestáns racionalizmus és a katolikus affektivitás különbsége nyilatkozik meg, hanem a hagyományok eltérése is, hiszen szerinte az érzelmek nyelvének eluralkodása a vallásos költészet egészét jellemzi a kortárs európai irodalmakban. Protestáns racionalizmusról én sem beszélnék, a felekezeti különbségeket viszont nem becsülném le. Fontosnak tartom, hogy a könnyirodalom olyan eluralkodása, mint amit Bene Itáliában regisztrál, nem található meg a protestáns kegyességi szövegekben. Itt a tematika is szűkebb, hiszen Szent Péter könnyei éppen úgy nem jöhetnek szóba, mint a Szűzanyáéi, de szerintem ebben a műfajcsoportban is érvényesül az a törvényszerűség, hogy a kegyességre felindítani akaró protestáns szövegek kevésbé képesek lemondani a tanítás *(docere)* retorikai funkciójáról. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a szövegváltozatokban meglévő kettősség mutatható ki mind az összeállítás rendíthetetlen magabiztosságot sugalló soraiban, mind a *Vitéz hadnagy*ban, s ennek letapogatása a nagy súlyú kortársak (Milton, Bacon) és a végső soron Szent Ágostonig visszavezethető hagyomány nyomon követésével történik, s Bene igen meggyőzően beszél Virgio Malvezzi kivételes fontosságáról is.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az utolsó alfejezetet sem, hiszen Bene kimutatni véli, hogy hőse a hangsúlyokat máshová tette a Bethlen Miklóssal való találkozás során, mint fiatalko-

ri propagandisztikus szándékot sem nélkülöző megnyilatkozásaiban. Erről az elmozdulásról én először Szörényi Lászlót hallottam beszélni szegedi előadássorozatában. Bene most a Rucsics Jánoshoz írottak hátteréhez elsorolja a Lucanus és Seneca hatásról tanúskodó sztoikus mozzanatokat, ám a befejezés mégis arról szól, hogy a gondolatvilág állandó eleme mégsem az erény autonómiájának hangsúlyozása lesz, hanem a jó szerencsének átkeresztelt gondviselés által megtámogatott heroizmus.

Az alapkoncepciót – a *Syrena*-kötet a lírai hős, a harmadik szirén belső történetét megjelenítő kompozíció, amelyben az eposz csak a kötet egésze felől értelmezhető hitelesen – kifejtő érvelés utolsó mozzanata a díszcímlap magyarázata lesz, amelyben a bevezetőnek megfelelően valóban megtörténik a vizuális és textuális üzenet együttesének kibontása. Bene a megszokott tárgyszerűséggel sorolja fel a korábbi megoldási javaslatokat, hogy aztán kifejtse a könyv címébe is beemelt értelmezést: az Adriai-tengernek syrenája, a harmadik szirén maga a költő, aki a Tirrén-tenger felől érkezvén eltanulta a gyönyörűségre törekvő poézis mesterségét, de új Orpheusként képes arra, hogy egy magasabb rendű költészet dalnokaként szólaljon meg.

Részösszegzés gyanánt azt mondhatjuk tehát, hogy Bene Sándor nagy erudícióval idézi fel a Zrínyi számára belátható világirodalmi teret, s kis túlzással azt is kijelenthetjük, hogy olyan helyzetbe kerül, mint főhőse, hiszen csak korlátozott érvényességű visszhangnak tekinthető, ha egy magyar irodalomtörténész fejezi ki elismerését. Így tehát ő is csak reménykedhet abban, hogy esetleg egyszer majd akad olyan olasz és horvát közegben kinevelődő tudós, aki a magyar költészetben is szerez akkora jártasságot, hogy hozzá hasonlóan eredeti szövegélményekre támaszkodva tudjon reflektálni az itt olvasható elemzésekre. Annyit persze föltétlenül megtehetne maga Bene Sándor is, hogy monográfiájának ezeket a költészettörténeti szempontból is releváns részleteit is megjelenteti idegen nyelven. Azért fogalmaztam így, mert nagyon is méltánylandó, hogy eddigi publikációi alapján Bene jól észlelhetően törekszik a nemzetközi közvélemény megszólítására, s ez jó kiindulópont lehet a továbbiakra is, arra tehát, hogy a roppant nehéz költészettörténeti témákban is folytassa ezt a munkálkodást.

Nagyon fontos természetesen a magyar nyelvű költői hagyomány jelenlétének tárgyalása is, s a következőkben ezzel kapcsolatban próbálok néhány észrevételt megfogalmazni. A cél Benénél itt sem kisebb, mint annak kimutatása, hogy Zrínyi miben hoz újat, s hogy Tinódi, Balassi és Rimay verselését folytatva hogyan teremti meg a reflektált folytonosságot, s „hogyan húzza fel újabb emeletét a nemzeti költészet csarnokának". (107.) A tárgyalás során aztán kiderül, hogy valójában a Balassi–Rimay-hagyomány jelenlétéről beszélhetünk, s nem csupán azért, mert megvolt könyvtárában a Balassi Bálint „fajtalan énekeit" tartalmazó összeállítás, a *Szép magyar komédia*, Rimay Balassi-epicédiuma, s a két költő istenes verseinek több kiadása. A szakirodalom korábbi megállapításai ellenére Bene elemzéseiből kiderül, hogy folytatható hagyományt csupán ezek jelenthettek Zrínyi számára, s abban is igaza van, hogy még ezektől is elkülöníti az erőteljesebb szándék saját versei önreflektív értelmezésére.

Mindazonáltal új megfigyelések sorozatával igazolja, hogy mennyire erősen kötődnek a *Syrena*-kötet darabjai Balassi szerelmi költészetéhez, s hogy az értelmező felhasználás milyen változatos formáit tudja kimutatni, több esetben megalapozott vitát folytatva hajdani mesterével, Kovács Sándor Ivánnal. Kifogásolom viszont ennek a fejezetnek a láthatóan csattanósra formált zárlatát. A gondolatsort a következő most szó szerint idézett mondat vezeti fel: „Balassit (Rimayt) úgy hagyja el Zrínyi, hogy még a szerelem poklából felfelé vezető útra is belőle rugasz-

kodik el." (399.) Ezután a *vérrel írás*-motívum fontosságát mutatja ki Rimaynál a csúcsponton a Balassi-epicédium ideológiai tartóelemével, Clionak a hősi halált halt Balassi fivérekről írott soraival, akik „Krisztusnak sebvéréért seb s vérrel áldoztak". Elképesztő eruditus részlet következik ezután, amely a vérmotívumot a következő alfejezet elején a peroráció és az ismert epigramma antik és korai előzményeinek, majd utóéletének lenyűgöző szemléjével kapcsolja össze. A legnagyobb elismerés ellenére sem tudom azonban elhallgatni, hogy Balassi költészetének beépítését ebbe a történetbe nem tartom eléggé megalapozottnak. A két költőt előszeretettel összerántó értekező szerint ugyanis a vérrel írt név ősképe nem is az istenes, hanem a szerelmi költő Balassitól ered, s idézi a szerzőnek a darvakhoz szóló inventio poeticáját:

De ne siess, kérlek, tőled hadd izenjek
neki rövid beszéddel,
Vagy ha az nem lehet, csak írjam nevemet
mellyedre fel véremmel,
Kin megesmérhesse, hogy csak őérette
tűrök mindent jó kedvvel.

„A kevés excessus hyperbola egyike ez a nagy ciklusban. S ezt már Zrínyi sem parodizálta el." – írja Bene (400), s paródiát én sem érzékelek. A hyperbola azonban itt nem jut el a beszélő áldozatot jelentő haláláig, szó sincs tehát arról, hogy Zrínyinél a hagyomány „Balassi szenvedésének vérrel írott üzenetétől ível a mártíriumáig, a Krisztusnak áldozott seb s vérig, ahogyan a költő a Rimay-féle epicédiumban megjelenik." (408.) A Balassi vers utolsó sora, s a vers folytatása ugyanis még akkor sem engedi meg, hogy *halált* jelentő véráldozatra gondoljunk, ha tudjuk, hogy a „jókedv" ilyen zárlatokban többnyire nem szó szerint értelmezendő, hanem inkább az inventio poeticát megfoganni engedő ihletet, állapotot jelenti. Úgy vélem tehát, helyesebb, ha a kérdéses motívumot a felsorolt antikokkal (Seneca, Plutarkhosz) s az őket aktualizáló újabbakkal (Marino, Andrea Vittorelli) hozzuk kapcsolatba.

Mindezt azért tettem szóvá, mert Balassi és Rimay ilyen összecsúsztatása megterheli az *Érdem és kegyelem (Feszületre)*-fejezet egészét, amelyet szorosabban vett magyar eszme- és poétikatörténeti szempontból az egyik legfontosabbnak tarthatjuk. Szeretném nyomatékosan hangsúlyozni, hogy a fő mondandó tekintetében sikeres gondolatmenetről beszélek, amely minden kétséget kizárólag teszi, hogy Bene nem csupán az itáliai eszme- és poétikatörténeti törekvések világában mozog nagyon otthonosan, hanem a korai újkor egyik legfontosabb, s a reformáció genezisében is meghatározó teológiai polémiáiban is. Az európai összefüggések világos felvázolása során értő elemzést olvashatunk a jezsuiták és a domonkosok között zajló kegyelemtani vitákról, amelyek valójában a protestánsok üdvtani üzenetét is mérlegre tették. Bene sok adattal bizonyítja, hogy Zrínyi ebben a világban is tájékozott volt, csodálkoztam viszont azon, hogy nem kapott semmiféle méltatást Sebastian Castellio, akinek Zrínyi könyvtárában meglévő bibliakiadásában a vallási toleranciát megalapozó 16. századi szövegek az egyik legfontosabbikát, a VI. Edward királyhoz intézett ajánlást is olvashatjuk. (Magát a bibliakiadást ugyan megemlíti, de a nyomtatott változat névmutatójában már nem szerepel a nagy bázeli humanista neve sem. Ő egyébként fájdalmasan hiányzik akkor is, amikor a monográfia *Epilógus*a Kazinczy és Zrínyi vallási toleranciájának a forrásokat is számba vevő rokonítására vállalkozik.) Természetesen a

magyarországi recepció Pázmányig visszanyúló vizsgálata sem marad el, s a Zrínyi szempontjából fontos előzmények számbavételéig jutunk el, amikor a Pázmány és Magyari István közötti polémia új értelmezésére vállalkozik, s kimondja, hogy ebben a kérdésben valójában nagyon közel állt egymáshoz a protestáns és a katolikus szerző álláspontja.

Ezt követően a Zrínyi közvetlen közelében született megnyilatkozásokat összegzi oly módon, hogy a nagy vitában főhőse azokkal tart, akik úgy látják, hogy az értelemnek szinte semmilyen szerepe sincs az ember üdvözülésében, ebben az isteni kegyelem a meghatározó. A közismert jelmondat jelentése tehát valójában „segítő kegyelem, semmi más". Határozott álláspont ez a régóta zajló vitában, súlyos argumentumok sorakoznak fel mellette, s ugyanakkor megfelelően árnyalt az összegzés is. „A katolikus elképzeléseken belül tudatosan azt az álláspontot preferálta, amely közelebb állt a lutheránusok kegyelemfelfogásához, ugyanakkor nem vágta el teljesen az utat a *liberum arbitrium* autonóm, jezsuita értelmezése felé sem." (561.)

Irodalomtörténetivé persze akkor válik a vizsgálat, amikor sor kerül a két meghatározó jelentőségű szöveg, a *Feszületre* és az eposz második énekében szereplő ima elemzésére. Bene természetesen most is filológiai megalapozottságra törekszik, valószínűsíti Balassi–Rimay istenes verseinek katolikus és protestáns szerkesztésű ún. rendezetlen kiadásának használatát, sőt egy hosszú jegyzetben még azt is, hogy Zrínyinek szerepe lehetett a rendezett váradi kiadás létrejöttében. Ebből bontakozik ki egy sokrétű hagyomány, amely úgy képes aktivizálódni, hogy a kötet egészébe belesimulva ne legyen a hitbeli közeledés akadálya. Mindez a megformálás poétikai mozzanatainak érzékeny kifejtésével történik meg, amelyek közül az egyik legfontosabb a vers beszélőinek tisztázása, s a *Feszületre* kiiktatása az önmegszólító költemények sorozatából. A módszer hasonló a hírnév morálfilozófiai hátterének nyomon követésére felszólító *Peroratio* esetében.

Az alapüzenet elfogadása és sok részlet igenlése mellett sem tudok ugyanakkor szó nélkül elmenni a Balassi- és Rimay-hagyomány kezelésének megoldatlansága mellett. Az alapprobléma számomra az, hogy Bene Sándor szinte bizonyosnak tartja: az 51. zsoltár *(Végtelen irgalmú)* parafrázisának valódi szerzője nem a halálos sebének lázával küzdő Balassi Bálint, hanem a teljes fikciós helyzetet kidolgozó Rimay János volt. Egy hosszabb tanulmányban részletesebben kitértem ennek az először Szilasi László által sugalmazott, s később többeket magával ragadó elképzelésnek a cáfolatára,[1] most természetesen csak érveim lényegét idézem fel. A Béza-parafrázis szembesítésével megpróbáltam igazolni, hogy a Balassi-vers egyáltalán nem sugallja azt a Rimay által hozzárendelt értelmezést, hogy szerzője halálos sebének lázával küzdve írta meg. Másfelől lehet, hogy Balassi nem foglalkozik olyan kimerítően az érdem és kegyelem viszonyával, mint Rimay, de Bene Sándor maga is idézi azokat a szövegeket, amelyek úgy szólnak a kegyelem kulcsponti szerepéről, hogy az minden nehézség nélkül összeegyeztethető a *Végtelen irgalmú* szövegével. Tanulmányom legfontosabb mondandója, hogy Balassi minden zsoltárparafrázisában programosan kerüli a doktrinális összefüggéseknek az eklézsia szempontjaira figyelő kifejtését, s mivel az ezeket kikerülő egyéni megoldásokat alkalmazva dolgozza át Béza parafrázisát az 51. zsoltár teológiai szempontból kulcsfontosságú részleteiben is, nincs okunk

1 Balázs Mihály, „Észrevételek Balassi Bálint zsoltárparafrázisainak forrásairól", *Irodalomtörténeti Közlemények* 126, 5. sz. (2022): 563–608.

elvitani tőle ezt a költeményt. Távol áll tehát attól a beszédmódtól, amely sorozatosan jelen van Rimay szövegeiben.

E megjegyzések után már fölösleges is talán hangsúlyoznom: számomra nagyobb esztétikai örömet jelentenek Balassi kegyelmi kérdésekben esetleg lyukakat, üres helyeket hagyó versszövegei, mint Rimay doktriner, didaktikus okoskodásai, s több mozzanat mellett ezt a különbséget perdöntőnek tartom a szerzőség kérdésében is. Az az igazság, hogy a Bene Sándor által leírtak inkább megerősítettek elképzelésemben, mintsem megingattak. Az aposztrófé és proszopopeia Rimaynál megfigyelhető viszonyáról értekezve ő ugyanis azt mondja, hogy Rimaynál ezek között a külső értelmező szövegek teremtik meg az átjárást, majd így összegez: „Az egyetlen kivétel éppen a Balassi szájába adott 51. zsoltár, amely az epicédiumba illesztve verses narráció részeként proszopopeiává alakul." (590.) Nos, erre az egyetlen kivételre mondom, hogy nem Rimay Jánosé, hanem a mesteréé.

Mindez persze nem változtat azon, hogy valamiképpen mindkét költő ott van az eposz főhősét hajnalban imádkoztató és a múzsáját Krisztushoz beszéltető Zrínyi szövegeiben, s Bene fentebb már méltatott meggyőző leleménye, hogy Tassót és Angelo Grillót is hozzájuk társítja, akik segítségével nem csupán a szakralizálás történik meg, hanem a magyar költő komorabb és súlyosabb világképében át is lényegülnek a „finom kúriai körökben otthonos médiamártírok" (595) toposzai.

Gondolom világossá vált, hogy a néhány kritikai vagy kiegészítő megjegyzés ellenére újszerűnek és meggyőzőnek tartom azt a képet, amelyet a fenti alapos elemzések Zrínyi költészetéről felrajzolnak. Van azonban két olyan pont, ahol a monográfia elsietetten és egyoldalúan, de legalábbis ellenvélemény kimondására késztetően fogalmaz.

Az egyik a régi magyar irodalom egészéről kialakított vízióra vonatkozik. Ebben Zrínyi tudatosságban és reflektáltságban a régi magyar irodalom mindenkit hajazó költőjeként jelenik meg, akinél a költészet nyelvi médiumának reflektálása, a poétikai tudatosság, vagyis az imitáció szabályrendszerének követése, elvetése, vagy hagyománytörő megújítása folyamatosan jelen van, míg Bene szerint másoknál ritkaságnak számít, és csak nyomokban észlelhető. Megállapít egy másik törvényszerűséget is, vagyis szerinte valamiféle minőségi változás korábban is akkor következett be, amikor a korábban élt írók, költők külföldi szerzők által ösztönözve már meghaladták a tradícióba való szinte naiv, de mindenesetre reflektálatlan vagy ösztönös beleállás korábbi gyakorlatát, képessé tették magukat új szempontú reflexiókra, sőt alkalmasint az örökölt műfajok átalakítására is. Ezeknek azonban meg kell elégedniük azzal, hogy előkészítők lehetnek. Fontosságukat nevek és művek felsorolásával is illusztrálja, s a koncepció alapos mérlegelése megkövetelné, hogy ezeket itt is sorra vegyük, az meg különösen termékeny lenne, ha azt is vizsgálhatnánk, hogy a külföldi minták mikor és mennyiben tudtak nyelvükben és szemléletükben erős szövegek ösztönzői lenni. Erre azonban egy recenzióban nincs lehetőség.

Mint ahogy arra sincs, hogy itt részletesebben kifejtsek egy másik koncepciót, amely az újat-hozást nem föltétlenül köti külföldi ösztönzésekhez. Csak jelzem tehát, hogy szerintem valamivel egyetemesebb az a törvényszerűség (s ezt az orosz formalisták hatásától nem mentesen kialakult elképzelést a Szegedy-Maszák Mihály irodalomtörténeteit felfrissíteni akaró vállalkozásban érvényesíteni is próbáltam), hogy a poétikai újítást hozó szövegek a legnagyobb valószínűséggel határhelyzetben alkotók tollán születtek meg. Olyanokén, akik felléptekor még nem szilárdult merevvé az őket befolyásoló szabályrendszer vagy az annak letéteményeseként

működő intézmények meggyengülése miatt, vagy más okból, s egészen kivételes esetekben azzal is találkozhatunk, hogy egy szerző a hivatalosság alatti világból érkezve irrelevánsnak tekinti a retorikai és poétikai elvárásokat kötelezően érvényesíteni akaró intézményeket. Látszólag rokon ezzel Bene Sándornak az a mondata, hogy az amatőrök olykor nagyobb költők, mint a professzionisták, ám az én valóságos amatőrjeim, mondjuk a *Cantio de militibus pulchra* szerzője nem tudna úgy reflektálni, mint Zrínyi.

Mondandómat Balassi Bálint példáján próbálom életszerűbben bemutatni. Egy pillanatig sem vitás, hogy Bene nem téved, amikor arról beszél, hogy Balassi nem volt olyan naprakészen tájékozott a meghonosítandó külhoni irodalmi törekvések világában, mint Zrínyi. A nagy 17. századinak nem egy véletlenül idesodródott könyve volt, mint Balassinak a *poetae tres*, mondja Bene Sándor, ám mintha figyelmen kívül hagyná, hogy Kiss Farkas Gábor és a neolatin költészet tanulmányozói szerint ez a kötet a latin petrarkizmus egyik legfontosabb szövegtára volt. A zsoltárparafrázisaival foglalkozó tanulmányban[2] részletesen szóltam arról, milyen fontos reflexiók állnak Balassi istenes versei megformálásának hátterében. Itt tehát csak a legfontosabbat említem meg: programosan kerüli el, hogy Bézához hasonlóan az eklézsia szempontjait érvényesítse szövegeiben. Az általam valamelyest ismert lengyelországi történésekkel példálózva azzal folytatnám, hogy magam is meggondolkodtatónak tartottam, hogy nem mutathatók ki kapcsolatai sem az erdélyi, sem a magyarországi, sem a lengyelországi „páduások" világával, s nem késztette imitációra a latint az anyanyelvűvel váltogató tudósabb humanista irodalom. Másfelől azonban a reflexiókról szólva azt mégsem kicsinyelhetjük le, hogy a *Szép magyar komédia* prológusa mégiscsak olyan irodalmi programot vázol fel, amely túlmutat versei integritásának védelmezésén, és a hazai irodalmi törekvések teljességét áttekintve beszél.

Ráadásul a régi magyar irodalom filológiai újdonságokat produkálni képes terepén még mindig születnek újabb és újabb megfontolások lezártnak látszó ügyekben is. „Zrínyi tudatosan lép túl a Balassi–Rimay hagyomány fázisán a kéziratos másolatokban körvonalazódó szövegrészek majd az azokhoz – ömlesztve esetlegesen – csatlakozó szövegek modelljén" – írja Bene Sándor. (113.) Igen ám, de miközben Zrínyijén dolgozott, Horváth Iván újabb terjedelmes tanulmányt tett közzé Balassi maga kezével írott könyvéről, amelynek számomra is felfogható alapüzenete az, hogy nincs ősmásoló, vagyis a maga kezével írott könyv: „Balassi része abban az alakban, ahogy az 1610 körüli előzményt Klaniczay nyomán rekonstruálni szokták, lényegében úgy jó, ahogy van."[3] Horváth Iván szerint tehát ránk maradt az életmű egy könyvben rögzített teljessége, amely valójában egy kimunkált töredék, amely egyszerre képes megjeleníteni a megszerkesztettség igényét és annak kudarcát. Kell ennél a modern világot erősebben megidéző eljárás? Másfelől nagyon heves polémiáik ellenére hasonló megállapításra jutott Kőszeghy Péter is, hiszen szerinte nem zárható ki, hogy „egy magas fokú individualitás és a legszemélyesebb belsőségesség jegyében nem is akarta megjelentetni szerelmi költészetét".[4]

A másik észrevételem Zrínyit a régi magyar irodalom további alkotóitól elválasztó nagy cezúrára vonatkozik. Bene szerint ez abban ragadható meg, hogy észlelője és reflektálója volt

2 Balázs Mihály, „Észrevételek Balassi Bálint zsoltárparafrázisainak forrásairól", *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 563–608. DOI: 10.56232/itk.2022.5.01

3 Horváth Iván, „Balassi verseinek fragmentumi", *Credo: Evangélikus folyóirat* 24, 3–4. sz. (2018): 18–39, 27.

4 Kőszeghy Péter, *Balassi Bálint, 1554–1594* (Pozsony: Kalligram, 2009), 229–231.

azoknak a hatalmas változásoknak, melyek Európa fejlettebb régiói s elsősorban Itália kultúrájában zajlottak le. Több nekifutásban hatalmas olvasottságról tanúskodó, kifogyhatatlan bőséggel sorolja fel azokat a 17. század elejétől folyamatosan gyarapodó új matematikai, fizikai, csillagászati felfedezéseket, amelyek szerinte a jelenünkig kiható érzelemtörténeti, médiatörténeti, vallástörténeti és civilizációtörténeti változásokat indukáltak, s amelyek a nagy stílustörténeti korszakok közül kivételesen fontossá teszik a barokkot. Az embernek néha kedve támadna megjegyezni, hogy talán vannak a bemutatott jelenségek közül 16. századiak is, hogy például Girolamo Vida a hírnév kezelésének legmodernebb technikáját Jézusnál és tanítványainál megjelenítő *Christias* eposza jóval korábbi (1532), de nem szeretnék ilyeneket elősorolni, hiszen ő persze ezzel tisztában van, de nyilvánvalóan a kiteljesedés intenzitásának minél szuggesztívebb megjelenítésére koncentrál.

Hiányolom viszont azt, hogy a lenyűgözően soknyelvű szakirodalmat hasznosító erudíciós elkötelezettség ellenére a felrajzolt kép egyáltalán nem veszi figyelembe a kora újkori társadalmak horizontálisan és vertikálisan is erős tagoltságát. Bene nagy erénye ugyan a jelenségek bonyolultságának leírása, de nem konkretizálódik, hogy melyik közegben is történik meg ez a folyamat. Kimondatlanul is valamiképpen az értelmiségi feladatokat ellátó közegről van persze szó, de talán lehetnének a látlelet egyes mozzanatai konkrétabban közegekhez köthetők is. Hogy érthetőbben fogalmazzak: ugyanerre a periódusra történészek, vallástörténészek nem jelentéktelen csoportjai alkalmazhatónak vélik a *konfesszionalizáció* fogalmát. Sokan tehát úgy vélik, hogy az egymással jól körülhatárolt, s rigorózusan megkövetelt dogmatikai pozícióból építkező egyházak, illetőleg azok teológiai rendszereket kidolgozó vezetői és tanításaikat a hívek között széthintő lelkészei vezényelték ezekben az évszázadokban az emberek többségének életvitelét a bölcsőtől a koporsóig, s természetesen az ő szemléletükben szó sincs az örökölt világkép olyan megingásáról, vagy pláne programos megingatásáról, amelyet Bene kimutat radikálisainál. Ezek a döntően felekezeti intézmények az időnkénti véres összecsapások ellenére a hagyományos világkép erős bástyái voltak, egész Európában nagyon hatásosan formálták a közvélekedést. Olvasmányaim alapján nagyon tagoltnak gondolom ezt a közvéleményt, részét képezték azok a bizonyos, a vallást csak eszköznek tekintő politikaformálók is. Tudhatjuk, hogy a műveltek között is voltak olyanok, akik nem tekintették feladatuknak azt, hogy rákérdezzenek örökölt felekezetük hitigazságaira, s persze olyanok is, akik a felekezeti vitákon való túllépésben keresték a megoldást, amely a monográfia befejező oldalai szerint összeköti Bacont, Zrínyit és Kazinczyt. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ennek a tradíciónak folyamatos jelenlétét az európai kultúrában a magas állást betöltő politikaformálókon kívül azok az inkább üldözött, mint megtűrt kis vallási közösségek [spiritualisták, remonstránsok, kollegiánsok stb.] biztosították, amelyek kontinuus jelenléte ismert módon leginkább Hollandiában mutatható ki. A művelt eliten kívüli világban a felekezeti dogmatikák tehát megőrizték dominanciájukat.) Értekezésének vitája során Bene kifejtette, hogy szerinte egy rendszer valamely elemének megbontása az egészre kihatással van, tehát szerinte a vallással manipuláló elit fogásaival ennek címzettjei, vagy elszenvedői is tisztában voltak. Szerintem ez nagyon valószínűtlen. Summa summarum: nem merném azt állítani, hogy „a *Szigeti veszedelem* írója ellentétben áll *saját korával* (kiemelés tőlem – BM), amikor vitatkozik a vallást *instrumentum regni*nek tekintő, a lapos hatalmi logika fölényét a hitigazsággal szemben evidenciaként kezelő, művelt 17. századi közvéleménynyel." (181.) Hasonlóképpen szerintem nem csupán a fundamentalista vallási ideálok letétemé-

nyesei között tudott hatni az oszmánellenes teológiai érvrendszer sem, hanem ennek legalább egy mentalitást formáló minimuma sokáig nagyon széles körben volt jelen. Úgy vélem tehát ezt is célszerű figyelembe venni, amikor azt vizsgáljuk, hogy a 17. századi irodalmi és eszmetörténeti modernség belső kritikusaként definiált Zrínyi a mártírium vállalásáig is elvezető magatartási mintát kínált fel kortársai számára.

Befejezésül szólni kellene arról a fogalomról, amely talán a leggyakrabban szerepel Bene Sándor monográfiájában. Már a bevezetésben szembesülünk azzal a tételmondattal, hogy „Zrínyi Miklós az első modern magyar költő", s nyilvánvalóan nagyon is meggondolt keretezéssel egy egyszerre patetikus és önironikus Kemény István-idézetet követően ez zárja a monográfiát is: „Ha belátjuk, hogy Magyarországon a modernitás (legalább) kétszer kezdődött el, akkor ebben az értelemben valóban elmondható, Zrínyi Miklós az első modern magyar költő." (25.) Az idáig eljutó recenzens ugyan már hozzászokhatott ahhoz, hogy a könyv szerzője számára a legnagyobb örömöt az jelenti, ha újabb és újabb szempontok bevonásával kibillentheti olvasóját a már majdnem megszokottból, ám most egy újabb meglepetés éri. Ha elfogadta, hogy a 17. század első felében olyan jelenségek figyelhetők meg az európai irodalmakban, s Zrínyinek köszönhetően a magyarban is, amelyek a 19. század eleji, tulajdonképpeni magyar modernitásnak az előzményei, akkor itt a zárójelbe tett *legalább*-ból arról értesül, hogy csak a jóisten tudja, hányszor kezdődött ez el. Mindez próbára teszi a fogalom teherbíró képességét, amit csak fokoz az, hogy *modernitás*ról, *modernitáskurzus*ról, *irodalmi modernség*ről, *modern költői felelősség*ről időnként tágabb dimenziókat felvillantóan értekezik, hiszen ő a modernitás végéről szemléli a fejleményeket, ami aztán olyan kifejezésekben is lecsapódik, mint a *korai pre-posztmodern toleran-cia*. E szöveg korábbi változatában a disszertáció opponenseként a terminus túlterheltségét illető további aggodalmakat is megfogalmaztam. Bene válaszából és egyéb forrásokból ugyanakkor arról értesültem, hogy a fogalomhasználat finomítására is sor kerül a készülő irodalomtörténet munkálatai során. Így hát nincs más dolgom, mint figyelmesen várni az eredményt.

Bene Sándor monográfiáját viszont bizonyosan többször kézbe veszem, hiszen mint az eddigiekből is kiderülhetett, megkerülhetetlenül fontos, magas színvonalú műnek tartom. A kiadót és a szerkesztőt is elismerés illeti a tartalomhoz méltó színvonalas munkáért. Sajtóhibát szinte nem is találtam. A kötet használatát persze megkönnyítené, ha a jegyzetek a lap alján lennének, de a visszakeresésben segít a vonatkozó főszövegre utaló élőfej a jegyzetek oldalain. A kötet végéről nem maradt el sem a források és irodalom listája, sem a névmutató.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 127 (2023) 3
DOI: 10.56232/ItK.2023.3.10

Verseghy Ferenc: Összes költeményei

Sajtó alá rendezte Hovánszki Mária. 2 köt.
Régi magyar költők tára XVIII. század 18.
Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021–2022.

RÉDEY-KERESZTÉNY János

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, tudományos segédmunkatárs
ORCID: 0009-0000-6359-9506

A *Verseghy Ferenc összes költeményei*nek jelen kiadása 2021 és 2022 között három kötetben látott napvilágot a Régi Magyar Költők Tára XVIII. századi alsorozatában. A három kötet sorrendben a *Szövegek* (I.), *Jegyzetek* (II.) és *Dallamok* (III.) szerint osztja fel tárgyát.

A kiadás célja kettős: egyrészt, hogy láthatóvá tegye az eredeti kötetkompozíciókat, másrészt, hogy a korabeli alkotástechnikának megfelelően a szövegek variánsait is feltárja. Emiatt a kiadás elve a szövegforrások bemutatása mentén szerveződik. A szövegforrás fogalma itt egyszerre vonatkozik a nyomtatott vagy kéziratos egységben lévő dokumentumok összességére és egyetlen fizikai dokumentumra is. Noha a kiadás alapelve a szövegforrásokra támaszkodik, „alapszerkezetét az ezek fölött átívelő műfaji-műnemi rend adja" (II. 31), amelyet a kötetkompozíciók kronológiai sorrendje tagol. Hovánszki Mária ezt a szövegkiadói megoldást elméleti szempontból Verseghy esztétikai-poétikai nézeteire alapozza, míg gyakorlati szempontból a világos áttekinthetőségre helyezi a hangsúlyt, amelyet a Verseghy költészetét jellemző heterogenitás révén a műfaji rendszerezés segít leginkább.

A három kötet anyagát a szövegidentitás fogalma tartja össze. A 456 szövegváltozatban összehordott Verseghy költeményes gyűjteményét az olvasó a *Szövegek* kötetben összesen 310 darab szövegidentitáson keresztül tekintheti át. A *Jegyzetek* kötetben a költeményekre vonatkozó jegyzetapparátust ugyanez a szövegidentitás-számozás tagolja. Mindemellett a *Jegyzetek* kötet a szövegforrások keletkezéstörténetéről és tartalmáról a kéziratok és nyomtatványok tekintetében is számot ad. A kötetben táblázatok is segítik a szövegforrások és szövegidentitások időrendjének áttekintését és a szövegekhez tartozó dallamok azonosítását.

A *Dallamok* kötet az első kettőhöz képest egy évvel később, 2022-ben jelent meg. Ennek megjelenéséig a *Jegyzetek* kötetben megadott linken lehetett hozzáférni a dallamokat tartalmazó eredeti kiadványok fotómásolataihoz.[1] A *Dallamok* kötet megjelenésével a dallamok „multi-

1 „Verseghy Ferenc művei: Elektronikus kritikai kiadás", szerk. Debreceni Attila, Doncsecz Etelka, Béres Norbert és Hovánszki Mária, elérés 2023. július 29., https://deba.unideb.hu/deba/verseghy/.deba.unideb.hu/deba/verseghy

médiás peritextusként" is behívhatóvá váltak: az egyes dallamokhoz ugyanis QR-kód tartozik, amely „közvetlenül behívja az adott darabhoz tartozó dallamforrást". (III. 11.) A kötet a szövegekhez társítható dallamokat tartalmazza az 1781-es Parnassus-kézirat kivételével, amelynek dallamait (70–117) a *Szövegek* kötet *Függeléke* közli. Ezek az egyszólamú, rövid dallamok, szemben a III. kötet zongorakíséretes kottagrafikáival, nem törik meg a szövegközlés folytonosságát, ezért kerültek a II. kötetbe. Az 1–69-ig terjedő, többnyire ismert zeneszerzőkhöz és Klavierlied-albumokhoz társítható dallam a III. kötetben szerepel. Itt a kiadás szándékához híven „a kották alatt mindig az a szövegváltozat szerepel, amihez Verseghy a dallamutalást beírta, vagy amit dallammal együtt adott ki", azaz filológiai szempontból a kiadás ismételten a szövegforrások egységéhez igazodik. (I. 35.) Így a *Dallamok* kötet használatakor a Verseghy által prozódiailag megjobbított szövegváltozatokat a *Szövegek* kötetben találhatjuk meg, míg a III. kötetben a dallamok korabeli lejegyzési módja (többek között az előadhatóság érdekében) alapvető modernizáláson esett át.

Jelen *Verseghy Ferenc összes költeményei* kritikai kiadás egyik legnagyobb erénye az, hogy Verseghy költészetét annak eredeti kontextusába kívánja visszahelyezni. Ezt a pozicionálást három, lépcsőzetesen egymásra épülő szinten valósítja meg Hovánszki. Először is a *Jegyzetek* kötet bevezetője elején tüstént megpendíti a *tudós hazafi* Debreczeni Attila által bevezetett fogalmát. Debreczeni 2009-es monográfiájában e fogalommal azt a tudós és írói (litteratus et literator) nemzedéket kívánta leírni, amelyik a józsefi korban a nemesi-rendi identitás és hagyományok s ezzel összefüggésben az alkotmányos rendi függetlenség védelme mellé az ízlésképzés kategóriáját is beemelte a hazáért végzett hasznos tevékenységek s a hazafi fogalomkörébe.[2] Verseghy e paradigma szerint – Sághy Ferenc Hovánszki által idézett megfogalmazásával élve – „a 18–19. századforduló tudós hazafia volt, aki […] egész életét annak szentelte, hogy »nemzetének jobbvoltát és csínosodását minden erejének kifejtésével előmozdítsa«". (II. 10.) Hovánszki azzal árnyalja Sághy megállapítását, hogy Verseghynél a csinosodás nem más, mint a magyar prozódia nyugati újmértékes verselés általi megjobbítása, ami Verseghy „tudományos grammatikai és esztétikai gondolatainak rendelődött alá." (II. 9.)

Másodszor: a jelen Verseghy összes költeményei-kiadás kimondottan azzal a már említett céllal készült, hogy Verseghy szerzői-kiadói szándékának megfelelően érzékelhetővé tegye az eredeti kötetkompozíciókat. Arról van szó, hogy minden olyan kötetkompozíció esetén – mint például az 1791-es *Hat Magyar Énekek* vagy az 1793-as *Mi a' Poézis? […] Költeményes Enyelgésekkel* –, amelyekben a verseket grammatikai-poétikai és esztétikai programtanulmány előzte meg, tanulmányok és szövegek ilyen egysége a kritikai kiadás számára is megőrzendő minőségnek bizonyult. A szövegkiadásban egyébként ugyane motiváció eredményeként regisztrálták a nyomtatott és kéziratos szövegforrások bizonyos jellemzőit, úgymint a korabeli és/vagy levéltári oldalszámozásukat, vagy egyéb nélkülözhetetlen paratextusaikat, így például a versszövegekhez tartozó szöveg- és dallamutalásokat. Némely esetben még a kéziratforrásokon szereplő rájegyzéses javítások-módosítások is feltűnnek, elősegítve ezáltal a kéziratos források nem áttetsző, gyakran peritextusokkal terhelt összefüggéseivel való bíbelődést.

2 Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 55–61.

E megoldásokkal a jelen kiadás éppen a tudós hazafi korabeli szerepkörét hozza helyzetbe. Más szóval, a tudós hazafi Debreczeni Attila által bennszülöttként aposztrofált nézőpontját érvényesíti a szövegközlés módszertanát illetően. Ugyanis a tudós hazafiság identitását az azt övező communitas-eszmével: a *közösség élményével* tárja elénk, minthogy a tudós hazafi beszédmódját a kutatás számára paratextusokban lehet leginkább megragadni. Miután pedig a tudós hazafiság „[m]egragadása leginkább beszédmódokban tűnik lehetségesnek, más beszédmódokkal való viszonyában", jelen szövegkiadás az olvasót máris arra ösztönzi, hogy a Verseghyéhez hasonló beszédmódokat, illetve szimbolikus életpályákat egymással párbeszédbe hozza.[3] Azaz a sajtó alá rendező a paratextusok és más egyéb textuális jellemzők megőrzésével egy sor, a filológiai-értelmezői vizsgálódáshoz szükséges műveletet megelőlegezett, s egyszersmind végre is hajtott a korszakkal foglalkozó kutatók számára. E gesztusnak azonban nem csekély értelme és ára is van. Értelme az, hogy a sajtó alá rendező a kötetek forgatására s a módszertani szempontok továbbgondolására ösztönözze a kutatókat. – Föltűnő, hogy a tudós hazafi olvasási szokásaival összefüggésben nem akármilyen olvasót kíván a három kötet, hiszen az implikált olvasó leginkább olyasvalaki lehet, aki örömmel folytatja a kontextusok helyreállítására-feltárására irányuló szorgalmas munkát. – Ára (vagy inkább bére?) éppen az a munka, fáradozás, amely a szóban forgó kontextualizáló tevékenységgel óhatatlanul együtt jár.

A kiadás tudományos hasznán túl ne feledkezzünk meg annak gyakorlatias erényeiről sem. Tudniillik jelen kiadás nemcsak professzionális, hanem műkedvelő olvasók számára is készült. A *Dallamok* kötet bevezetője ugyanis a Verseghy-költeményeknek az interpretáció szempontjából is alapvető vonására, az énekelhetőségükre, az ének mivoltukra helyezi a hangsúlyt. Ilyen értelemben pedig egy olyan, a 18. századi bécsi dal- és áriairodalom fordításán alapuló dallamrepertoárt kínál az előadóművészek, de más műkedvelők számára is, amely a kottaírás szükséges és üdvös modernizálásával a Verseghy-költemények énekes és zongorakíséretes előadását szolgálja és szorgalmazza. E tekintetben a kiadás úgy használható, hogy a Joseph Anton Steffan, Joseph Haydn és Wolfgang Amadeus Mozart dallamaira írt költeményeket (értve ez alatt a szövegidentitás fogalma által felölelt szövegváltozatok egészét) az előadó szándékai szerint szabadon rendelheti hozzá az említett dallamokhoz. Ennek alfája és ómegája nem másutt, mint Verseghy szabatos prozódiájú szövegeiben rejlik, mivel egész költészetét a dallam- és versritmus tökéletes összehangolása jegyében hozta létre.

Harmadjára tehát, ami a költemények eredeti kontextusának helyreállítását illeti, a kiadás felfüggeszti, miként arra utal is, a Verseghy-filológia azon Toldy Ferenc óta öröklődő gyakorlatát, amely a dallamokat elhagyta a szövegközlésből. Ezáltal ugyanis a szövegekhez és azok megértéséhez nélkülözhetetlen értelmezési keret hullott ki a kutatás látóköréből: a szöveg és dallam ritmusegyeztetéséből adódó egymásra hatás.

Ugyanis Verseghynek a prozódiában gyökerező harmónia melletti választása a korabeli esztétikai diskurzus fényében is tanulságos döntésnek számít. Ez az oka annak, hogy nála az ízlésképzés a hallásnak rendeltetik alá, szerinte az ember érzékenységére ez hat a legnagyobb erővel, s ennek kiművelésével (így például a költemények prozódiai tökéletességre csiszolásával) lehet elérni az értelem és az erkölcsök megnemesítését azoknál, akik arra máskülönben nem elég fogékonyak. E szempontból különösen tanulságos lehet a Szerdahely György Alajos és

3 Uo., 58–59, 66.

Friedrich August Clemens Werthes esztétikai nézeteinek Verseghyével történő összehasonlítása. Míg ugyanis Szerdahely ugyanezt a képzésmodellt vizuális alapokra, az élénk költői képek eleven láttatására helyezte, addig Werthes a nyelvi kifejezőerő kibontakoztatásában látta e képzésideál megvalósíthatóságát, minthogy szerinte a beszéd képességében áll az ember *differentia specificája*.[4] Mindazonáltal mindhárman a német populárfilozófia meghatározta antropológiai esztétika diskurzusán belül mozogtak. Ez a kis kitérő jól mutatja, mi a jelentősége annak, hogy jelen kiadás által Verseghy költészettani nézetei esztétikai nézeteivel összefüggésben kerülhetnek a kutatás látóterébe.

Hovánszki más, Verseghy költészeti gyakorlatát érintő szakirodalmi félreértéseket is tisztáz. Az egyik ilyen félreértés az, hogy külföldi műveknek, mint Karl Wilhelm Ramler *Blumenlese*jének imitálása nyomán az érzékeny világi énekek írása-fordítása paphoz, pálos szerzeteshez illetlen dolgot jelentett a korban. Azonban ez egyrészt Verseghy esztétikai nézeteinek szolgálatában, másrészt pályája elején és a józsefi évtized első felében a pálos rendnek az egyházi énekek prozódiáját megjobbító szándékával összhangban állt. Verseghy ugyanis zeneesztétikai és zeneelméleti tudása birtokában és zenészként is tudatosan fordította és használta a bécsi dal- és áriairodalmat, következésképp verstani-poétikai nézeteit zenei alapokra helyezte. Másfelől Hovánszki cáfolja, hogy költőnk dallamokat szerzett volna: ezt éppen a prozódia felszámolandó gyarlóságai miatt nem tette. Verseghy dallam- és versritmus összeegyeztetésén fáradozva a nyugat-európai újmértékes és hangsúlyváltó prozódia hatására a magyar nyelv prozódiájának csiszolását végezte el a dallamra való versírás gyakorlati megvalósítása révén. (II. 16.)[5]

Mindennek jól látható módszertani következménye, hogy Hovánszki a költeményeket az említett kísérőtanulmányokkal és – tegyük hozzá – a dallamokkal, azaz kottás mellékletekkel együtt rendezte sajtó alá. Amellett ugyanis, hogy Verseghy „az 1807-es Magyar Hárfást leszámítva minden költeményes gyűjteményét mintegy az előtte álló esztétikai-poétikai-verstani tanulmány példatáraként adta közre", a versek többsége dallamra íródott és így egyúttal éneklésre szánt versszöveg, azaz ének volt. (II. 9.) Így a bécsi *Klavierlied*ek magyarításával, vagyis ún. zongorakíséretes énekgyűjteményekkel kell számot vetnünk – figyelmeztet Hovánszki –, amikor arról a jelenségről gondolkodunk, hogy Verseghy kötetkompozíciói általánosságban egy esztétikai-verstani tanulmányból és az ehhez mintaképp csatolt példaszövegekből állnak.

A gyakorlat, hogy a 18–19. századi íróink-költőink értekező prózában tárják elénk nyelvészeti és költészeti nézeteiket, melyekhez a költői szövegek kvázi példatárként szolgálhattak, a korszak irodalmában általános törvényszerűségnek tekinthető. Történhetett ez akár oly módon, mint Verseghynél, mintegy a csatolt példaszövegeket bevezető tanulmányban; vagy példának okáért Péczeli Józsefnél a *Henriás*, Horváth Ádámnál a *Hunniás* elé írott előbeszédben; avagy az egyéni kötetkompozíciókétól némileg különálló módon, így az 1780-as évekre magyar nyelven is megjelenő folyóiratok hasábjain, illetve a tudós levelezés közvetítésével is lezajló verstani vi-

4 Balogh Piroska és Fórizs Gergely, „Friedrich August Clemens Werthes esztétikaprofesszori kinevezése és működése a pesti egyetemen (1784–1791)", *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 176–220, 194–195, 209–210. DOI: 10.56232/itk.2022.2.02

5 Vö. Hovánszki Mária, „A muzsikus Verseghy, avagy a »Magyar Hárfás« zenei- és énekköltői munkássága", in *Zenei repertoár és zenei gyakorlat a 18. századi Magyarországon*, szerk. Szacsvai Kim Katalin, Műhelytanulmányok a 18. század zenetörténetéhez 2, 331–393 (Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2017), 372.

tákban. A különbség *pusztán* az, hogy például Csokonaihoz, Horváth Ádámhoz vagy éppen Kazinczyhoz képest (a versújítás meghatározó figuráiról beszélünk) Verseghy képzett zenész volt. Márpedig ez egyáltalán nem kevés. Hiszen, ha jobban belegondolunk, a nyugat-európai újmértékes hatás, amely a magyar (vagy mivel soknyelvű királyságról beszélünk, hát annak más és más) nyelvű irodalmait érte, a verstan alapvető esztétikai szempontú módosulását eredményezte, aminek pontos megértéséhez egy képzett zenész tudása mindenki másénál nagyobb előnyt jelent, és a mai napig revelatív erővel hat.

Már pusztán a három kötet impozáns kiállítása és a Verseghy költészetét a tudós hazafi jozefinista beszédmódjában kontextualizáló sajtó alá rendezés azt sugallja, hogy aki csak teheti, lásson hozzá e beszédmód különböző képviselőinek verstani-poétikai nézetei esztétikatörténeti szempontú összehasonlításához. Egy ilyen vállalkozás során feltételezésem szerint valóban ahhoz a megkerülhetetlen kijelentéshez kell jutnunk, mely szerint: „A modernitás, mely a 18. század végén a saját koruk nagyszerűségét hirdetőket állította szem[b]e az antikvitás híveivel, senkinél sem jelentkezett olyan erősen a magyar irodalomban, mint Verseghynél." (II. 12–13.) Jelen három kötet szövegek és dallamok hálózatát az elsődleges kontextusba visszahelyező (számomra meggyőző és sikeres) kísérlete szerint azonban nemcsak az antikvitás kultúrájának a korabeli kultúra nagyszerűségével való oppozíciója, hanem a verstan és a prozódia tekintetében is modernitás jellemzi Verseghy művészetét.

Vegyük észre, hogy Küllős Imola (akit szövegfolklorista munkásságáért nemrég Faludi-díjjal tűntettek ki)[6] és Csörsz Rumen István közköltészeti kutatásai is igazolják, hogy a népszerű dallamok nótajelzéseire írott szövegeknek és e szövegek variabilitásának például Csokonai és Horváth Ádám költészetére tekintettel milyen irodalomesztétikai felhajtóereje volt a korszakban. Erre a nyugat-európai újmetrikus dallamok hazai térhódítása további ösztönzésként hatott a 1780-as évektől kezdődően. Úgy tűnik, e két költészeti gyakorlat találkozásánál Csokonai és Horváth még inkább a közköltészetre jellemző nótautalásos versszerzés művelői voltak, s ezért a prozódiára nem is figyeltek úgy, mint Verseghy, aki a nótautalásos alkotói módszeren túllépve dallamokra *(klavierlied)* írta költeményeit. Noha az újmetrikus dallamok természetesen Csokonaira is, Horvátra is hatottak, ha jól értem, ebben az összefüggésben ők inkább szövegverseket, azaz *dal*okat alkottak, mégpedig az újmetrikus dallamok által megsejtett nyugat-európai kétszeres, avagy szimultán verselés jegyében.[7]

Ezzel szemben Verseghy ugyanezen újmértékes tendenciát követve éneklésre szánt darabokat, azaz énekeket szerzett – amelyeket a korszak ingadozó terminológiája ellenére ő maga hagyományos terminussal élve mindig *ének*eknek nevezett. Egyszersmind pedig elsőként fordította le, magyarosította a bécsi dal- és áriairodalmat. A különbség megértéséhez a kulcsot a tudós hazafi beszédmódok között váltogatva valóban a Verseghy szemléletmódjába való belehelyezkedés adhatja. A *dal* Verseghy használatában ugyanis az énekelhető, de nem feltétlenül éneklésre szánt szövegeket, szövegverseket jelentette (például a *Rikóti Mátyás* dalbetéteit), míg az *ének* nála mindig éneklésre szánt szövegeket jelentett (például a *Magyar Aglája* darabjait). (II. 26–27.).

6 2023. április 18-án.

7 Hovánszki Mária, *„Hogy kezdhessek Énekembe…" avagy Csokonai és a 18. század végének érzékeny énekelt dalköltészete*, Doktori (PhD) értekezés (Debrecen, 2009), 3–7. Vö. Hovánszki Mária, *Csokonai és az érzékeny énekelt dalköltészet*, Csokonai könyvtár 53 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013), 9, 90.

Ez a költői gyakorlat dallamok és szövegek csereszabatosságának ugyancsak izgalmas hálózatához vezet, akárcsak a közköltészet, ám ezúttal a konvenció helyett a prozódia határozza meg a dallam-szöveg párosításokat. „Ez alapján egy olyan alkotói ív rajzolódik ki előttünk, ami tulajdonképpen szövegtelen dallamtól szövegtelen dallamig vezet" – állapítja meg Hovánszki. (III. 13.) Ezen kiragadott megállapítás és Hovánszki terminológiai tisztánlátása is azt mutatja, hogy a sajtó alá rendezés során az elsődleges kontextus feltárása és kiadás számára történő átmentése volt a cél, hogy ezúttal különösképpen Verseghy költészetfelfogása kerülhessen előtérbe. Verseghynél a dallam- és versritmus ilyen mértékű összeboronálása olyannyira újítónak, modernnek tűnik föl előttem, hogy világos, ez a probléma ilyen mértékű módszeres és tudományos érdeklődést legközelebb csak Kodályékban váltott ki a magyar művelődéstörténetben.

Mindez persze semmit sem von le a szövegversek, vagy a költői képalkotás esztétikai értékéből. Mindenesetre azt szemlélteti, hogy 18. század végi és 19. század eleji *magyar* irodalmunkban milyen ajánlatok érkeztek a versújítás esztétikai és nyelvészeti összefüggésében a modernitásra, s hogy ezen ajánlatok közül a korszak diffúz tendenciáira, valamint a nyugat-európai újmértékes prozódia hatására nézvést Verseghy költészete esztétikai-prozódiai tudatossága miatt kitüntetett figyelmet érdemel. Ezeknek a versújítást illető tendenciáknak az alapos és értő feltárása, dokumentálása, fogalomkészletüknek a Debreczeni Attila által a kulturális antropológiától kölcsönzött *egyidejű egyidejűtlenségek* terminus bevált alkalmazásával történő vizsgálata és újragondolása immár több mint egy évtizede zajlik Hovánszki Mária kutatásainak köszönhetően – aminek kézzel fogható bizonyítéka Csokonai dallamra írt énekelt költészetének elektronikus kritikai kiadása után a jelen három, Verseghy költészetét invenciózus módon feldolgozó kötet.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 127 (2023) 3
DOI: 10.56232/ItK.2023.3.11

Földes Györgyi: Avantgárd anziksz. Transznacionális elvek és gyakorlatok az avantgárd és neoavantgárd művészetben

Budapest: Gondolat Kiadó, 2021, 114 l.

BALÁZS Imre József

Babeș–Bolyai Tudományegyetem, egyetemi docens; Nagyszebeni Lucian Blaga Egyetem, tudományos kutató
ORCID: 0000-0001-6776-2112

Az *Avantgárd anziksz* Földes Györgyi előző kötetének párdarabja. Abban a könyvben[1] a tanulmányokat összefűző szál a nőiség és az ezzel összefüggő marginalitás-kérdés volt. Az *Avantgárd anziksz* strukturáló elve a transznacionalitás kérdésköre. Ez azonban nem jelenti azt egyrészt, hogy az előző kötetben ne lett volna hangsúlyos jelenléte a transznacionalitás-problémának. Számos női avantgárd szerzőre jellemző ugyanis (Mina Loy, Földes Jolán, Kádár-Karr Erzsébet stb.), hogy a kultúrák, terek, nyelvek közti mozgás nyomta rá bélyegét pályájukra. Az, amit Susan Rubin Suleiman a „kettős margó" gondolatában azonosít, emiatt a magyar kulturális hátterű avantgárd nőírók esetében akár többszörös marginalitássá is válhatott. Másrészt megfigyelhetjük az új, *Avantgárd anziksz* című kötetben is, hogy némelyik problémakör visszanyúlik a gender-identitások kérdésköréhez. Különösen a *Marionett- és Übermarionett-elképzelések Magyarországon az 1910-es, 1920-as években* című írás lép párbeszédbe az előző kötet dandyzmussal és gépivel kapcsolatos szövegével *(Az android, a kiborg, a dandy, meg a nő)*, ahol a nemi kódolással való avantgárd játék ugyancsak részletes elemzés tárgyát képezte.

Az avantgárdkutatás közelmúltbeli fejleményei igen gyakran kapcsolódtak ahhoz a problémafelvetéshez, hogy érdemes lenne kiszabadítani az avantgárdot a nemzeti kultúrák tereiből, amelyekben történetileg egyébként is marginális szerep jutott nekik a kanonikus pozíciókat tekintve. Mint Sascha Bru rámutat európai avantgárdról szóló könyvében,[2] az összefüggés voltaképpen kézenfekvő: az avantgárd kanonizációjának egyik akadálya éppen az a felvállalt jellegzetesség volt, hogy az avantgárd prototipikus példáiban eleve nem a nemzeti kultúrák vi-

* A projektet, amelynek keretében a recenzió készült az Európai Unió Horizont 2020 kutatási és innovációs programja keretében az Európai Kutatási Tanács (ERC) támogatta (101001710. számú támogatási megállapodás)./This project has received funding from the European Research Council (ERC) under the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme (grant agreement No 101001710).

1 Földes Györgyi, *Akit „nem látni az erdőben": Avantgárd nőírók nemzetközi és magyar kontextusban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2021).

2 Sascha Bru, *The European Avant-Gardes 1905–1935: A Portable Guide* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018). DOI: 10.1515/9780748695935

szonylatában gondolkodott, hanem a nemzethatárok, országhatárok, műfaji határok átlépését szorgalmazta. Ez határozott ellenreakciókat váltott ki:

> az európai politikusok rendszerint nem nézték jó szemmel az avantgárd irányzatokat, még azokat sem, amelyek azt állították magukról, hogy újművészetük erőteljes nemzeti erővé válhat. A transznacionális avantgárd Európa-szerte, létrejöttétől kezdődően specifikusan nacionalista kritikába ütközött.[3]

Az avantgárd mobilitás a centralitáshoz, így implicite a nemzetihez fűződő képzeteket is felülírta. Többek között ebben a vonatkozásban tekinthető az avantgárd a kortárs kultúra modelljei számára előzménynek. Számos olyan hálózatosodási, illetve hibridizációs technika, amely a mai kultúrában evidens köznapi jelenség, az előzményeket tekintve épp a századelő experimentális művészeinek körében született meg, közel száz évvel korábban. Bru azt is kiemeli ugyanakkor, hogy az avantgárd széphez, fenségeshez való viszonya, kritikai töltete ugyancsak befolyásolta ezt a viszonyt, nem egyszerűen és szükségszerűen az alkotók nacionalizmusellenes pozícióiból ered problematikus kanonizációjuk.

Mindez tehát nem jelenti azt, hogy a „nemzeti", vagy akár a „faji" gondolatköre ne lett volna jelen – akár polemikus formában – az avantgárd művészek és teoretikusok munkáiban. A Földes-kötet egyik kiemelkedő tanulmánya éppen ezt a nemzetibe, „faji"-ba történő látszólagos visszaíródást értelmezi. Az internacionalizmus nem egyöntetű, és nem automatikusan érvényesülő elv a nemzetközi avantgárdban, hiszen olykor patrióta vagy esszencialista elképzelések jelennek meg olasz, német vagy más nemzetiségű szerzők munkáiban.[4] A centrumok kijelölésének igénye, amely esetenként a nemzeti elvébe is átnyúlik, olykor egyéni ambíció, olykor általánosabb küldetés, amely akár a modernizáció hagyományának is nevezhető, amennyiben bizonyos vonatkozásokban Párizs, Berlin vagy később New York már-már igényt is tartanak a centrumszerepre. A paradoxon az avantgárd diverzitásának belátásával oldható fel voltaképpen. Sascha Bru figyelmeztet rá, hogy maga az avantgárd terminus a második világháború után válik igazából dominánssá a témakör kapcsán.[5] Az észrevétel egyben annak komolyan vétele is, hogy az avantgárd utólagos gyűjtőfogalom, amelyet a két világháború közötti vagy első világháború előtti alkotók nem használtak önmagukra vonatkoztatva – szükségszerű tehát, hogy az utólagos fogalmi ernyő az uniformizálhatóság utópiáját is kínálta, csakhogy ez az uniformizálás egyben szelektivitást, a ritkábban előforduló jelenségek figyelmen kívül hagyását is jelentette.

Hogyan értelmezhető tehát Révai József írásainak szerepe ebben a komplex viszonyrendszerben, például a *Kassák, új fajiság és objektív líra* című 1917-es írásé? A Révai-féle javaslat, mutat rá Földes Györgyi, egyrészt terminológiai, másrészt stratégiai. Ady „fajisága", érvel Révai, alföldi/pusztai/ázsiai jellegű, folytonos Arany és Gyulai felfogásával, az áttörés pedig Kassák költészetében az iparváros és proletármiliő kontextusában történik meg – ez már szerinte „új fajiság". (13.) Révai további cikkeiben a „fajiság" kérdése Babits világirodalom-koncepciója, illetve a ma-

3 Bru, *The European Avant-Garde…*, 138–139.

4 *Paradoxes de l'avant-garde: La modernité artistique à l'épreuve de sa nationalization*, szerk. Thomas Hunkeler (Paris: Classiques Garnier, 2014), 8–9.

5 Bru, *The European Avant-Garde…*, 218–219.

gyar nemzet befogadó, hatásokat magába fogadó jellege felől válik még relevánssá. Az utólagos elemzés konklúziója az, hogy a fajisághoz hasonló, utóbb erősen terheltté váló terminusok nem eleve hiányoznak *A Tett* vagy a *Ma* lapjairól (mint ahogy a *Nyugat* is hasonló stratégiát követett indulásakor, a konzervatív irányból érkező támadások kivédésére), hanem van egy olyan köztes teoretizáló fázis, amikor az avantgárd programszövegek szerzői azokra alapozva, így például a magyar nyelv használatának evidens és közös voltára építve (12) próbálják stratégiailag pozicionálni saját mozgalmukat. Az első világháború és az azt követő politikai változások viszont, emeli ki Földes, akár ennek a kérdéskörnek az újragondolását is jelentik, a fajiság-terminológia pedig utólag inkább „kitérő hurok" a magyar avantgárdtörténet útvonalában.

Effie Rentzou kutatása francia nyelvterületen hasonló köztes vagy akár látensen a háttérből továbbra is érvényesülő mintázatot mutatott ki:

> A világ szemlélésének azon nagyhatású változatai, amelyeket a francia avantgárd hozott létre 1909 és 1918 között, nem hagyják maguk mögött a nemzetet, nem is írják felül azt. Ehelyett oly módon alakítják át a nemzet szimbolikus jelentéskörét, hogy az képessé legyen a világot konstituáló tényezővé válni, és ne a világgal oppozícióban tételeződjön.[6]

Noha Földes Györgyi női alkotókkal kapcsolatos kutatásai gyakran ugyancsak a francia nyelvű hálózatok nyomvonalán haladtak, új könyvében a fókusz a magyar közvetítők munkásságára esik, akik leginkább az orosz, német, zsidó kultúra elemeinek és struktúráinak adaptálásával kísérleteztek. Visszatérő megfigyelés, hogy ezek a közvetítő tevékenységek igen gyakran extraterritoriálisak a magyar kulturális mezőhöz képest: emigrációs léthelyzetekhez, kisebbségi pozíciókhoz és egyéb határátlépésekhez kapcsolódnak. Ebből adódik az a szabad mozgás is, amelyet utóbb az irodalom- és művészettörténet nehezen tudott integrálni tradicionális mintákat követő narratíváiba. Bori Imre szecesszió-koncepciója például a magyar avantgárdtörténeten belül, mint Földes Györgyi kimutatja, akár lehetővé is tehetett volna egy hasonló strukturáltságú narratívát, de végül különböző interpretációs döntések és kontextusok folytán mintegy menet közben eltérült egy döntően autochton kontextualizálás irányába. (64–65.)

Melyek lennének tehát azok a témák a kötetben, ahol kevésbé ez a nacionális-internacionális összeütközés és hibridizáció, és inkább az evidensebben transznacionális aspektusok válnak láthatóvá?

Nem meglepő talán (és ez újabb eltérés a korábbi Földes-kötet hangsúlyaihoz képest), hogy a transznacionális elv markánsabban tud érvényesülni a művészetek nem-nyelvi rétegeiben. Vagyis a képzőművészet, színház, mozgásművészet, performansz ebben a vizsgálódásban erőteljesebb elvként jelenik meg. Mácza János bécsi és kassai korszakának színháztheoretikusi tevékenysége a kulturális közvetítés gesztusain túlmenően például olyan irányban halad (lásd a *Mácza, kassai magyar avantgárd, transznacionalitás* című tanulmányt), amely a nyelvi absztrakció („emberhangok orgonája"), illetve a pantomim vagy az összművészeti alkotás felé mutat. A totális művészet/műalkotás koncepciója a tradicionális műfaji/műnemi differenciáláshoz képest mintegy önmagában is erőteljesebb prediszpozíciót mutat a transznacionális keretezés felé.

6 Effie Rentzou, *Concepts of the World: The French Avant-Garde and the Idea of the International, 1910–1940* (Evanston: Northwestern University Press, 2022), 44. DOI: 10.2307/j.ctv2rcnqh7

Hasonló elv működését mutatja ki Földes Györgyi a magyar neoavantgárdban is, a Gólem-képzet változataira és újraértelmezéseire figyelve Hajas Tibor, Ladik Katalin és Kozma György munkásságában *(A neoavantgárd esete a Gólemmel)*. A Gólem-kísérletek, mint azt a tanulmány részletesen tárgyalja, természetesen ráépülnek a zsidó misztika tradícióira is, de számos adaptációs-kontextualizációs elem figyelhető meg bennük. Az adaptáció fő irányát talán a kötetbeli marionettjelenséget tárgyaló tanulmány *(Marionett- és Übermarionett-elképzelések Magyarországon az 1910-es, 1920-as években)* teszi legexplicitebben megragadhatóvá, az előző kötet dandy-android tanulmányával is összeolvasva. A lényeg az emberi határainak letapogatása volna, a kísérletezés azzal, ahogyan az emberi mozgásból kivont emberi valamiféle absztraktabb, általánosabb elv működését ígérné. A marionettek és bábok világa az ilyen kísérletezés adekvát terepe, az ember vagy a művész pedig valamelyest a „teremtő" pozícióját és felelősségét is magára ölti ezekben a helyzetekben.

A performansz és a nyelv összekapcsolódásának lehetőségeit vizsgálja a kötet két utolsó írása *(Két kritika)*, amelyek, noha a kritika műfajába tartoznak, és két konkrét, a Kassák Múzeum szervezésében megvalósult kiállítás koncepcióját elemzik, a kérdéskör jóval tágabb ismeretének nyomait hordozzák. Innen visszanézve *A korai magyar avantgárd és a műfordítás* című írásra, feltűnővé válik, hogy a performativitás elve mintha a vizsgált 1910-es évekbeli szövegkorpuszban is érvényesülne, hiszen György Mátyás tanulmánya egyértelműen transzponálásként, programszerű megfeleltetésként beszél az avantgárd műfordítás gyakorlatáról. Földes Györgyi írása éppen ebben az irányban lép túl Kálmán C. György korábbi, témakörhöz kapcsolódó kutatásainak horizontján.

A tanulmányok tétjeit számba véve megállapíthatjuk, hogy noha egy viszonylag tág körből merítik tárgyukat, sikerül egy olyan jelenségre ráirányítaniuk az olvasói figyelmet, amely a magyar avantgárd tárgyú kötetekben korábban kevés figyelmet kapott. Földes Györgyi esettanulmányokat kínál kötetében ahhoz, hogy a kérdéskör későbbi vizsgálatai már rendszerezettebben, itt feltérképezett (és természetesen további kiegészítésekre szoruló) tipológiák alapján haladhassanak a téma összefoglaló kézikönyveinek megalkotásakor.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)
A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter
Korrektor: Horváth Csaba Péter
Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa
A folyóirat megjelenik évente hatszor.
Budapest, 2023.
A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének folyóirata.
Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.
Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).
Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft
Éves előfizetési díj: 9450 Ft